

T.C.

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ

Yüksek Lisans Tezi

Arkeoloji Ana Bilim Dalı

Klasik Arkeoloji Yüksek Lisans Programı

AYASULUK TEPESİ VE AZİZ YUHANNA TEOLOGOS BAZİLİKASI
KAZILARINDA DEVŞİRME MALZEME OLARAK KULLANILAN
HEYKELTIRAŞLIK ESERLER

Suat PEÇEN

AĞUSTOS 2018

DENİZLİ

T. C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ

Yüksek Lisans Tezi
Arkeoloji Anabilim Dalı
Klasik Arkeoloji Yüksek Lisans Programı

AYASULUK TEPESİ VE AZİZ YUHANNA TEOLOGOS BAZİLİKASI
KAZILARINDA DEVŞİRME MALZEME OLARAK KULLANILAN
HEYKELTİRAŞLIK ESERLER

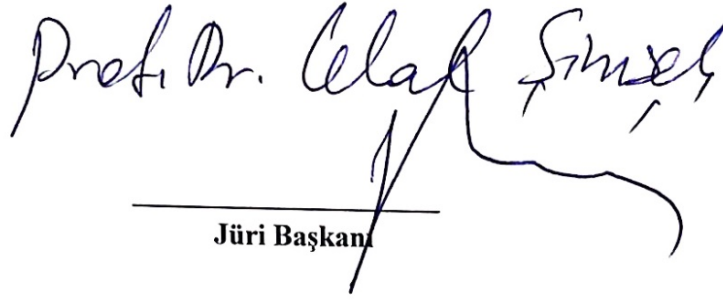
Suat PEÇEN

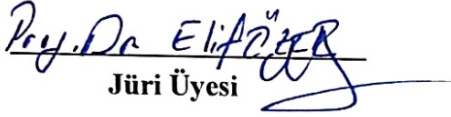
DANIŞMAN
Prof. Dr. Elif ÖZER

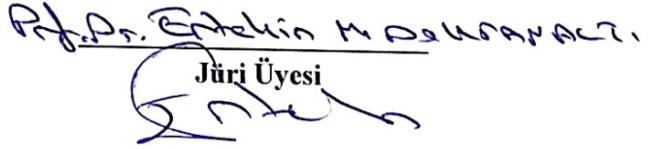
AĞUSTOS 2018
DENİZLİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ ONAY FORMU

Arkeoloji Anabilim Dalı, Bilim Dalı öğrencisi Suat PEĞEN tarafından Prof. Dr. Elif ÖZER yönetiminde hazırlanan Ayasuluk Tepesi uz. Aşağı Yukarı Teolojik Basitlikte Karılarda Devirme Mabne Olarak Kullanılan Hayvanlar Eserleri başlıklı tez aşağıdaki jüri üyeleri tarafından 31.05.2018 tarihinde yapılan tez savunma sınavında başarılı bulunmuş ve Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı

Jüri Üyesi

Jüri Üyesi

Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 03.09.2018 tarih ve 22/02..... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Müdür
Prof. Dr. Celal ŞİMŞEK

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Suat PEÇEN

ÖNSÖZ

2012 yılında katılma şansına eriştiğim Ayasuluk Tepesi ve Aziz Yuhanna Bazilikası Kazıları'nda dikkatimi çeken ilk şey, Bizans ve Türk Dönemi yapıları arasında kendine devşirme malzeme olarak ikinci bir kullanım alanı bulmuş olan Arkaik, Klasik, Hellenistik ve Roma Dönemi'ne ait mimari ve heykeltıraşlık eserler olmuştur. Oldukça yoğun olarak göze çarpan bu parçalar yerleşimde başlayan kazılarla birlikte gün yüzüne çıkmaya başlamış ve müze depolarında yerlerini almıştır. Daha önce detaylı bir araştırması yapılmayan bu eserler tarafımdan ilk kez değerlendirilmiştir. Eserlerin çok sayıda olması nedeniyle sadece tanrıça ve tanrılara ait olanlara yer verilmiştir.

Arkaik Heykel dersi ile heykel sanatı ile tanışmamı ve bu sanatı sevmemi sağlayan değerli hocam Prof. Dr. Elif ÖZER aynı zamanda tez danışmanım olup beni tezin her aşamasında yönlendirdiği için teşekkür ederim. Tez konumun belirlenmesinde büyük katkısı olan ve bana inanıp heykeltıraşlık malzemelerini çalışmam için izin veren değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Mustafa BÜYÜKKOLANCI'ya çok teşekkür ederim. Ayrıca bu çalışmaya yaptığı katkı ve yönlendirmeleri için Prof. Dr. Celal Şimşek'e çok teşekkür ederim.

2016ARKE001 numaralı 'Ayasuluk Tepesi ve Aziz Yuhanna Teologos Bazilikası Kazılarında Devşirme Malzeme Olarak Kullanılan Heykeltıraşlık Eserler' başlıklı yüksek lisans tezi Pamukkale Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından desteklenmiştir. Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi'ne teşekkür ederim.

Çalışmam boyunca bana her zaman destek olan eşim Doğan PEÇEN'e ve üzerimdeki tüm emekleri için aileme çok teşekkür ederim.

Suat PEÇEN
Denizli, 2018

ÖZET
AYASULUK TEPESİ VE AZİZ YUHANNA TEOLOGOS BAZİLİKASI
KAZILARINDA DEVŞİRME MALZEME OLARAK KULLANILAN
HEYKELTİRAŞLIK ESERLER

Peçen, Suat

Yüksek Lisans Tezi

Arkeoloji ABD

Klasik Arkeoloji Yüksek Lisans Programı

Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Elif ÖZER

Ağustos 2018, 218 Sayfa

Antik Dönemde İonia Bölgesi sınırları içinde yer alan Ayasuluk Tepesi ve Aziz Yuhanna Teologos Bazilikası, günümüzde İzmir İli, Selçuk İlçesi sınırları içerisinde yer alır. Arkaik Ephesos ve Artemision, Ayasuluk Tepesi'nin yamaçlarına konumlanmıştır. Ephesos'un, Hellenistik Dönem' de Bülbül ve Panayır Dağı arasında taşınmasıyla birlikte yerleşim önemini kaybetmeye başlamıştır. Hıristiyanlığın serbest bırakılmasıyla birlikte vasiyeti üzerine tepeye gömülen Apostel ve Evangelist Aziz Yuhanna'nın mezarının üzerine bazilika yapılması ile yerleşim tekrar önem kazanmıştır. Hıristiyanlığın kabulünden sonra mezarın üzerine MS 557 yılındaki bir deprem sonucu yıkılan ilk bazilika inşa edilmiş ve MS 6. yy.'da Jüstinianus Dönemi'nde bu bazilika yenilenmiştir. Bazilikanın etrafını, iç ve dış sur duvarları olarak iki farklı dönemde inşa edilen koruma duvarları çevreler. Tepenin güneyini çevreleyen bu duvarların inşasında yapı malzemesi olarak Ephesos Kenti'nden ve Artemision'dan getirilen devşirme malzemeler kullanılmıştır.

Tez konumuza dahil edilen tanrıça ve tanrı heykelleri, bahsi geçen bu sur ve surların çevresinde yapılan kazı ve restorasyon çalışmalarında bulunmuştur. Bu heykeller Aphrodite, Artemis Ephesia, Kybele, Hekate, Zeus, Apollon, Irmak Tanrısı ve Dionysos'a aittir.

Tezde katalog çalışmasının yanı sıra tanrıça ve tanrıların kökenleri, heykel sanatında bilinen tipleri ve çalışmaya konu olan heykellerin çıkış noktaları, benzer örnekleri ve ilk kullanım amaçları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ayasuluk, Ephesos, Tanrıça, Tanrı, Heykel

ABSTRACT

The Spolien Statues Which are Found From Ayasuluk Hill and Saint John Teologos Bazilica Excavations

Peçen, Suat

Master Thesis

Archaeology Department

Classical Archeology Master Programme

Adviser of Thesis: Prof. Dr. Elif ÖZER

August 2018, 218 Pages

Ayasuluk Hill and St. John Theologos Church within the boundaries of the Ionia Region in antiquity are now located within the borders of İzmir Province and Selçuk District. Archaic Ephesos and Artemision are located on the slopes of Ayasuluk Hill. With the relocation of Ephesos between Bülbül and Panayir Mountains in the Hellenistic Period, the settlement began to lose its importance. With freedom to worship of Christianity, the settlement became more important once the church was built over the tomb of Apostel and Evangelist Saint John who wished buried on the hill. The first church that was destroyed by an earthquake in AD 557 after the acceptance of Christianity was built and renewed in the 6th century AD - Justinian period. Inner and outer fortification walls that was built in two different periods, surrounds around The Church. The fortification walls part of surrounding the south of the hill constructed by spolia materials which was brought from Ephesus and Artemision.

The deities sculptures included in the thesis were found in during excavation and restoration work on the fortified walls and near. These sculptures are Aphrodite, Artemis Ephesia, Kybele, Hekate, Zeus, Apollo, God of River and Dionysos.

In addition to the thesis catalog work, the origins of the goddess and gods, the types known in sculpture art and the points of origin the sculptures subject to the study, similar examples of sculptures and intended use of creating these sculptures were evaluated.

Key Words: Ayasuluk, Ephesos, Goddess, God, Sculpture

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	i
Özet	ii
Abstract	iii
İçindekiler.....	iv
Giriş.....	1
Amaç, Kapsam, Yöntem	

BİRİNCİ BÖLÜM

EPHESOS KENTİ

1.1. Tarihi Coğrafya	4
----------------------------	---

İKİNCİ BÖLÜM

TANRIÇALAR

2.1. Ayasuluk'ta Aziz Yuhanna Theologos Bazilikası'nda Devşirme Olarak Kullanılmış Tanrıça Heykelleri.....	14
2.2. Aphrodite.....	15
2.2.1. Aphrodite Heykelleri.....	19
2.2.2. Ayasuluk'ta Aziz Yuhanna Theologos Bazilikası'nda Devşirme Olarak Kullanılmış Aphrodite Heykelleri.....	26
2.3. Artemis	31
2.3.1. Artemis Ephesia	35
2.3.2. Ayasuluk'ta Aziz Yuhanna Theologos Bazilikası'nda Devşirme Olarak Kullanılmış Artemis Ephesia Heykeli.....	43
2.4. Kybele	48
2.4.1. Kybele Heykelleri.....	53
2.4.2. Ayasuluk'ta Aziz Yuhanna Theologos Bazilikası'nda Devşirme Olarak Kullanılmış Kybele Heykelciği	59
2.5. Hekate.....	62
2.5.1. Hekate Heykelleri.....	67
2.5.2. Ayasuluk'ta Aziz Yuhanna Theologos Bazilikası'nda Devşirme Olarak Kullanılmış Hekate Heykelciği	69

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TANRILAR

3.1. Ayasuluk'ta Aziz Yuhanna Theologos Bazilikası'nda Devşirme Olarak Kullanılmış Tanrı Heykelleri	72
3.2. Zeus	73

3.2.1. Zeus Heykelleri	75
3.2.2. Ayasuluk'ta Aziz Yuhanna Theologos Bazilikası'nda Devşirme Olarak Kullanılmış Zeus Heykelciği	78
3.3. Apollon.....	81
3.3.1. Apollon Heykelleri	83
3.3.2. Ayasuluk'ta Aziz Yuhanna Theologos Bazilikası'nda Devşirme Olarak Kullanılmış Apollon Heykeli	86
3.4. Irmak Tanrısı	89
3.4.1. Irmak Tanrısı Heykelleri	91
3.4.2. Ayasuluk'ta Aziz Yuhanna Theologos Bazilikası'nda Devşirme Olarak Kullanılmış Irmak Tanrısı Heykelciği	94
3.5. Dionysos	97
3.5.1. Dionysos Heykelleri	101
3.5.2. Ayasuluk'ta Aziz Yuhanna Theologos Bazilikası'nda Devşirme Olarak Kullanılmış Dionysos Başı.....	104
Değerlendirme ve Sonuç	108
Katalog	116
Kaynakça	130
Harita, Plan ve Çizimler Listesi	150
Resimler Listesi	151
Harita, Plan ve Çizimler	154
Resimler	160
Özgeçmiş.....	208

GİRİŞ

Antik Dönem’de *Ionia* Bölgesi sınırları içinde yer alan Ayasuluk Tepesi ve Aziz Yuhanna Teologos Bazilikası, günümüzde İzmir İli, Selçuk İlçesi sınırları içerisinde. Ayasuluk Tepesi’nde yerleşim İlk Tunç Çağı’ndan başlayarak bazı dönemlerde kesintiye uğrasa da Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar devam etmiştir. Ephesos’un, Hellenistik Dönem’de Bülbül ve Panayır Dağları arasındaki bugünkü yerine taşınmasıyla birlikte yerleşim önemini kaybetmeye başlamıştır. Hıristiyanlığın serbest bırakılmasının ardından, vasiyeti üzerine tepeye gömülen *Apostel* ve *Evangelist Aziz Yuhanna*’nın mezarı üzerine bazilika yapılmış ve yerleşim tekrar önem kazanmaya başlamıştır. MS 557 yılındaki bir deprem sonucu yıkılan ilk bazilika, *Jüstinianus* Dönemi’nde yenilenmiştir¹. Bazilika, iç kaleyi de kapsayan elips bir plana sahip surlarla çevrelenmiştir. Surlar kuzey güney yönünde 500 m, doğu batı yönünde ise 180 m uzunluğa sahiptir. Surlar iç ve dış sur olmak üzere iki farklı dönemde inşa edilmiştir. Herhangi bir kuleye sahip olmayan iç surlar II. *Theodosius* Dönemi’nde teras duvarı olarak inşa edilmiştir. Bu duvarlara bitişik olarak inşa edilen sur ise MS 8. ve 9. yy.’da Arap Akınları’na karşı yapılmıştır. Tepenin güneyini çevreleyen bu duvarların inşasında yapı malzemesi olarak Ephesos kentinden ve Artemision’dan getirilen devşirme malzemeler kullanılmıştır². Bu dönemden sonra kentte imar faaliyetleri başlamış ve en parlak yaşam evresi olan Aydınöğulları Beyliği Dönemi’nde bu faaliyetler artmıştır. Bu dönemler arasında inşa edilen yapılarda kullanılan malzemeler, ana kaynak oluşturan Ephesos ve Artemision’dan sağlanmıştır. Hellenistik ve Roma Dönemi’nde tepe her ne kadar etkin bir yerleşime ev sahipliği yapmamış olsada bu dönemlere ait birçok mimari ve heykeltıraşlık eserler tepe üzerindeki farklı dönem yapılarında devşirme malzeme olarak kullanılmıştır.

Aziz Yuhanna Teologos Bazilikası’nda ilk kazılar 1921-1922 yıllarında Yunanlı Arkeolog G. A. Sotiriou tarafından başlatılmıştır. Daha sonra Avusturya Arkeoloji Enstitüsü adına 1926 yılından itibaren J. Keil ve 1927-1931 yıllarında ise H. Hörmann ve F. Miltner tarafından kazılar yürütülmüştür. 1960 ve 1963 yıllarında Selçuk Efes Müzesi çalışmalarına başlamış, 2007 yılından itibaren ise Yrd. Doç. Dr. Mustafa Büyükkolancı başkanlığında sürdürülmektedir³.

¹ Büyükkolancı 2001, 28.

² Büyükkolancı 2001, 52.

³ Büyükkolancı 2009, 219-232; 2010, 131-144; 2011, 82-95; 2012, 565-585; 2014, 486-504; 2017, 253-262; 2018, 461-476.

AMAC

Antik dünyanın en önemli metropollerinden biri olan ve Artemision gibi bir dünya harikasına ev sahipliği yapan Ephesos, araştırmacıların dikkatini her zaman üzerine çekmeyi başarmıştır. 19. yy.'da British Museum tarafından görevlendirilen Mimar J. Turtle Wood kentte ilk kazılara başlamıştır. Bu tarihten itibaren birçok araştırmacıya sınırsız kaynak sağlayan kentte çalışmalar günümüzde de devam etmektedir. Kentte zenginliğin ve refah düzeyinin sonucu olarak gelişen heykeltıraşlık sanatı birçok araştırmacı tarafında incelenmiştir. Ancak Ephesos kentinden ayrı düşünemeyeceğimiz Ayasuluk Tepesi ve Aziz Yuhanna Anıtı kazılarında bulunan heykeltıraşlık eserleri günümüze kadar sınırlı sayıda araştırmaya konu olması bu alanda bulunan açığı göstermektedir. Çünkü yerleşimde, Hıristiyanlığın resmi din haline gelmesiyle birlikte yoğun bir imar faaliyeti başlamıştır. Bu faaliyetler için gerekli yapı malzemeleri ise kentte bulunan ve yüzyıllardır süre gelen eski dinlerin temsilcileri olan yapı ve eserlerin tahrip edilmesiyle sağlanmıştır.

Bu çalışmayla, Ephesos kentinde tapınağı ya da kültünün var olduğu bilinen tanrıça ve tanrı heykellerinin incelenmesiyle, kentte daha önce de bilinen heykeltıraşlık faaliyetlerinin konuları ve üsluplarına katkı yapılması amaçlanmıştır. Ayasuluk Tepesi'nin yerleşim dokusu her ne kadar Bizans ve Türk Dönemi'ni yansıtırsa da yerleşimdeki bu dönem yapıların tamamında Arkaik Dönem'den Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar geniş bir tarih aralığına sahip mimari ve heykeltıraşlık eserler oluşturmaktadır. Yerleşim bu yönüyle neredeyse diğer klasik kentlerin sağladığı kadar veriyi araştırmacılara sağlamaktadır. Bu eserlerin tanıtılması çalışmamızın amaçlarından birini oluşturur. Ayrıca çalışmamızın bundan sonra yapılacak olan benzer araştırmalar için ön hazırlık oluşturması da hedeflenmiştir.

KAPSAM

Tezimizin konusunu 1978-2015 yılları arasında surların ön ve arkasındaki kazı ve restorasyon çalışmaları esnasında bulunmuş tanrıça ve tanrılara ait heykeller oluşturur.

Çalışmamızın ilk bölümünde kentin coğrafi konumu, kuruluşu, isminin kökeni, dönemler içerisinde kentin gelişim süreci antik kaynaklar, arkeolojik veriler ve modern kaynaklar ışığında değerlendirilmiştir.

İkinci bölüm Tanrıçalar başlığı altında Aphrodite, Artemis Ephesia, Kybele ve Hekate heykellerinin değerlendirilmesiyle oluşturulmuştur. Bu bölümde her tanrıça için alt başlıklar oluşturulmuş ve bu başlıklarda tanrıçanın menşei, heykel sanatında tanrıçanın ilk olarak nasıl karşımıza çıktığı ve en bilinen tiplerine değinilmiştir. Son olarak her tanrıça için teze dahil edilen heykellerin hangi tipe dahil olduğu araştırılmış ve Ephesos'ta bulunan benzer betimlemeleri ve farklı kazılarda bulunan betimlemeleri ile karşılaştırılması yapılarak ele alınmıştır.

Üçüncü bölüm ise Tanrılar başlığı altında toplanmıştır. Bu başlıkta Zeus, Apollon, İrmak Tanrısı ve Dionysos'a ait heykeller değerlendirilmiştir. İkinci bölümü oluşturan alt başlıklar, bu bölüm içerisinde de her tanrı için ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

Her eser, öncelikle Ephesos kentinden ve diğer kazılardan bulunmuş eserler ve aynı tipe dahil oldukları düşünülen diğer örnekler ile karşılaştırılarak stil kritik yoluyla tarihlendirilmiştir.

Sonuç bölümünde ise heykeller ile ilgili ulaşılan veriler değerlendirilmiş ve kullanıldıkları mekan/alan ile ilgili öneriler getirilmiştir. Son olarak, Değerlendirilen her tanrıça ve tanrı için envanter bilgilerinin bulunduğu katalog bölümü oluşturulmuştur.

YÖNTEM

Tez konusu olarak çalışılması düşünülen eserler Selçuk Efes Müzesi deposunda yer alır. Bu nedenle çalışmamızın ilk aşamasını depo çalışmaları oluşturmuştur. Bu doğrultuda resmi izinler alınarak çalışma gerçekleştirilmiştir. Çalışma kapsamına alınacak eserler belirlenmiş, fotoğrafları çekilmiş, ölçüleri ve envanter için gerekli bilgileri alınmıştır. Daha sonra literatür çalışması kapsamında tanrıça ve tanrıların hangi tiplere dahil oldukları araştırılmıştır. Çalışmamızın literatür bölümünde Pamukkale Üniversite Merkez Kütüphanesi, Arkeoloji Bölümü Kütüphanesi ve İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi'nden faydalanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

EPHESOS KENTİ

1.1. Tarihi Coğrafya

Antik dönemde Ionia Bölgesi sınırları içerisinde yer alan Ephesos kenti⁴, günümüzde İzmir İli'nin 80 km güneyinde, Selçuk İlçesi'ndedir. Eskiden Kaystros'un (Küçük Menderes) eski delta alanında, Ege kıyısında yer alan kent, nehrin güney kıyısının giderek alüvyonlarla dolması sonucunda kıyıdan birkaç kilometre içeride kalmıştır⁵. Bölgede Kayan tarafından yapılan jeolojik araştırmalar sonucunda 67 bin yıl önce Ege Denizi'nin Belevi Boğazı içlerine kadar sokulduğu anlaşılmıştır⁶. MÖ 1000 yıllarında ise deniz Ayasuluk Tepesi'nin batı eteklerine çekilmiştir. Derbent Çayı'nın getirdiği alüvyonlarla Artemis tapınağı çevresi dolmuş, kıyı çizgisi kuzeye ve batıya doğru çekilmiştir⁷. Kayan ve Kraft'a göre Batı Anadolu kıyı bölgesinin uygun fiziki coğrafya özellikleri burada yaşamı kolaylaştırmış ve kültürel gelişmeye ortam hazırlamıştır⁸ (Harita 1).

MÖ 5. yy.'da yaşamış olan Herodotos'a göre, İon kentleri yeryüzünde en güzel gökyüzü altında ve en güzel iklimde kurulmuşlardır⁹. Strabon kentte bir tersane ve limanın bulunduğu ve Asya'daki Torosların batısındaki en büyük ticaret merkezi olduğunu söyler¹⁰. Ramsay'e göre, Ege Denizi'nin doğu kıyısında en büyük limana sahip olan kent doğu ve batı arasındaki en önemli bağlantı noktası olmuş ve hiçbir kent Ephesos gibi mükemmel bir konuma sahip olmamıştır¹¹.

⁴ Sevin 2007, 94.

⁵ Külzer 2011, 29.

⁶ Kayan 2006, 137.

⁷ Kayan 2006, 137.

⁸ Kayan-Kraft 1997, 113.

⁹ Herodotos, I.142.

¹⁰ Strabon, XIV.1.24

¹¹ Ramsay 1901, 167.

Kentin kuruluşuyla ilgili bilgiler yetersiz olsa da Plinius¹², Strabon ve Pausanias kentin Amazonlar tarafından kurulduğunu belirtmiştir. Pindaros'dan aktaran Pausanias kentin Amazonlar tarafından kurulduğunu yazar¹³.

“*Tanrıça hakkında her şeyi öğrenememiş olmama rağmen, Pindaros’ın dediğine göre, Ephesos tanrıçasının tapınağı, Atinanın ve Theseusun birbirlerine karşı yaptıkları savaş esnasında Amazonlar tarafından kurulmuştur*”.

Strabon’a göre de Ephesos kentinin eski ismi Smyrna’dır ve bu isim Ephesos’u ele geçiren Amazon Smyrna’dan gelmektedir¹⁴.

“*Smyrna, Ephesos’u ele geçiren bir Amazon’dur ve o zamandan beri hem kent hem de kentliler onun ismini almıştır*”.

Bazı anlatımlara göre Irmak Tanrısı Kaystros ilk Ephesoslu’nun babası olmuş ve Ephesos’a ismini vermiştir¹⁵. Günümüzde ise kentin ismi ile ilgili görüş Apasas’tan türediği yönündedir ve Laale tarafından bu ismin efsanevi Amazonun ismi olabileceği önerilir¹⁶.

Yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda ise bölgenin Neolitik Dönem’den itibaren yerleşim gördüğü anlaşılmıştır. Ephesos Magnesia Kapısı’na 500 m uzaklıkta yer alan Çukuriçi Höyüğü’nde¹⁷ ve Artemis’in doğum yeri olarak kabul edilen *Ortygia* (Bildircin), *Solmissos* (Bülbül) Dağı’nın kuzeyinde akan *Kenkreios* Suyu’nun hemen bitişiğinde bulunan Arvalya Höyük’te yapılan çalışmalarda Neolitik Dönem’den başlayarak Geç Tunç Çağı’na kadar inen bir tabakaya rastlanılmıştır¹⁸. Ayasuluk Tepesi’nde yapılan çalışmalar sonucunda da Çukuriçi ve Arvalya Höyükleri gibi İlk Tunç Çağı’ndan itibaren bu alanda da yerleşim olduğu saptanmıştır¹⁹. Ayasuluk Tepesi’nin yerleşim sınırlarını bulmak için yapılan kazı çalışmaları esnasında ise Miken, Protogeometrik, Geometrik ve Arkaik Dönem seramik parçaları bulunmuştur²⁰. Yerleşmedeki çalışmalarda²¹, iki ve üç sıra halinde örülmüş olan ve

¹² Plinius, V.38.

¹³ Pausanias, VII.2.7: οὐ μὴν πάντα γε τὰ ἐς τὴν θεὸν ἐπύθετο ἔμοι δοκεῖν Πίνδαρος, ὃς Ἀμαζόνας τὸ ἱερὸν ἔφη τοῦτο ἰδρύσασθαι στρατευομένας ἐπὶ Ἀθήνας τε καὶ Θησέα.

¹⁴ Strabon XIV.1.4: Σμύρνα δ’ ἦν Ἀμαζῶν ἢ κατασχούσα τὴν Ἐφεσον, ἀφ’ ἧς τοῦνομα καὶ τοῖς ἀνθρώποις καὶ τῇ πόλει, ὡς καὶ ἀπὸ Σισύρβης Σισυρβίται τινὲς τῶν Ἐφεσίων ἐλέγοντο: καὶ τόπος δὲ τις τῆς Ἐφέσου Σμύρνα ἔκαλεῖτο, ὡς δηλοῖ Ἰππῶνας ὅκει δ’ ὀπισθε τῆς πόλιος ἐνὶ Σμύρνῃ.

¹⁵ Dowden 1992, 54.

¹⁶ Laale 2011, 3.

¹⁷ Evren-İçten 1998, 112.

¹⁸ Evren-İçten 1998, 118.

¹⁹ Ayasuluk Tepesi 22 S-U plankareli açmada yapılan çalışmada tepedeki yerleşimin İlk Tunç Çağı’na indiği anlaşılmıştır.

²⁰ Büyükkolancı 2008, 51.

sadece temel kısımları korunan sur duvarı açığa çıkarılmıştır. Bu surlar Büyükkolancı tarafından Hitit Çağı'na ait Apasas kenti surları olarak değerlendirilmiştir²². MÖ 2. binyılın ikinci yarısında Ayasuluk'taki Geç Tunç Çağı yerleşmesi bir Luwi Krallığı olan Arzawa-Mira'nın başkenti Apasas'tır. Kale Kral Tarhuntaradu Dönemi'nde, MÖ 14. yy.'ın ilk yarısında en parlak dönemini yaşamıştır²³.

Pausanias ve Strabon, Kodrus oğlu Androklos'un bölgeye gelişini ve bölgede yapmış olduğu değişikliklerden bahsederler. Strabon, Androklos'un kendisiyle gelenlerin çoğunu Athenaion ve Hypelaion yerleştirdiğini ve Koressos Dağı'nın yamaçlarındaki ülkenin bir kısmını da bu yerleşmenin içine aldığı anlatır²⁴,

“Ephesos kenti hem Karialılar hem de Lelegler tarafından iskan edilmişti. Fakat Androklos bunları sürerek, kendisiyle birlikte gelenlerin çoğunu Athenaion ve Hypelaion dolayına yerleştirdi, aynı zamanda Koressos Dağı'nın yamaçlarındaki ülkenin bir kısmını da bu yerleşmenin içine aldı”.

Pausanias ise Strabon'un bölgede yaşadığını söylediği halklara Lidyalıları ve Amazonları ekler²⁵,

“Ephesos topraklarında kısmen Lelegler, Karialıların bir kolu ve çoğunlukla Lydialılar yaşamaktaydı. Bunlara ek olarak tapınağın çevresinde korunmaları karşılığında yaşayanlara verdi ve bunlara Amazon ırkından bazı kadınlar dahildi. Fakat Kodrus oğlu Androklos, yukarı şehri işgal eden Lydialılar ve Lelegler'i kovdu. Fakat tapınak çevresinde yaşayanların korkacak bir şeyleri yoktu, onlar İonialılarla dostluk yemini ettiler ve savaştan kaçındılar. Androklos ayrıca Samianlılardan Samos'u aldı ve Ephesos bir süre Samos'u ve yakın adalara el koydu”.

MÖ 1050 yılında *Androklos* ve adamları tarafından olasılıkla silah gücüyle alınınca yerleşime Ephesos adı verilmiş olmalıdır²⁶.

²¹ 1996 yılında yapılan çalışmalar 22 S plankaresinde 8x8 m. boyutlarında açılan açmada gerçekleştirilmiş ve 3.30 cm derinliğe inilmiştir. Bkz: Büyükkolancı 1998, 69-83.

²² Büyükkolancı 1998, 72; 2005, 66; 2008, 46.

²³ Büyükkolancı 1998, 75.

²⁴ Strabon, XIV.1.21: τὴν δὲ πόλιν ὄκουν μὲν Κᾰρές τε καὶ Λέλεγες, ἐκβαλὼν δ' ὁ Ἄνδροκλος τοὺς πλείστους ὄκισεν ἐκ τῶν συνελθόντων αὐτῶ περι τὸ Ἀθήναιον καὶ τὴν Ὑπέλαιον, προσπεριλαβὼν καὶ τῆς περι τὸν Κορησσὸν παρωρείας.

²⁵ Pausanias, VII.2.8: Κᾰρας ὁ Ἄνδροκλος, καὶ νικῶντος τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔπεσεν ἐν τῇ μάχῃ. Ἐφέσιοι δὲ ἀνελόμενοι τοῦ Ἀνδρόκλου τὸν νεκρὸν ἔθαψαν τῆς σφετέρας ἐνθα δεικνυται καὶ ἐς ἐμὲ ἔτι τὸ μνημα κατὰ τὴν ὁδὸν τὴν ἐκ τοῦ ἱεροῦ παρὰ τὸ Ὀλυμπιεῖον καὶ ἐπὶ πύλας τὰς Μαγνήτιδας: ἐπίθημα δὲ τῶ μνήματι ἀνὴρ ἐστὶν ὠπλισμένος.

MÖ 7. yy.'a gelindiğinde Lydia Krallığı'nın Yunan kıyı şehirleri üzerine yapmış olduğu saldırılar başlamıştır. Bu dönemde Lydia Krallığı tarafından Magnesia, Smyrna, Kolophon ve Miletos'a karşı savaşlar açılmış fakat Ephesos'a çok fazla dokunulmamıştır. MÖ 6. yy.'da ise Kral Alyattes ise Pythia'nın kehaneti sonucunda, Miletos sınırları içinde iki tapınak yaptırmıştır²⁷. Miletos'un, Lydialıların politik etki alanlarının dışında kalması sonucunda Didyma Apollon kutsal alanıyla rekabet edebilecek kutsal alan yapılması için Alyattes ve Kroisos tarafından çalışmalar başlamış ve bunun sonucunda Ephesos'ta var olan Artemis kültünü ellerinde tutmak istemişlerdir²⁸. Herodotos'tan öğrendiğimize göre, Kroisos tahta geçtiğinde ilk iş olarak Ephesos'a saldırılar düzenlemiştir ve kent kendini tapınağa adanmıştır²⁹;

'Alyattes ölünce krallık, o zaman otuz beş yaşında olan oğlu Kroisos'a geçti. Ephesoslulardan başladı Yunanlılara karşı saldırılarına, çevresi kuşatılan Ephesosluların Artemis Tapınağı'na kadar ip uzatıp tapınağı kale bedenine bağlamaları, bu suretle kentleri tapınağa adanmış ve onun parçası haline gelmiş saymaları o zaman olmuştur'.

Strabon, *Androklos* zamanından *Kroisos* Dönemi'ne kadar halkın aynı alanlarda yaşadığı fakat bu dönemden sonra ise halkın dağ yamaçlarından indiğini ve Büyük İskender'e kadar *Artemision* çevresinde yaşadıklarını söyler³⁰; *'...Ephesos, Kroisos'a kadar bu şekilde iskan edildi. Sonradan halk dağ yamaçlarından aşağı indi ve Büyük İskender'e kadar şimdiki tapınağın dolaylarında oturdu'.*

MÖ 356 yılında ise *Artemision*, *Herostratos* tarafından yakılmıştır³¹. Büyük İskender MÖ 334 yılında kente geldiğinde ise yanan tapınağın yenilenen inşası henüz bitmemiştir ve İskender'in tapınağın bitirilmesi için yardım teklif ettiğini Strabon Artemidoros'tan aktararak anlatır³²;

'Yeni tapınağın ithaf yazıtında onurlandırılması koşuluyla Büyük İskender, Ephesos'lulara bundan önceki ve gelecekteki bütün harcamaları ödemeyi vadetti fakat onlar bunu istemediler, tıpkı tapınağın kutsallığına saygısızlıkla ve soygunla şeref kazanmayı

²⁶ Büyükkolancı 1998, 75.

²⁷ Herodotos, I.22.

²⁸ Muss 2008, 26.

²⁹ Herodotos, I.26.

³⁰ Strabon, XIV.1.21: μέχρι μὲν δὴ τῶν κατὰ Κροῖσον οὕτως ὤκειτο, ὕστερον δ' ἀπὸ τῆς Παρωρείου καταβάντες περὶ τὸ νῦν ἱερὸν ὄκησαν μέχρι Ἀλεξάνδρου.

³¹ Strabon, XIV.1.22.

³² Strabon, XIV.1.22: Ἀλέξανδρον δὴ τοῖς Ἐφεσίοις ὑποσχέσθαι τὰ γεγονότα καὶ τὰ μέλλοντα ἀναλώματα, ἐφ' ᾧ τε τὴν ἐπιγραφὴν αὐτὸν ἔχειν, τοὺς δὲ μὴ ἐθελῆσαι, πολὺ μᾶλλον οὐκ ἂν ἐθελήσαντας ἐξ ἱεροσυλίας καὶ ἀποστερήσεως φιλοδοξεῖν.

istemedikleri gibi. Büyük İskender'in yardımı olmaksızın yürütülen inşaat çalışmaları ise MÖ 300 yıllarında bitmiştir³³.

Kentin yönetimi İskender'in ölümünden sonra Lysimakhos'a geçmiş ve Lysimakhos kenti bugünkü yeri olan Bülbül ve Panayır Dağı yamaçlarına taşımış etrafını surla çevirmiştir³⁴. Lysimakhos tarafından yapılan bu değişikliğin nedeni ise Artemis tapınak rahiplerinden bağımsız bir kent kurma isteği ve eski yerleşim alanında yaşanan su taşkınları ve sel felaketleri ile yaşamın zorlaşmasıdır³⁵. Strabon'dan öğrendiğimize göre, halk yaşadıkları alanı terk etmek istemeyince halk zorlanarak bu yeni kente taşınmak zorunda bırakılmıştır. Kurulan bu yeni kente Lysimakhos'un karısının ismi olan *Arsinoe* ismi verilmiş olmasına rağmen eski isim kullanılmaya devam etmiştir³⁶;

“Lysimakhos bugünkü kentin etrafına bir sur yaptırdı fakat halk, gönül rızasıyla oturdukları yerleri elden çıkarmak istemediler. Bu nedenle o, bir yağmur sağanağını bekledi ve bundan yararlandı. Kenti su basacak şekilde lağımları tıkadı ve böylece halk yerlerini değiştirmiş olmaktan memnun kaldı. Lysimakhos karısına atfen kente Arsinoe adını verdiyse de eski isim ağır bastı”.

Bu yeni kent Artemision'un 2 km batısında ve kent 8 km uzunluğunda bir surla çevrilidir. Yeni kent planı alan geometrisine uygun dik açıyla kesişen sokak sistemine ve düzenli yapılaşma şemasına göre planlanmıştır³⁷. Ephesos Hellenistik Dönem'de Küçük Asya'nın en önemli kentlerinden biri haline gelmiştir³⁸ (Çiz. 1). Ladstätter'e göre, kentte Hellenistik Dönem'e tarihlenen buluntuların azlığı kentin bu döneme ilişkin yaşantısını tam olarak anlaşılmasını şu an için zorlaştırmaktadır³⁹. MÖ 3. yy.'da Pergamon'un sanat ve bilim dünyasında hakim olmaya başlamış ve bu durum onun çevresinde yer alan kentleri de etkilemiştir. Bu dönemde Ephesos'ta birçok ünlü heykeltıraş, ressam ve filozof yetişmiştir⁴⁰. MÖ 188 yılında kent Romalılar tarafından Pergamon Krallığı'na bırakılmıştır⁴¹. Ephesos hür bir kent olarak hukuki konumunu elinde tutmuş ve geniş arazilere sahip territoriumu olan kent

³³ Muss 2008, 29.

³⁴ Türkoğlu 1999, 41; Scherrer 2004, 3; Ladstätter 2012, 11.

³⁵ Ladstätter 2012, 12.

³⁶ Strabon, 14.1.21: Λυσίμαχος δὲ τὴν νῦν πόλιν τεχνίσας, ἀηδῶς τῶν ἀνθρώπων μεθισταμένων, τηρήσας καταρράκτην ὄμβρον συνήργησε καὶ αὐτὸς καὶ τοὺς ῥινοῦχοὺς ἐνέφραξεν ὥστε κατακλύσαι τὴν πόλιν: οἱ δὲ μετέστησαν ἄσμενοι. ἐκάλεσε δ' Ἀρσινόην ἀπὸ τῆς γυναικὸς τὴν πόλιν, ἐπεκράτησε μέντοι τὸ ἀρχαῖον ὄνομα. ἦν δὲ γερουσία καταγραφομένη, τούτοις δὲ συνήεσαν οἱ ἐπικλήτοι καλοῦμενοι καὶ διόκουν πάντα.

³⁷ Ladstätter 2012, 12.

³⁸ Külzer 2011, 29.

³⁹ Zimmermann-Ladstätter 2011, 29; Ladstätter 2012, 14.

⁴⁰ Atalay 1988, 9.

⁴¹ Atalay 1988, 9; Sevin 2007, 94.

Pergamon Krallığı'na bir yönetim merkezi olarak hizmet etmiştir⁴². MÖ 133 yılında ise kent Roma'nın Asya Eyaleti'nin sınırları içerisine alınmıştır⁴³. III. Attalos'un ölümünden sonra bölge Aristonikos önderliğinde yapılan Roma karşıtı bir ayaklanma yaşamıştır. Kent bu ayaklanma sonucunda galip gelen Roma'nın yanında yer almış ve MÖ 129 yılında *Provincia Asia*'nın kurulmasının ardından *civitas liberae et immunes* statüsü kazanmıştır. Kent vergi alma, kendi mahkemelerine ve kendisinin seçtiği memurlar tarafından yönetilme hakkına sahip olmuştur⁴⁴. MÖ 88 yılında Asya'nın neredeyse tümünü fetheden Pontus Kralı VI. Mithridates'in tarafını tutan kent Sulla tarafından cezalandırılmış ve yeniden Roma'ya bağlanmıştır⁴⁵. Ephesoslular MÖ 86 yılında Roma'nın yanında yer almalarına rağmen bağımsızlığını MÖ 46-44 yıllarında hayırsever Publius Servilius Isauricus'un kente eski konumu geri vermesiyle kazanmıştır⁴⁶. MÖ 30 yılında Roma iç savaşını kazanan Augustus, Pergamon yerine Ephesos'u *Provincia Asia* ilan etmiş ve prokonsülün ikametini buraya aldırması⁴⁷. Bu dönem ile birlikte kentte refah dönemi yaşanmaya başlamıştır. Kent kısa sürede işlek bir liman ve yol ağına sahip olmasının da katkısıyla Doğu Akdeniz'in en büyük ve en güçlü metropollerinden biri durumuna gelmiştir⁴⁸. Augustus Dönemi'nde diğer büyük kentlerde olduğu gibi Ephesos'ta da nüfus artışı yaşanmış ve kentin nüfusu 200 bini aşmıştır⁴⁹ (Çiz. 2). Bu dönemde kentte yoğun bir inşaat faaliyeti başlamıştır. Augustus'un henüz yaşadığı dönemde eyaletlerde canlı bir imparator kültürünün gelişmeye başlaması Ephesos'ta da izlenebilmektedir. Devlet Agora'sının batı kısmına inşa edilen etrafı sütunlarla çevrili küçük tapınak *Divus Iulius* ve *Dea Roma* tapınağı olarak tanımlanır. Ayrıca Augustus, kentin ana tanrıçasına ait temenos içerisinde kült alanına sahip olmuştur⁵⁰. Scherrer'a göre şehrin tanrıçasının ve imparatorun bu kombinasyonu kent hem özgür bir şehir hem de Roma'nın ve yeni dünya düzeninin bir parçası olmasını sembolize etmiştir⁵¹.

Paulus misyonerlik çalışmaları için MS 52 yılında kente gelmiş ve kentte büyük bir Yahudi nüfus ile karşılaşmıştır. Kent, Paulus'un ziyaretinden oldukça rahatsız olmuş ve Artemis heykelciklerinin satılmamasından endişelenen gümüş ustaları misyonerlik

⁴² Zimmermann-Ladstätter 2011, 28.

⁴³ Atalay 1988; 9; Külzer 2011, 29.

⁴⁴ Ladstätter 2012, 15.

⁴⁵ Sevin 2007, 94.

⁴⁶ Ladstätter 2012, 17.

⁴⁷ Büyükkolancı 2001, 6; Scherrer 2004, 4; Külzer 2011, 29.

⁴⁸ Zimmermann-Ladstätter 2011, 35.

⁴⁹ Türkoğlu 1999, 63; Büyükkolancı 2001, 6.

⁵⁰ Zimmermann-Ladstätter 2011, 36.

⁵¹ Scherrer 2004, 5.

çalışmasına karşı başarılı bir ayaklanma başlatmışlardır⁵². Paulus'un ölümünden sonra Aziz Yuhanna Ephesos Kiliseleri'nin başına geçmiş ve İncil'i bu kentte yazmıştır. Aziz Ephesos'ta çok uzun kalamamış ve kentin 90 km güneybatısında yer alan Patmos Adası'na sürgün edilmiştir. Tanrının Aziz'e görünmesi ve onun isteği üzerine Yuhanna; ilk yedi kiliseye sahip olan Ephesos, Smyrna, Pergamon, Thyateira, Sardis, Philadelphia ve Laodikeia'ya mektup göndermiştir⁵³.

MS 2. yy.'ın ortasından itibaren kentte eşi görülmemiş inşaat faaliyetleri başlamış ve kent tanınmış kentsel biçimini Flaviuslar ve Antoninler Döneminde kazanmıştır⁵⁴. Kent İmparator Domitianus Dönemi'nde Flaviuslar hanedanına mensup imparatorların onuruna imparator kültü tapınağı yapmak istemiş ve bu isteğe onay verilmiştir. Tapınak, Devlet Agora'sının batısına hakim bir konumda yapılmış fakat bu anıtsal yapı Geç Antik Dönem'de alt yapısına kadar sökülüştür⁵⁵. MS 2. yy. kentin parlak bir dönem olmuş ve bu parlak dönem MS 3. yy.'ın içlerine kadar devam ettiği tespit edilmiştir⁵⁶. MS 2. yy.'da tüm Küçük Asya kentleri arasında başlayan ün, saygınlık ve önem konusundaki rekabet sonucunda kent oldukça başarılı olmuştur⁵⁷. İmparator Hadrianus kenti MS 129 yılında ziyaret etmiş ve kent bu ziyaretin sayesinde ikinci kez *neokoros* ünvanına sahip olmuştur⁵⁸. Ancak MS 262 yılına gelindiğinde kent doğu Gotlarının istilasına uğramış bu istiladan Artemision da etkilenmiştir⁵⁹. MS 3. yy.'da yaşanan depremler ve felaketler ile şehrin görüntüsü büyük ölçüde değişmeye başlamıştır⁶⁰. Bu değişiklikler kentin özellikle mimarisinde kendini belli eder. Yaşanan depremler, değişen ekonomik, sosyo-kültürel yapı ve din kentin şekillenmesinde etkili olmuştur⁶¹. Kent yaşadığı olumsuz koşullarda sahip olduğu doğal kaynakları sayesinde tamamen fakirleşmemiş, İmparator Diocletianus Dönemi'nde yeniden bir canlanma yaşamış⁶² ve İmparator tarafından yeniden yapılan idari bölümde, dönemin ünlü Piskoposluk merkezlerinden olan Ephesos Küçük Asya'nın başkenti olmuştur⁶³. Kent, MS

⁵² Ladstätter 2012, 22.

⁵³ Şimşek 2015, 18.

⁵⁴ White 2004, 30; Ladstätter 2012, 22.

⁵⁵ Ladstätter 2012, 24.

⁵⁶ Külzer 2011, 30.

⁵⁷ Ladstätter 2012, 26.

⁵⁸ Burrell 2003, 45.

⁵⁹ Külzer 2011, 30.

⁶⁰ Ladstätter-Pülz 2007, 391.

⁶¹ Pülz 2011, 49; Ladstätter 2012, 31.

⁶² Külzer 2011, 30.

⁶³ Büyükkolancı 2001, 25.

358 yılına gelindiğinde Küçük Asya'nın batısında etkili olan depremle oldukça zarar görmüştür⁶⁴.

I. Constantine Dönemi'nde neredeyse 300 yıldır devam eden Hıristiyanlığın en büyük sorununu dini yasallaştırılarak son veren I. Theodosius (379-395) Hıristiyanlığı resmi din ilan etmiştir⁶⁵. Bu dönemde kentte hala Artemis kültü ağırlığını korumuş ve Büyükkolancı'ya göre, 401 yılında kente gelen Patrik Khrysostomos, Artemis taraftarlarına karşı iyi mücadele veremeyen dört rahibin işine son vermesi kültürün varlığının kanıtlarından biri olarak gösterilir⁶⁶. Geç Antik Dönem'de kentte yoğun bir inşaat faaliyeti yaşanmıştır. Var olan yapılar yeni ihtiyaçlara uygun hale getirilerek yenilenmiştir. Bu faaliyetler esnasında en önemli değişikliklerden biri ise İmparator Hadrianus için liman alanına inşa edilen Olympeion'un Meryem Ana Kilisesi'ne dönüştürülmesidir⁶⁷. MS 5. yy. başında ise Hıristiyanlık Dini'nin yeni yeni oturmaya başlaması beraberinde dinsel tartışmaları da getirmiştir. Antakya'da Neostorios adlı bir piskopos, Meryem için; '*Tanrının anası değil İsa'nın anasıdır.*' demiş ve Nestorios bu doktrinini tüm kiliselere yaymak istemiştir. Ancak kısa süre içinde karışıklıklar çıkmış ve konuyu çözümlmek amacıyla İmparator II. Theodosius 3. bir konsilin Ephesos'ta toplanmasını istemiştir. Toplantı, İmparator Hadrianus adına inşa edilen tapınağın güney portiğine küçük bir apsis ve önüne bir sunak yerleştirilmesiyle oluşturulmuş kilisede gerçekleştirilmiştir⁶⁸. MS 4. yy. sonu ve MS 5. yy. ilk yarısından itibaren başlayan gelişim⁶⁹, MS 6. yy.'da İmparator Justinianus zamanında da büyük bir hızla devam etmiştir. Bu dönemde MS 100 yılında ölen Havari Yuhanna için Ayasuluk Tepesi'nde yapılmış olan bazilikanın MS 557 yılındaki depremle yıkılmasının ardından yenilenmiştir⁷⁰ (Çiz. 3-4).

Hierokles, MS 6. yy.'da Justinianus Dönemi'nde Ephesos'u Asya Eyaleti'ndeki kentler arasında ilk sıraya yerleştirmiştir. *Hierokles*'in çağdaşı olan Byzantionlu Stephanos ise kenti İon kentlerinin en önemlisi olarak aktarırken kentin limanını ön plana çıkarmıştır⁷¹. MS 614 yılına gelindiğinde ise Ephesos'ta geniş çaplı yıkımlar görülmektedir. Bir daha tamamen bertaraf edilemeyen bu zararlar, depremden ziyade Sasani saldırıları neticesindedir.

⁶⁴ Külzer 2011, 30.

⁶⁵ Ostrogorsky 2011, 49.

⁶⁶ Büyükkolancı 2001, 25.

⁶⁷ Ladstätter 2012, 35.

⁶⁸ Büyükkolancı 2001, 26.

⁶⁹ Pülz 2011, 52.

⁷⁰ Büyükkolancı 2001, 28.

⁷¹ Külzer 2011, 31.

Ladstätter'e göre MS 7. yy.'da Ephesos kent alanı bir kez daha küçülmüştür⁷² ve kentin tiyatro, Liman Caddesi ve bölgesi, Olympeion, Vedius Gymnasionu, stadion ve *Koressos* Dağı'nın yarısını içine alan geç dönem surları genel olarak MS 6. yy. ve 7. yy.'a tarihlendirilir⁷³. Fakat son zamanlarda Büyükkolancı tarafından tekrar değerlendirilen bu surların Sasani Akınları'na karşı değil, MS 262 yılından önce Got Akınları'nı karşılamak için yapıldığı önerilmiştir⁷⁴. Büyükkolancı'ya göre, sur duvarlarının örgü tekniğinin kentin Roma Dönemi yapılarının duvar örgü tekniğiyle aynı olması⁷⁵, surların Magnesia⁷⁶ ve Nikaia kentlerinin surları ile olan benzerliği ve surların inşası sırasında Pagan yapılarını korumaya yönelik bir plan izlenmesi surların tarihini daha erkene çekilmesini sağlamıştır⁷⁷ (Çiz. 5).

Geç Antik Dönem boyunca kentte çok sayıda şapel ve kilise inşa edilmiştir. Meryem Ana Kilisesi, Aziz Yuhanna Theologos Bazilikası, Yedi Uyurlar Coemeteriumu ve Lukas Mezarı sayesinde kent erken Hıristiyanlık hac merkezlerinden birine dönüşmüştür⁷⁸. Kent ayrıca bu dönemde bölgelerarası ticaret merkezi olma konumunu korumuştur⁷⁹.

Kentte ilk Türk yerleşmesi ise Malazgirt Savaşı'ndan on yıl sonra başlar. Çaka Bey, bölgede yaşayan Türkleri toplayarak bir kıyı beyliği kurmuştur. Aşağı yukarı aynı dönemlerde Ephesos ve çevresinde Tanrıvermiş'in egemenliği görülse de I. Haçlı Seferi'nin ardından İzmir ve diğer kıyı şehirleri ile beraber tekrar Bizans yönetimine girer⁸⁰. 1308 yılına gelindiğinde ise Ayasuluk, Aydınoğlu Mehmet Bey tarafından fethedilmiştir⁸¹.

Kent Anadolu Selçukluları zamanında Karadeniz kıyıları ve İç Anadolu'dan gelip batıya ulaşan yolların düğüm noktası konumundaydı. Farklı güzergahları izleyerek Batı Anadolu'ya doğru uzanan yollar yine Ephesos'a bağlanıyordu⁸². Ayasuluk, Orta Çağ'da dinsel ve ekonomik merkez olarak önemli bir gelişme göstermiştir. Burası Venediklilerin başta olmak üzere birçok yabancı tüccar için büyük bir ticari merkez durumuna gelmiştir⁸³.

⁷² Külzer 2011, 31.

⁷³ Ladstätter 2011, 14.

⁷⁴ Büyükkolancı 2018, 425.

⁷⁵ Büyükkolancı 2018, 410.

⁷⁶ Magnesia kentinde Artemision ve çevresinde yapılan kazılarda Bizans Dönemi'ne ait herhangi arkeolojik bir veri bulunmaması, bu kentin surlarının Sasani Akınlarına karşı değil Got Akınlarına karşı yapıldığını doğrulamaktadır. Bkz. Büyükkolancı 2018, 419.

⁷⁷ Büyükkolancı 2018, 425.

⁷⁸ Ladstätter 2012, 39.

⁷⁹ Ladstätter 2012, 40.

⁸⁰ Arıkan 1990, 126.

⁸¹ Arıkan 1990, 129.

⁸² Arıkan 1990, 122; Telci 2010, 22.

⁸³ Arıkan 1990, 125.

Yıldırım Beyazıd Dönemi'nde ise kent Osmanlı hakimiyetine geçmiştir⁸⁴. 1402 yılında gerçekleşen Ankara Savaşı'nın ardından tüm Anadolu'ya hakim olan Timur tarafından Ayasuluk bir süre üs olarak kullanılmıştır. Aydınoğlu Beyliği, Timur ile yaptığı anlaşmadan sonra yönetimi tekrar almış ve beyliğin Ayasuluk'taki hakimiyeti II. Murad'ın 1426 yılında kenti Osmanlı topraklarına katmasına kadar sürmüştür. MS 15. yy.'da Ayasuluk, 16 mahalleden oluşan, Müslüman ve Hıristiyan halkın yan yana yaşadığı kalabalık bir liman kentidir⁸⁵. Ayasuluk'ta yapılan araştırmalar sonucunda ise MS 14. ve 15. yy. arasına tarihlenen Avrupa kökenli seramik parçaları bu yüzyıllarda limanın faaliyetini kanıtlar niteliktedir⁸⁶. Osmanlı yönetiminde ise kent eski parlak dönemlerini geride bırakmış ve MS 16. yy.'ın sonu MS 17. yy.'ın ilk yarısında şehir neredeyse yok olma noktasına gelmiştir⁸⁷ (Çiz. 6).

Ortaçağ İslam coğrafyacılarının eserlerinde Efesis, Ufsus isimleriyle anılan Ephesos sonraları Altoluogo, Altologo, Haoulte-Loge Altolloch ve Latologo şeklinde geçmiştir. Önceleri bu ismin Alto: yüksek ve luogo: yer yöre anlamlarının birleşiminden dolayı verilmiş olduğu düşünülmüş, ancak bu ismin kullanılma nedeni Aziz Yunanna ile ilişkili olduğu önerilmiştir⁸⁸.

Tournefort'un seyahatnamesinde ise Rumların buraya Ayios Skologos dediklerini yazar⁸⁹. Şehrin adı Türkçe'de Ayasuluk ya da Ayasuluğ şekillerinde geçmektedir⁹⁰. Ayasuluk ismi 1914 yılına kadar kullanılmış bu dönemde ise Selçuk olarak değiştirilmiştir⁹¹ (Res. 1).

⁸⁴ Telci 2010, 35.

⁸⁵ Telci 2010, 74; Yılmaz 2017, 359.

⁸⁶ Yılmaz 2012, 241.

⁸⁷ Telci 2010, 35.

⁸⁸ Arıkan 1990, 124.

⁸⁹ Telci 2010, 22.

⁹⁰ Arıkan 1990, 124.

⁹¹ Telci 2010, 22.

İKİNCİ BÖLÜM

TANRIÇALAR

2.1. Ayasuluk'ta Aziz Yuhanna Theologos Bazilikası'nda Devşirme Olarak Kullanılmış Tanrıça Heykelleri

Bu bölümde Ayasuluk Aziz Yuhanna Theologos Bazilikası'ndan 1978-2015 yılları arasındaki çalışmalarda bulunan ve devşirme malzeme olarak kullanılmış olan tanrıça heykelleri araştırılmıştır. Tez konusuna dahil olan bu tanrıçaların her biri için genel özelliklerinin anlatıldığı bölümde eserler genel olarak değerlendirilmiştir. Daha sonra devşirme malzeme olarak kullanılmış olan bu heykellerin hangi tipe dahil olduğu araştırılmış ve değerlendirilmesi yapılmıştır.

Bölümde sırasıyla Aphrodite, Artemis Ephesia, Kybele ve Hekate heykel ve heykelcikleri incelenmiştir.

İlk ele alınan heykelcikler Aphrodite'ye aittir. Bunlardan 7/38/83 envanter numaralı Aphrodite heykelciği bazilikanın batı alanı olarak adlandırılan alanda, 1983 yılında yapılan kazılar sonucunda açığa çıkarılmıştır. Bu heykelcik tanrıçanın oldukça popüler olan Aphrodite Pudica tipinin bir örneğidir. İkinci olarak değerlendirilen 8/65/87 numaralı Aphrodite heykelciği doğu surunda, 1987 yılında yapılan kazı çalışmaları sonucunda bulunmuştur ve Çömelen Anadyomene tipine dahildir.

İkinci olarak değerlendirilen heykeller Artemis Ephesia kült heykelinin Roma Dönemi kopyasına ait olan parçalardır. 1/8/82 numaralı Artemis Ephesia heykelinin alt bacak bölümüne ait olan parça batı surunda, 1982 yılında yapılan kazı çalışmaları sonucunda bulunmuştur. 3/40/85 numaralı ikinci parça ise Artemis Ephesia'nın göğsüne ait parçadır ve bazilika batı alanı olarak adlandırılan alanda, 1985 yılında yapılan kazılarda tespit edilmiştir.

Üçüncü olarak değerlendirilen heykelcik tahta oturan Kybele'ye aittir. 4/71/78 numaralı Kybele heykelciği batı sur dibinde, 1978 yılında yapılan kazılarda bulunmuştur.

Dördüncü olarak anlatılan heykelcik Hekate'ye aittir ve tanrıçanın üçlü olarak betimlendiği Hekateion tipine dahildir. 12/71/78 numaralı Hekate heykelciği kuzey batı sur dibinde, 1978 yılında yapılan kazı çalışmalarında bulunmuştur.

Bu eserlerin tümü olasılıkla paganizmin sona ermesi ve eski önemini kaybetmiş olması sonucunda Geç Antik Çağ'da surların ve diğer yapı öğelerinin inşası aşamasında ikinci kullanım için Ayasuluk Tepesi'ne taşınmıştır. Değerlendirilen eserler devşirme malzeme olduğu için kontekst bir tarihleme yapabilmek ne yazık ki mümkün değildir. Bu nedenle Ephesos ve diğer kentlerde bulunmuş benzer eserlerle stil kritik yoluyla tarihlendirilme yoluna gidilmiştir.

2.2. Aphrodite

Antik Yunan panteonunda aşk ve güzellik tanrıçası olarak bilinen Aphrodite ismi 'deniz köpüğü üzerinde yürüyen' anlamına gelen 'aphros ve hodites' kelimelerinden türetilmiştir⁹². 'ta aphrodisia' aşk ve cinsellikle bağlantılı olarak 'Aphroditeye ait olan' demektir⁹³.

Aphrodite'nin doğumu ile ilgili iki farklı antik yazarda iki farklı anlatım ile karşılaşmaktayız. MÖ 9. yy.'da yaşamış olan Homeros'un İlyada adlı eserinde tanrıçanın adı, Zeus ve Dione'nin kızı olarak geçmiştir⁹⁴.

'...Zeus'un kızı Aphrodite gelirse savaşa, dinleme, sivri kargınla vur onu.'

'...Aphrodite, anası Dione' nin kapandı dizlerine. Dione kollarıyla sardı kızını, okşadı, diller döktü...'

MÖ 8. yy.'da yaşamış Hesiodos'un Theogoniaia adlı eserinde ise Kronos tarafından hayâları kesilip denize atılan Uranus'un denizi döllemesi sonucu tanrıçanın köpüklerden doğduğu anlatılmıştır⁹⁵.

'Ak çeliğin kestiği hayalara gelince,

⁹² Marcovich 1996, 44.

⁹³ Cyrino 2010, 3.

⁹⁴ Homeros, İlyada, V.131-132-370: τοῖς ἄλλοις: ἀτὰρ εἴ κε Διὸς θυγάτηρ Ἀφροδίτη ἔλθοις' ἐς πόλεμον, τὴν γ' οὐτάμεν ὀξεί χαλκῶ. ἢ δ' ἐν γούνασι πίπτε Διώνης δῖ' Ἀφροδίτη

⁹⁵ Hesiodos, Theogoniaia 188-191: μήδεα δ' ὡς τὸ πρῶτον ἀποτιμήξας ἀδάμαντι κάββαλ' ἀπ' ἠπειροιο πολυκλύστῳ ἐνὶ πόντῳ, ὡς φέρετ' ἄμ πέλαγος πουλὺν χρόνον, ἀμφὶ δὲ λευκὸς ἀφρὸς ἀπ' ἀθανάτου χροὸς ὄρνυτο: τῶ δ' ἐνὶ κούρη

Dalgalı denize atar atmaz onları

Gittiler engine doğru uzun zaman.

Ak köpükler çıkıyordu tanrısal uzuvdan:

Bir kız türeyiverdi bu ak köpükten.'

Doğumuyla ilgili bu ikili anlatımdan dolayı tanrıçanın karakteri de Platon tarafından Aphrodite Urania ve Aphrodite Pandemos olarak iki farklı şekilde değerlendirilmiştir⁹⁶.

'Eski olan, Urania dediğimiz göksel Aphrodite, göğün kızıdır ve ana karnından doğmamıştır.

Daha sonra gelen ise, Zeus'la Dione'nin kızıdır; ona 'Pandemo' Aphrodite diyoruz.'

Urania, güçlü, zeki, saflık ve ilahi aşkın göksel tanrıçasıyken; Pandemos, fiziksel ve inancsız aşkı sembolize eder⁹⁷. Tanrıçanın iki farklı soy ağacında farklı adlandırmaları olsa da tanrıçanın iki sıfatı da gök ve su ile ilgilidir. Çünkü her iki anlatımda da tanrıça gökyüzü tanrılarından doğmuştur. Deniz tanrıçası Dione'nin kızı olması tanrıçaya denizler üzerinde hakimiyet alanı verirken, aynı özellik Uranus'tan doğmasıyla da ilişkilendirilir⁹⁸. Çünkü tanrıça Kythera'dan Kıbrıs'a doğru uzun deniz yolculuğu sonrası Kıbrıs'ta karaya çıkmıştır⁹⁹.

MÖ 5. yy.'da yaşamış olan Herodotos, Babil'de Astarte kültü ile Kıbrıs'taki bazı yerlerde görülen Aphrodite kültürünün benzerliğinden söz etmiştir¹⁰⁰.

'Babillilerin en yüz kızartıcı âdetleri de şudur. Her kadın ömründe bir kez, Mylitta, tapınağında oturmalı ve kendini yabancı birisine vermelidir...

Kıbrıs adasının kimi yerlerinde de buna benzer bir âdet vardır.'

Bu bilgilere dayanarak Harris tarafından, Aphrodite kültürünün doğu kökenli olduğu, ancak daha sonra Yunan panteonuna girdiği önerilmiştir¹⁰¹. Larson ise Aphrodite ve Astarte'nin benzerliklerine değinirken, ikisinin de aynı sıfatla tapınım görmesinden söz etmiştir¹⁰². Tanrıçanın cennet ile ilişkili olan Uranus'ten doğması tanrıçaya Quarina (göksel)

⁹⁶ Platon, Şölen 26.

⁹⁷ Morford-Lenardon 1999, 116.

⁹⁸ Cyrino 2010, 3.

⁹⁹ Hesiodos, Theogoniaia 195.

¹⁰⁰ Herodotos, I. 199: ὁ δὲ δὴ αἰσχιστος τῶν νόμων ἐστὶ τοῖσι Βαβυλωνίοισι ὅδε: δεῖ πᾶσαν γυναῖκα ἐπιχωρίην ἰζομένην ἐς ἱρὸν Ἀφροδίτης ἄπαξ ἐν τῇ ζόῃ μιχθῆναι ἀνδρὶ ξείνῳ. πολλὰ δὲ καὶ οὐκ ἀξιούμενα ἀναμίγεσθαι τῆσι ἄλλῃσι, οἷα πλούτῳ ὑπερφρονέουσαι, ἐπὶ ζευγέων ἐν καμάρῃσι ἐλάσασαι πρὸς τὸ ἱρὸν ἐστᾶσι: θεραπῆν δὲ σφι ὀπισθε ἔπεται πολλή.

¹⁰¹ Harris 1916, 354.

¹⁰² Larson 2007, 114.

sıfatını vermiştir. Araştırmacı, tanrıçanın bu sıfatının cennetin kraliçesi olan Astarte ile ilişkili olduğunu düşünmüştür¹⁰³.

İtalya’da ise tanrıça Venüs, bahçeleri ve bitkileri koruyan sıfatıyla tapınım görürken, Aphrodite’nin oğlu Aeneas’ın Lavinium kentini kurmasıyla Roma’da kültü başlamıştır. Daha sonra ise Roma Venüs’ü Yunan Aphrodite’si ile birleştirilmiş ve Romalıların atası olarak kabul görmüştür¹⁰⁴.

Genel olarak aşk, güzellik ve evlilik tanrıçası olarak antik dünyada tapınım gören Aphrodite’nin farklı bölgelerde farklı sıfatları ön plan çıkmıştır. Örneğin, tanrıçanın Korinth’teki tapınağında Htaira tapınağının koruyucusu olurken, Atina’da tanrıça ağır başlı, saygı duyulan evliliğin ve sevginin koruyucusu olarak tapınım görmüştür¹⁰⁵.

Aphrodite, aşk ve cinselliği ile ön plana çıkmış olsa da tanrıça gökyüzü, toprak ve denizler üzerinde hakimiyete sahiptir¹⁰⁶. Aphrodite Urania evlilik, cinsel birliktelik ve çocukların korunması ile ilgilidir. Çünkü tanrıça döllenme ve çiftleşmenin nedenidir¹⁰⁷. Aphrodite Pandemos ise “*tüm insanlara ait olan’ özellikle denizciler ve fahişeler tarafından saygı duyulandır*”¹⁰⁸. Ayrıca Pandemos sıfatı tanrıçanın politik özelliği ile ilişkilendirilir. Tanrıçanın uyum içinde tüm vatandaşları birleştiren özelliği, Theseus’un tüm Attikalıları birleştirmesinden sonra tanrıçanın kültürünü kurma efsanesiyle bağlantılıdır¹⁰⁹. Aphrodite Pandemos keçi ile, Aphrodite Urania ise deniz kaplumbağası ile ilişkilendirilmiştir¹¹⁰.

Aphrodite’nin kutsal hayvanları arasında kuğu, kaz, serçe, güvercin ve kabuklu deniz canlıları bulunmaktadır¹¹¹. Tanrıça deniz canlılarının kurbanına izin vermezken, bazı yerlerde tanrıçanın kutsal günü kabul edilen cuma günlerinde sadece balık yenmesine izin verilmiştir¹¹². En sevdiği kurban hayvanı ise keçidir¹¹³.

Aphrodite denizler üzerindeki hakimiyeti yüzünden tapınakları büyük ticaret rotaları arasındaki liman şehirlerinde kurulmuştur¹¹⁴. Tanrıçanın bu özelliği tüccar olan Naukratisli Herastratos’un hikayesinde detaylı bir şekilde anlatılır. Herastratos, Paphos’tan bir Aphrodite heykelciği almış ve evine dönerken yakalandığı korkunç fırtına esnasında tüm mürettebatı ile

¹⁰³ Larson 2007, 116.

¹⁰⁴ Thompson 2007, 93.

¹⁰⁵ Morford-Lenardon 1999, 117.

¹⁰⁶ Cyrino 2010, 4.

¹⁰⁷ Pomeroy 1990, 34.

¹⁰⁸ Cyrino 2010, 3.

¹⁰⁹ Larson 2007, 118.

¹¹⁰ Pomeroy 1990, 33.

¹¹¹ Cyrino 2010, 4.

¹¹² Theodoropoulou 2013, 210.

¹¹³ Larson 2007, 117.

¹¹⁴ Larson 2007, 123.

birlikte tanrıçanın heykelciğine yaptıkları duadan sonra gemi bir anda tanrıçanın bitkisi olan yeşil mersin dallarıyla dolmuş ve gemide bulunan deniz tutmasına yakalanmış tüm mürettebat iyileşmiş ve deniz yatışmıştır. Güvenli bir şekilde evine ulaşan Herastratos tanrıçaya kurbanlar sunmuş ve heykelciğini tapınağa adamıştır¹¹⁵. Aphrodite kültürünün en önemli yayıcıları olarak tüccarların¹¹⁶ karşımıza çıkmasının nedenini bu hikayede oldukça ayrıntılı açıklanmıştır. Korkunç suları sakinleştirme özelliğinden dolayı ise tanrıçaya deniz ile ilgili pek çok sıfat verilmiştir: adil yolculuğun tanrıçası Euploia, Limanların Tanrıçası Limeneia¹¹⁷. Aphrodite'nin birçok sıfatının yanında kafa karıştırıcı olan tarafı askeri yönüdür¹¹⁸. Homeros, tanrıçanın sıfatları arasında böyle bir özellikten bahsetmezken, Zeus'un tanrıçaya olan sözleriyle Aphrodite ve savaş arasında bir bağlantı olduğunu belirtmemiştir¹¹⁹.

*'... gülümsedi insanların, tanrıların babası, çağırdı yanına Aphrodite'yi dedi ki:
Cenk işleri sana vergi değil, yavrum, sen evliliğin gönül açan işlerine ver kendini,
çevik Ares'le Athena uğraşacak savaşla.'*

Homeros'un bu sözlerinin aksine tanrıça literatürde ve sanatta askeri birliklerin ve savaşların lideri Silahlı Aprodite olarak karşımıza çıkmaktadır¹²⁰. Pausanias tanrıçanın Ktyhera'da¹²¹ *'Kythera da Aphrodite Urania (Göksel) en kutsal ve en eski tapınağı yer alır. Tanrıça'nın bu tapınakta ahşap silahlı bir heykeli yer alır.'*, Sparta'da¹²² *'Athena'nın bronz evinin ötesinde savaşçı Aphrodite'nin tapınağında Yunanistan'da ki herhangi bir şey kadar eski ahşap heykeli var.'* ve Korinth'te¹²³ *'Korinth'in zirvesinde Aphrodite tapınağı vardır. Tapınağın heykelleri ise Aphrodite Armed, Helios ve yaylı Eros'tur.'* Korinth'teki Silahlı Aphrodite'lerden bahseder.

¹¹⁵ Hill 2010, 110.

¹¹⁶ Larson 2007, 123.

¹¹⁷ Theodoropoulou 2013, 210.

¹¹⁸ Budin 2010, 79.

¹¹⁹ Homeros, Ilyada 5.425.

¹²⁰ Budin 2010, 80.

¹²¹ Pausanias, III.23.1: ἐν Κυθήροις δὲ ἐπὶ θαλάσσης Σκάνδειά ἐστιν ἐπίνειον, Κύθηρα δὲ ἡ πόλις ἀναβάντι ἀπὸ Σκανδείας στάδια ὡς δέκα. τὸ δὲ ἱερόν τῆς Οὐρανίας ἁγιώτατον καὶ ἱερῶν ὅποσα Ἀφροδίτης παρ' Ἑλλήσιν ἐστὶν ἀρχαιότατον: αὐτὴ δὲ ἡ θεὸς ζόανον ὀπλισμένον.

¹²² Pausanias, III.17: 5: ἐν ἀριστερᾷ δὲ τῆς Χαλκιοῖκου Μουσῶν ἰδρύσαντο ἱερόν, ὅτι οἱ Λακεδαιμόνιοι τὰς ἐξόδους ἐπὶ τὰς μάχας οὐ μετὰ σαλπύγγων ἐποιοῦντο ἀλλὰ πρὸς τε αὐλῶν μέλη καὶ ὑπὸ λύρας καὶ κιθάρας κρούσασιν. Ὅπισθεν δὲ τῆς Χαλκιοῖκου ναὸς ἐστὶν Ἀφροδίτης Ἀρείας: τὰ δὲ ζόανα ἀρχαῖα εἴπερ τι ἄλλο ἐν Ἑλλήσιν.

¹²³ Pausanias, II.5.1: ἀνελθοῦσι δὲ ἐς τὸν Ἀκροκόρινθον ναὸς ἐστὶν Ἀφροδίτης: ἀγάλματα δὲ αὐτὴ τε ὀπλισμένη καὶ Ἥλιος καὶ Ἔρως ἔχων τόξον.

2.2.1. Aphrodite Heykelleri

Tanrıçanın Yunanistan'da Klasik ve Hellenistik Dönem'lere ait betimleri hayli fazladır. Her iki dönemde de farklı Aphrodite tipleri ile karşılaşılırken, Roma Dönemi'nde ise bu tipler en sevilen örnekler olarak kopyalanmıştır. Yunan heykel sanatında Aphrodite ilk olarak MÖ 460'lara tarihlenen Ludovisi tahtında zarif bir kadın figürü¹²⁴ olarak karşımıza çıkar. Bu kabartma üzerinde Hesiodos'tan bildiğimiz Aphrodite'nin (Urania) doğumuna şahit oluruz. Olympia'da da heykeltıraş Pheidias'ın Aphrodite'nin doğumunu Zeus kült heykelinin kaidesine işlediği bilinmektedir¹²⁵. Parthenon Tapınağı'nın doğu alınlığında ise tanrıça Yunan sanatında ilk kez tensel özellikleri yansıtan oldukça gerçekçi bir figür olarak karşımıza çıkar¹²⁶. Bu betimlenişi, Homeros'un anlatımının bir örneğini teşkil eder şekildedir. Aphrodite (Pandemos), annesi Dione'nin kucağında gösterilmiştir. Ayrıca tanrıça tapınağın, kuzey metobunda ve doğu frizinde de verilmiştir.

Tanrıçanın Klasik Dönem'de yapılmış heykellerinin çoğunu antik kaynaklar yardımıyla tanıyabilmekteyiz. MÖ 5. yy.'da Pheidias, *Aphrodite Urania* Tapınağı için bir ayağı ile kaplumbağa üzerine basan chryselephantin Aphrodite heykeli yapmıştır. Bu heykel MÖ 4. yy.'da Skopas tarafından tanrıçanın keçi üstünde betimlendiği bronz heykeli Aphrodite Pandemos ile yan yana sergilenmiştir¹²⁷. Pheidias tarafından yapıldığı bilinen Aphrodite Quarina'yı en iyi temsil eden örnek ise sol ayağı ile bir kaplumbağa üzerine basan Brazzi Aphroditesi'dir¹²⁸. Smyrna'da bulunmuş olan ve günümüzde Berlin'de sergilenen Aphrodite heykeli MÖ 410 yıllarına ait orijinalin Roma Dönemi kopyasıdır¹²⁹. Heykelin omuzlarının bir kısmıyla başı, omuzundan itibaren sağ kolu ve dirsekten itibaren sol ön kolu kırık ve eksiktir. Tanrıçanın vücut ağırlığını taşıyan sağ bacaktır. Serbest olan sol bacak dizden bükülerek öne doğru uzatılmış ve sol ayağı ile bir kaplumbağanın üzerine basmaktadır. Kollu khiton giymiş tanrıçanın sol kolu dirsekten bükülerek öne doğru uzatılmıştır. Kırık olan sağ kolun konumu tam olarak anlaşılmasa da sağ üst kolun aşağı doğru yönlendirildiği söylenebilir. İnce giysi detayları ise rüzgârdan etkilenir şekilde vücuda yapışması Klasik Dönem'in ünlü Parthenon

¹²⁴ Boardman 2005, 67.

¹²⁵ Boardman 2005, 169.

¹²⁶ Boardman 2005, 93.

¹²⁷ Larson 2007, 117.

¹²⁸ Neer 2010, 156.

¹²⁹ Boardman 2005, 224.

üslubunu yansıtır¹³⁰. Sol ayağı ile kaplumbağa üzerine basması Pheidias'ın yaptığı Aphrodite Urania'nın bir kopyası olduğunu düşündürür¹³¹.

Yaşlı Alkamenes'in yaptığı, antik yazarlar tarafından övgüyle söz edilen Bahçelerde Aphrodite¹³², Pausanias'ın tanımlarıyla bildiğimiz Ilisos Nehri civarında yer alan bahçeler olarak bilinen alanda bulunan tapınağa yerleştirilmiştir. Pausanias'tan öğrendiğimize göre, tapınağın bahçesinde vücudu kare şeklinde tıpkı bir Herme gibi yapılmış Aphrodite yer almıştır. Herme üzerinde '*Göksel Aphrodite en eski kader tanrıçasıdır*' yazmaktadır¹³³. Larson'a göre, Aphrodite kültüründe alışık olmadığımız Herme, genellikle Hermes ve Dionysos ile ilişkilendirilir ve tanrıçanın bu betimi biseksüel doğasıyla ilgili olmalıdır¹³⁴. Bahçelerdeki tapınağın içinde Pheidias'ın öğrencisi olan Alkamenes tarafından yapılmış *Bahçelerde Aphrodite* heykeli ise Pausanias tarafından Atina'daki en dikkat çekici eserlerden biri olarak tanımlanmıştır¹³⁵. Louvre'da yer alan MA 414 envanter numaralı Aphrodite heykelinin omuz birleşim yerinden boynu, başı omzun hemen altından sol kolu, pazu kısmı bel hizasına indirilen ve dirsekten bükülmesiyle yukarı kaldırılan sağ kolun bir bölümü kırık ve eksiktir. Yoğun kıvrımlı kollu khiton, göbek deliği üzerinden yanlara doğru dökümlü kolpos oluşturmuştur. Giysinin sol üst yanı tanrıçanın duruş şekline uygun olarak sol göğsü vurgular şekilde sol omzu açıkta bırakmıştır. Tanrıça sol kolu ile sol yanında bulunan desteğe yaslanmaktadır. Bu yaslanmanın etkisiyle vücut sola doğru bir bükülme içerisinde verilmiştir. Sağ ayak yere tam basmış ve sağ bacak sabit olarak verilmiştir. Sol bacak öne doğru uzatılıp sol ayak ucuyla yere değmektedir.

Borghese Aphrodite'si, Hera Borghese olarak da bilinmektedir. Orijinali MÖ 5. yy.'a ait olan bronz heykel¹³⁶ 20'nin üzerindeki Roma Dönemi kopyaları ile tanınmaktadır. Paletine'de yer alan 51 envanter numaralı eserin sağ kolu omuzun hemen altından, sol kolu dirsekten büküldüğü alandan ve boynu omuzundan itibaren kırık ve eksiktir. Omuzdan kırık olan sol kolun korunagelen bölümünden anlaşıldığına göre sağ kol sağ yana doğru yukarı kaldırılarak açılmış, sol kol ise sol yandan aşağı indirilirken dirsekten bükülmüş ve kol öne

¹³⁰ Boardman 2005, 224.

¹³¹ Harrison 1984, 384.

¹³² Boardman 2005, 224.

¹³³ Pausanias, I.19.2: ἐς δὲ τὸ χωρίον, ὃ Κήπους ὀνομάζουσι, καὶ τῆς Ἀφροδίτης τὸν ναὸν οὐδεὶς λεγόμενός σφισὶν ἔστι λόγος· οὐ μὴν οὐδὲ ἐς τὴν Ἀφροδίτην, ἢ τοῦ ναοῦ πλησίον ἔστηκε. ταύτης γὰρ σχῆμα μὲν τετράγωνον κατὰ ταῦτα καὶ τοῖς Ἑρμαῖς, τὸ δὲ ἐπίγραμμα σημαίνει τὴν Οὐρανίαν Ἀφροδίτην τῶν καλουμένων Μοιρῶν εἶναι πρεσβυτάτην. τὸ δὲ ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης τῆς ἐν τοῖς Κήποις ἔργον ἔστιν Ἀλκαμένους καὶ τῶν Ἀθήνησιν ἐν ὀλίγοις θέας ἄξιον.

¹³⁴ Larson 2007, 117.

¹³⁵ Pausanias, I.19.2.

¹³⁶ Neer 2010, 129.

uzatılmıştır. İnce khiton üzerine kalın hymation giymiştir. İnce olan khiton ince dikey yoğun kıvrımlıdır ve khiton altından göğüsler vurgulanmıştır. Khiton sol omuz üzerini açıkta bırakacak şekilde sol göğüs üzerine düşürülmüştür. Bu hareketten kaynaklı kalın katlanan kıvrımlar khitonun yaka bölümünü oluşturmuştur. Hymation ise kalın bir tomar oluşturacak şekilde kalçayı sarmıştır. Vücudun ağırlığını yere düz basan sol bacak taşımaktadır. Sağ bacak arkaya doğru hafifçe atılmış ve ayak parmak uçlarına basar şekilde destek sağlamaktadır. Neer, orijinalinde tanrıçanın sol elinde bereket ile ilişkisini gösteren cornucopia tuttuğunu söylerken¹³⁷, Boardman sağ elinde asa, sol elinde ise phiale tuttuğunu önermiştir¹³⁸.

En az dört Roma Dönemi kopyası ile bilinen ve sanatçı Agorakritos'a atfedilen Doria-Pamphili Aphrodite tipi ise Parthenon Tapınağı Doğu Alınlığı'ndaki figürler ile benzemektedir ve giysi detaylarından dolayı orijinali MÖ 420'lere verilmiştir¹³⁹.

Heykeltraş Kalamis tarafından yapıldığı düşünülen, Olympias/Agrippina Aphrodite tipinde (Oturun Aprodite)¹⁴⁰, tanrıça umursamaz bir tavırla sandalye üstünde oturur şekilde betimlenmiştir. Sandalyenin altında destek amaçlı bir köpek tasvir edilmiştir¹⁴¹. Pausanias, Kallias tarafından adanan ve Kalamis'in yaptığı bir yontudan bahsetmiştir¹⁴². Stewart tarafından Atina'da Agora'sında bulunmuş parçası, Pausanias'ın bahsettiği heykel ile ilişkilendirilerek, Akropolis'in kuzeybatısında yer alan Aphrodite Pandemos Tapınağı'nın kült heykeli olduğu öne sürülmüştür¹⁴³.

En az yedi kopyası ile bilinen Valentini Aphrodite tipi ise aynı zamanda Valentini Ariadne olarak da tanınmaktadır. Hera Borghesa tipinde olduğu gibi tanrıça ince khiton üzerine atılan kalın hymationu kalçaları etrafına sarılmıştır¹⁴⁴.

Orijinali MÖ 410 yıllarına tarihlenen ve önceleri Frejus'tan geldiği düşünüldüğü için bu adla anılan Aphrodite Frejus, Roma Dönemi'nde Venüs Genetrix heykeline model olmuştur. Erotik etki yaratmak için zengin stilde vücuda tamamen yapışmış khiton'un sol göğsü açık bırakılmıştır. Sol elini kalça hizasında yukarı kaldırmış tanrıça elinde muhtemelen bir elma tutmuştur¹⁴⁵.

¹³⁷ Neer 2010, 129.

¹³⁸ Boardman 2005, 225.

¹³⁹ Stewart 2012, 273.

¹⁴⁰ Stewart 2012, 270.

¹⁴¹ Boardman 2005, 226.

¹⁴² Pausanias, I.23.2.

¹⁴³ Stewart 2012, 271.

¹⁴⁴ Stewart 2012, 274.

¹⁴⁵ Boardman 2005, 219.

Orijinali MÖ 400 civarına tarihlenen ve Epidauros'ta bulunan Aphrodite heykeli, tanrıçanın askeri yönünü vurgular şekilde silah kuşanmış olarak verilmiştir. Yukarı kaldırılıp öne doğru uzatılan sol elinde kılıç tutuyor olmalıydı. Vücuda yapışmış şeffaf khiton üzerine kılıç kayışı geçirilmiştir¹⁴⁶. Bu örneklerin hepsinde tanrıça bol kıvrımlı elbise içerisinde verilmiştir. MÖ 4. yy.'da tanrıçanın giyimli heykelleri yapılmaya devam edilse de¹⁴⁷, Plinius'tan öğrendiğimize göre bu dönemde tanrıçanın çıplak kült heykeli ilk kez Praxiteles tarafından yapılmış ve sanatta bir devrim gerçekleştirilmiştir¹⁴⁸.

'Praxsiteles, Tanrıçanın iki heykelini yaptı ve bunları satışa sundu giyimli olan Kos halkı tarafından tercih edilirken, görgü kuralları nedeniyle reddedilen ikinci heykel ise Knidos halkı tarafından satın alındı. Praxsiteles'in yaptığı bu heykel Knidos'un şanını korudu.'

*Praxiteles'in yaptığı Aphrodite heykeli mermer kopyaları ve Knidos'un Roma Dönemi sikkeleri üzerindeki betimlerden bilinmektedir*¹⁴⁹. Praxiteles'in yonttuğu bu heykele modellik yapan kişi ise Praxiteles'in sevgilisi ve aynı zamanda bir hetaira olan Phryne'dir¹⁵⁰. Sanatçının sevgilisinden esinlenerek yaptığı bu yorumu Knidos'a birçok ziyaretçi çekmiştir¹⁵¹. Tanrıça Knidos'ta Aphrodite Euploia (adil deniz yolculuğu) sıfatı ile tapınım görmüştür. Bu heykel sayesinde Hellenistik Akdeniz dünyasında deniz ticareti ile Aphrodite

¹⁴⁶ Boardman 2005, 226.

¹⁴⁷ Stewart 2012, 316.

¹⁴⁸ Plinius, XXXVI.6: "Praxitelis aetatem inter statuarios diximus, qui marmoris gloria superavit etiam semet. opera eius sunt athenis in ceramico, sed ante omnia est non solum Praxitelis, verum in toto orbe terrarum venus, quam ut viderent, multi navigaverunt cnidum. duas fecerat simulque vendebat, alteram velata specie, quam ob id praetulerunt quorum condicio erat, coi, cum eodem pretio detulisset, severum id ac pudicum arbitantes; reiectam cnidii emerunt, immensa differentia famae. voluit eam a cnidiis postea mercari rex Nicomedes, totum aes alienum, quod erat ingens, civitatis dissoluturum se promittens. omnia perpeti maluere, nec inmerito; illo enim signo Praxiteles nobilitavit cnidum. aedacula eius tota aperitur, ut conspici possit undique effigies deae, favente ipsa, ut creditur, facta. nec minor ex quacumque parte admiratio est. ferunt amore captum quendam, cum delituisse noctu, simulacro cohaesisse, eiusque cupiditatis esse indicem maculam. sunt in cnido et alia signa marmorea inlustrium artificum, liber pater Bryaxidis et alter Scopae et Minerva, nec maius aliud veneris praxiteliae specimen quam quod inter haec sola memoratur. eiusdem est et Cupido, obiectus a Cicerone verri "ille, propter quem Thespieae visebantur," nunc in Octaviae scholis positus; eiusdem et alter nudus in pario colonia Propontidis, par veneri Cnidiae nobilitate et iniuria; adamavit enim Alcetas Rhodius atque in eo quoque simile amoris vestigium reliquit. Romae Praxitelis opera sunt Flora, Triptolemus, Ceres in hortis Servilianis, boni eventus et bonae fortunae simulacra in Capitolio, item Maenades et quas Thyiadas vocant et Caryatidas, et Sileni in Pollionis Asini monumentis et Apollo et Neptunus. Praxitelis filius Cephisodotus et artis heres fuit. cuius laudatum est Pergami Symplegma nobile digitis corpori verius quam marmoris impressis. Romae eius opera sunt Latona in palatii Delubro, Venus in Pollionis Asini monumentis et intra Octaviae porticus in Iunonis aede Aesculapius ac Diana".

¹⁴⁹ Boardman 2005, 81.

¹⁵⁰ Spivey 1997, 182.

¹⁵¹ Plinius, XXXVI.4.

kültü gelişmiş ve hızla yayılmıştır¹⁵². Heykel, Knidos'ta batı terasının en üst noktasının batısında yer alan 18 sütunun çevrelediği yuvarlak planlı, tholos düzeninde inşa edilmiş tapınağın kült heykelidir¹⁵³. Tamamen çıplak olan tanrıçanın vücut ağırlığı sağ bacak üzerine verilirken, sol bacak geriye doğru zarif bir şekilde bükülerek atılmıştır. Vücutta bu harekete bağlı olarak tanrıçanın üst vücudunu kıvrımı sağ bel oyuğu ile iyice belirginleştirilmiştir. Sağ kol, sağ elin genital bölgesini örtmesini sağlayacak şekilde neredeyse sağ bel oyuğunu karşılayarak kıvrılıp öne uzatılmıştır. Sol üst kol geriye uzatılmış sol ön kol yere paralel olacak şekilde verilmiş ve sol elinde almak¹⁵⁴ için uzandığı hymationu tutmaktadır. Tanrıçanın başı kendi soluna doğru döndürülmüş bu hareketle seyirciyle göz teması kesilmiştir. Saç ortadan ikiye ayrılmış ve ensede toplanmıştır.

Ridgway, Vatikan kopyası çok ünlü olmasına rağmen, orijinaline en yakın örnek olarak Münih'te yer alan Knidos Aphrodite'sini önerir ve bu kopyanın Hellenistik Dönem sonunda yaratıldığını düşünür¹⁵⁵. Heykelin yapıldığı dönemde getirdiği oldukça etkili yankılardan sonra heykelin birçok varyantı Hellenistik Dönem boyunca sanatçılar tarafından yapılmaya başlanmıştır. Capitolini, Medici¹⁵⁶ ve Troas¹⁵⁷ Aphroditeleri, Knidos Aphroditesinin çıplaklık ve genel kompozisyonu yansıtmakla beraber duruş farklılıkları ile ortaya çıkmış farklı uyarlamalardır. Capitolini Aphrodite'si, tamamen çıplak betimlenmiş ve vücut ağırlığı sol bacak tarafından taşınmıştır. Sağ bacak ise dizden bükülerek serbest bırakılmıştır. Sol eli ile genital bölgesini örterken, sağ eli ile göğüslerini kapatmaya çalışmıştır. Tanrıçanın başı dikkatini çeken beklenmedik bir olay sonrası soluna doğru çevirmiştir¹⁵⁸. Sol bacağının yanında bir loutrophoros bulunur ve tanrıçanın uçları püsküllü giysisi loutrophoros'un üstünü örtmüştür. Loutrophoros'un yerini bazı örneklerde hydria almıştır¹⁵⁹. Knidos Aphrodite'sine göre saç daha karmaşıktır. Başın üzerinde saçları belirgin büyük bir düğümlle bağlanmış ve uzun saçlar enseye doğru uzatılmıştır¹⁶⁰. Medici Aphrodite'si, Capitolini Aphrodite'si ile neredeyse aynı vücut hareketine sahiptir. Saçları

¹⁵² Spivey 1997,183.

¹⁵³ Spivey 1997, 180.

¹⁵⁴ Ridgway 1997, 264.

¹⁵⁵ Ridgway 1997, 264.

¹⁵⁶ Stewart 2010, 12.

¹⁵⁷ Smith 2013, 82.

¹⁵⁸ Stewart 2010, 12.

¹⁵⁹ Stewart 2010, 13.

¹⁶⁰ Smith 2005, 82; Bieber 1955, 36.

daha kısa olup, ense üzerinde toplanarak topuz oluşturulmuştur. Tanrıçanın sol ayağının yanında ise yunus üstüne binmiş bir Eros tasvir edilmiştir¹⁶¹.

Troas'ta bulunan Aphrodite heykelinin vücudunun duruşu Capitolini ve Medici ile büyük benzerlikler gösterirken, genital bölgesini örten sol el, sol yanında bulunan mantoyu üzerine doğru çekmektedir. Knidos Aphrodite'sinden farklı olarak bu üç heykelde, ağırlığın verildiği bacak değiştirilmiştir. Knidos Aphroditesi'nde genital bölgesini örten el bahsi geçen yorumlamalarda göğüsleri örterken, sol el genital bölgesini örtmüştür. Smith'e göre, bu üç eserin kendi içlerinde bir etkileşimi olduğu aşikârdır fakat hangisinin Knidos Aphroditesi'nden sonra yorumlandığı yeterli veriler bulunmadığı için tam olarak bilinmemektedir¹⁶².

Baş detayları ile Knidos Aphrodite'sini hatırlatan Aphrodite Arles, vücudunun duruşu ile şarap döken satyr'i andırdığı için Praxiteles'e atfedilmiştir¹⁶³. Tanrıça bu yorumda yarı giyimli olarak betimlenmiştir. Mantosu kalçanın üzerinden sarılmış ve sol koluna dolanarak sol yanından aşağıya sarkıtılmıştır. Eser genellikle MÖ geç 4. yy. ya da 3. yy.'a tarihlenirken¹⁶⁴, Ridgway bu örneği MÖ 1. yy.'a vermiştir¹⁶⁵.

Hellenistik Dönem'de tanrıçanın çıplak yorumlandığı, Sandaletini Bağlayan Aphrodite heykelinin Atina Akropolisi'nde yer alan Nike Tapınağı'nın parapetleri üzerinde Nike'nin sandaletlerini tutarken betimlendiği anın Aphrodite'ye uyarlanmasıyla ortaya çıktığı önerilmiştir¹⁶⁶. Sandaletini bağlayan terrakotta Aphroditeler MÖ 3. yy.'da Sicilya ve Magne Graecia'da oldukça yaygın olduğu için Havelock, bu betimlemenin batıda yaratıldığını düşünmüştür¹⁶⁷.

Geç Hellenistik Dönem'de çıplak ya da yarı çıplak olarak tanrıçanın saçlarını yukarı kaldırdığı ve her iki eliyle başının iki yanından saçlarını tuttuğu Aphrodite Anadyomenes'in (denizden yükselen) menşei Praxiteles'in çağdaşı ressam Apelles'e verilmiştir¹⁶⁸. Athenaeus tarafından aktarılan bilgiye göre, Praxiteles ve Apelles, Eleusis'te Phryne'ne çıplak bir halde

¹⁶¹ Stewart 2010, 13.

¹⁶² Smith 2013, 82.

¹⁶³ Ridgway 2002, 198.

¹⁶⁴ Romano 2006, 101.

¹⁶⁵ Ridgway 2002, 199.

¹⁶⁶ Gersht 2001, 64; Havelock 2010, 85.

¹⁶⁷ Havelock 2010, 85.

¹⁶⁸ Havelock 2010, 86.

saçlarını düzeltip denize yürüyüşünü izlemişlerdir. Bu anı Apelles'in Kos Adasındaki Asklepios Tapınağı'nın duvar resmindeki Aphrodite'ye uyarlamış olduğu önerilmiştir¹⁶⁹.

Melos Aphrodite'si bazı araştırmacılar tarafında Klasik Dönem'e tarihlendirilsede, Bieber ve Havelock¹⁷⁰ Geç Hellenistik Dönem'e yerleştirmiştir. Havelock, eseri dönemin en usta eserlerinden biri olarak kabul etmiştir. Melos Adası'nda bulunan bu eser Geç Hellenistik ve Roma Dönemi eserlerine ilham vermiştir. Ares'in kalkanını tutan Aphrodite Capua bu tipin bir uyarlaması olarak karşımıza çıkar ve bu model Roma Dönemi'nde sıklıkla bir khiton ve kanatlar eklenerek Nike'ye dönüştürülmüştür¹⁷¹.

Smith'e göre, Hellenistik Dönem'in en dikkat çeken heykelleri arasında ye alan Çömelen Aphrodite¹⁷² heykeli Doidalses'e atfedilir. Bithynia Kralı Nikomedes'in Knidoslular'a yaptığı teklif reddedilince¹⁷³, kral kendi memleketlisi olan heykeltıraş Doidalses'ten yeni bir Aphrodite heykeli yapmasını istemiştir¹⁷⁴. En iyi kopyalardan anlaşılır ki kompozisyon kapalı piramidal bir form içinde kollar, bacaklar ve vücudun farklı hareketleri kesişen hatlardan oluşturulmuştur. Çömelen Aphrodite tipi ve Anadyomene tipinin birlikte kombinasyonu ile Çömelen Aphrodite'ler¹⁷⁵ içinde Rhodos Aphrodite'si olarak adlandırılan bir tip oluşturulmuştur. Bu tiplerde çömelen tanrıçanın kolları yukarı kaldırılmış ve uzun saçları omuzların üzerine denk gelen noktada elleri ile tutulmuştur. Tanrıçanın çömelir şekilde yapılmış heykelinin bu kompozisyonu ilk olarak MÖ 5. yy.'da vazo resimleri üzerinde banyo yapan Nymphe ve ölümlü kadınların betimlenmesinde ve Klasik Dönem duvar resimlerinde ortaya çıkmıştır. Bir tanrıçanın çömelmiş halde banyo yapmasını gösteren ilk eser ise Berlin'deki bir lekythos üzerinde Artemis'in banyo yapışını gösteren vazo tasviridir. Bu betimde tanrıça geyik yavruları, av hayvanları ve ağaçlar arasında gösterilmiştir. Tanrıçanın bu şekilde yorumlanmasının nedeni ise Artemis ve Akteon mitine dayandırılmaktadır¹⁷⁶.

Aphrodite'nin Klasik ve Hellenistik Dönem'de yaratılan bu tipleri Roma Dönemi'nde oldukça fazla sayıda kopyalanarak günümüze ulaşmıştır.

¹⁶⁹ Havelock 2010, 86.

¹⁷⁰ Bieber 1955, 160; Havelock 2010, 139.

¹⁷¹ Bieber 1955, 160.

¹⁷² Smith 2013, 83.

¹⁷³ Plinius, XXXVVI. 4.

¹⁷⁴ Bieber 1955, 82.

¹⁷⁵ Bieber 1955, 83.

¹⁷⁶ Brinkerhoff 1979, 87.

2.2.2. Ayasuluk'ta Aziz Yuhanna Theologos Bazilikası'nda Devşirme Olarak Kullanılmış Aphrodite Heykelleri

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda Ayasuluk Tepesi'nde Aphrodite'ye ait iki adet mermer heykelcik bulunmuştur. Ephesos kentinde ise yüzün üzerinde Aphrodite heykeli, heykelciği ve torsosu tespit edilmiştir. Çok sayıda olmamakla birlikte günümüze ulaşabilen yazıtlardan Aphrodite'nin Ephesos'ta tapınım gördüğü anlaşılmaktadır¹⁷⁷. Nitekim, liman kazılarında Tüccarlar Birliği'ne ait bir kararnamede tanrıçanın tapınağından da söz edilmiştir¹⁷⁸. Ayrıca tanrıçanın heykelleri hem kamu hem sivil yapılar içinde bulunmuştur¹⁷⁹.

Tezimiz dahilinde değerlendirilen 7/38/83 envanter numaralı Aphrodite heykelciği, Aziz Yuhanna Bazilikası batı alan çalışmalarında 1983 yılında bulunmuştur. Eser, günümüzde Selçuk Efes Müzesi deposunda yer alır. Malzemesi ince gözenekli beyaz mermerdir. Heykelcik, üst gövdesi ve ayak bileklerinin biraz üstünden kırık ve eksiktir (Res. 2). Sol bacağın diz bölümünde ve üstünde kırılma, sağ elin üst bölümünde kırılma ve aşınmalar mevcuttur. Aphrodite'nin vücudu tek parça hymation ile kalçadan itibaren sarılmış ve ön bölümde genital bölgesini gizleyecek şekilde bir tomar oluşturulmuştur. Tanrıça bu tomarı sağ eliyle tutmuştur. Bacaklar tamamen çıplak bırakılmıştır. Ağırlık sağ bacağına yüklenirken, sol bacak zarif bir şekilde öne atılmış ve dizden kırılarak zariflik artırılmıştır. Hymationun kıvrımları arkaya doğru verilmiştir. Kıvrımlar yoğun ve kıvrım kanalları bacakların arka bölümlerinde derinleşmiştir (Res. 3-4). Eserin arkası ise işlenmemiş ve kaba olarak bırakılmıştır (Res. 5).

Eserin yarı giyimli olarak yapılıp, genital bölgesini örtmesi ve üst gövdenin ve bacakların izlenmeye açık bırakılması Aphrodite'nin Pudica tipinin bir örneği olduğunu göstermektedir. Eserimize benzer örnekler Badisches Landesmuseum'da bulunan B 2307 envanter numaralı eser¹⁸⁰ (Res. 6), Louvre Müzesi'nde yer alan MA 1787 envanter numaralı eser¹⁸¹ (Res. 7), Hatay Müzesi'nde yer alan 11080 envanter numaralı Aphrodite Syracusa-Landolina¹⁸² (Res. 8) ve Atina Ulusal Arkeoloji Müzesi'nde yer alan 3524 envanter numaralı Syracussa Aphroditesi¹⁸³ (Res. 9) olarak tanınan eserlerdir. Bu örneklerin hepsinde sol bacak

¹⁷⁷ Aurenhammer 2004, 260.

¹⁷⁸ Aurenhammer 2004, 260.

¹⁷⁹ Aurenhammer 2004, 260.

¹⁸⁰ LIMC II-1 83, No. 746.

¹⁸¹ LIMC II-1 83, No. 747.

¹⁸² Montinari-Meier 2004, 313, Taf. 19- 3.

¹⁸³ Kaltsas 2002, 256, Fig. 534.

ağırlığı taşıyan bacak olarak verilirken, sağ bacak dizden bükülerek destek yapar şekilde verilmiştir. Hymation kalça üzerinden dolanmış kalın bir tomar halinde sol el ile tutularak genital bölgesi üzerini örtmüş kalçaları açıkta bırakmıştır. Ayasuluk örneğinde ise vücut ağırlığını sağ bacak taşırken, sol bacak dizden bükülmüş, kalçayı saran hymation yukarı kaldırılmış ve genital bölgesi üzerinde hymation tomarını sağ el ile tutar. Benzer eserlerle karşılaştırıldığında eserimizin bütününde üst gövdesinin çekingen bir tavırla hafif bir şekilde öne eğilmiş olduğu ve sol kolun yukarı kaldırılarak sol el ile göğüslerin örtülmeye çalışıldığı söylenebilir. Baş korumuş olan Syracuse Aphroditesi ve Badisches Landesmuseum' da bulunan Aphrodite'lerin başları kendi sollarına doğru döndürülmüştür. Eserimizin diğer örneklerden farklı vücut hareketleri değerlendirildiğinde kendi sağına doğru döndürülmüş olmalıdır. Kolların ve sabit bacağın kombinasyonu birlikte değerlendirildiğinde tanrıçanın duruşu Praxiteles'in Knidos Aphroditesi'ni hatırlatır. Muhtemelen eser Hellenistik bir orijinalin kopyası olarak yaratılmıştır.

Ephesos'ta şu ana kadar yapılan çalışmalarda Aphrodite tipleri arasında eserimizle aynı betimlemeye sahip bir örnekle karşılaşmamıştır. Fakat kentten çıkan diğer Aphrodite heykelleri ile karşılaştırıldığında, Yamaç Ev 1'den çıkan şimdi Selçuk Efes Müzesi'nde yer alan 1909 envanter numaralı heykelde tanrıça ayakta betimlenmiş ve hymationu kalçalarının bir bölümünü sarmıştır. Eser Geç Hellenistik Dönem sonrasına tarihlendirilmiştir (Res. 10)¹⁸⁴. Aynı döneme tarihlenen 000.646 envanter numaralı İzmir Arkeoloji Müzesi'nde yer alan Aphrodite heykelinde, tanrıça ayakta tasvir edilmiş, khiton ve hymation giymiştir (Res. 11)¹⁸⁵. Eserimizle olan benzerlikleri ise kalçayı saran kalın hymation kıvrımlarıdır. Kıvrımlar her iki eserde derin kanallar açılarak oluşturulmuştur. Kentte bulunan benzer eserler ile birlikte değerlendirildiğinde eserimizi Geç Hellenistik Dönem'e tarihlendirmek uygun görülmektedir.

Heykelin arkasının işlenmeyerek kaba bırakılması, bize niş benzeri bir alanda sadece vücudun ön bölümünün sergilenmesi amacıyla yerleştirildiğini işaret etmektedir. Eser muhtemelen bir niş içinde yerleştirilmiş olmalıdır. Hıristiyanlığın yaygınlaşmasının ardından ise eser önemini kaybetmiş ve olasılıkla Geç Bizans Dönemi'nde, Ayasuluk yerleşim alanına taşınmış ve yapı malzemesi olarak kullanıma devam etmiştir.

Tez kapsamında değerlendirdiğimiz diğer eser 8/65/87 envanter numaralı Aphrodite heykelciği, Ayasuluk Tepesi doğu alan çalışmaları esnasında 1987 yılında bulunmuştur. Eser

¹⁸⁴ Aurenhammer 2004, 261, Fig. 8.

¹⁸⁵ Aybek vd. 2009, 28, No.10.

günümüzde Selçuk Efes Müzesi deposunda yer alır. Malzemesi ince gözenekli beyaz mermerdir. Torso halindeki eser boyun başlangıcıyla birlikte başı, kolları ve gövdenin alt bölümüyle birlikte bacakları kırık ve eksiktir (Res. 12). Tanrıçanın üst gövdesi kendi sağına ve öne doğru eğilmiştir. Bu eğilmenin etkisiyle sağ bel bölgesinde katlanmalar tanrıçanın verimliliğine vurgu yaparken, sol bel bölgesinde dış bükey yapan bir gerginlik oluşturulmuştur (Res. 13). Sağ kolunun omuz kısmı ile çok az bölümü korunagelmıştır ve bu alandan sağ kolun gövdenin önüne doğru yönlendirildiği anlaşılmaktadır. Sol kol omuzdan itibaren tamamen kırık ve eksiktir (Res. 14). Göğüslerin durumu vücudun duruşuna göre şekillenmiş küçük ve dolgun olarak verilmiştir. Heykelciğin duruş pozisyonundan, sağ bacağı dizden bükülerek çömelme hareketini yaparken sağ ayak tamamen yere basmış olduğu ve sol bacağın yere paralel şekilde bükülüp sadece sol ayak parmakları ile yere bastığı ve sol kolun yukarıya doğru yönlendirildiği düşünülebilir. Heykelciğin arkası ve önü aynı kalitede işçilik göstermektedir (Res. 15).

Eserimizin kendi sağına doğru eğilerek yapmış olduğu neredeyse 45 derecelik açı sol kısmın uzun ve gergin bir hat oluşturmasına neden olmuştur. Harekete uygun kısa olan sağ bel kıvrımını belirginleşmiştir. İçe girinti yapan sağ bel oyuğunda ve karın üzerinde göğüse uzanan girintili katlanmalar oluşmuştur. Tüm bu özellikler ve kolların durumundan örneğimizin çömelmiş ve aynı zamanda yukarı kaldırılmış olan elleri ile saçlarını başın her iki yanından tutmuş olduğunu düşündürür. Eserimizin bu vücut hareketleri değerlendirildiğinde Çömelen Aphrodite tipinin bir örneği olduğu anlaşılır. Bu tipin iyi bilinen örnekleri arasında yer alan Paul Getty Museum'daki 55.AA.10 envanter numaralı eserde, Aphrodite sağ bacağı üzerinde sağ ayak parmaklarıyla destekleyerek çömelmiş, sol ayağı tamamen yere basmıştır. Üst vücut öne doğru eğilmiş ve bu eğilmeden kaynaklı göbek bölgesinde yoğun katlanmalar oluşmuştur. Kollar kırık ve eksiktir. Sol kol dirsekten bükülerek sol bacağın üzerine yerleştirilmiş, sağ kol sağ göğüs üzerinde öne doğru uzatılmıştır. Tanrıçanın başı sağ yanında yer alan Eros'a doğru döndürülmüştür. Saç detayları tahripten dolayı net olmasa da saçın baş üzerinde düğüm yaptığı görülür. Tanrıçanın sağında sadece torso olarak korunmuş Eros yer alır. Erosun sağ kolu tanrıçanın sağ beline yerleştirilirken sol kolu tanrıçanın sırtındadır¹⁸⁶ (Res. 16).

Museo Torlonia'da yer alan 170 envanter numaralı eser Paul Getty örneği ile benzer vücut hareketlerine sahiptir. Sağlam sol kol aynı şekilde sol diz üzerine yerleştirilmiş sağ kol göğüs üstünden geçirilerek sol omza dokunmaktadır. 170 envanter numaralı eserin başı daha

¹⁸⁶ Brinkerhoff 1979, 83, Fig. 1; LIMC II-2 105, No. 1022.

keskin bir şekilde kendi sağına çevrilmiştir. Fakat diğer örnekte olduğu gibi sağ yanında Eros yer almaz¹⁸⁷ (Res. 17).

Louvre'da yer alan MA 2631 envanter numaralı örnek diğer örnekler ile aynı çömelme pozuna sahipken, üst gövdesinde yorum farkları bulunmaktadır. Üst vücut kendi sağına doğru döndürülmüş bu hareketle vücut öne doğru eğilmiştir. Harekete bağlı karın bölgesinde katlanmalar oluşmuştur. Kırık olan kollardan anlaşıldığı üzere sağ kol sağ bacağın üzerine getirilmiş fakat sol kol omuzdan kırık ve eksik olduğu için konumu belli olmamakla beraber yukarıda bahsi geçen iki örnekte olduğu gibi sağ kolun sağ göğüs üzerine yaptığı bir baskı hareketi göğüste izlenememektedir¹⁸⁸ (Res. 18).

Bu eserler ile örneğimiz değerlendirildiğinde hepsi çömelmesine rağmen yere sabit basan sol ayak ve yere paralel olarak verilen sadece ayak parmak uçları ile desteklenen sağ bacak duruşu eserimizde farklı bacaklarla verilmiş ve üst vücudun şekillenmesi oldukça farklıdır. Ayasuluk örneği 45 derecelik bir açı ile kendi sağına doğru eğilmiş, sol bel tamamen gergin verilmiş kolların göğüs üzerine yaptığı herhangi bir baskı izi izlenememektedir. Karın bölgesinde bahsi geçen örneklerden daha düz bir yapıya sahiptir. Eserimizin vücut hareketleri incelendiğinde en yakın örnek olarak Çömelen Anadyomene yani Rhodos Aphroditesi tipine dahil olduğu söylenebilir¹⁸⁹ (Res. 19). Ancak iki örnek arasında bazı uyarılama farklılıkları mevcuttur. Rhodos Aphrodite'sinde yere paralel olarak verilen bacak sağ bacakken örneğimizdeki yere paralel bacak sol olarak değiştirilmiş ve buna bağlı olarak Rhodos Aphroditesi kendi sağına doğru döndürülmüşken örneğimiz kendi soluna doğru döndürülmüştür (Res. 20). Örneğimiz ile aynı vücut hareketlerine sahip benzer bir örnek Caesarea'dan¹⁹⁰ bulunmuş Çömelen Aphrodite heykelidir. Ne yazık ki eserin omuzlarıyla birlikte başı, omzundan itibaren sol kolu, sağ kolu ise dirseğinin hemen üzerinden kırık olan eser kalçanın bacak ile birleştiği alandan kırık ve eksiktir. Eserin sol beli örneğimize yakın bir gerginlikle verilirken, sağ bel oyuğu ve karın üzerindeki katlanma hareketleri ile aynıdır. Eser Roma Dönemi'ne tarihlenmiştir¹⁹¹ (Res. 21).

¹⁸⁷ Visconti 1883, 105; LIMC II-2 105, No. 1021.

¹⁸⁸ LIMC II-2 105, No. 1024.

¹⁸⁹ Brinkerhoff 1979, 86, Fig. 10; LMC II-2 105, No. 1027.

¹⁹⁰ Gersht 2001, 70, Fig: 8.

¹⁹¹ Gersht 2001, 70.

Çömelen Aphrodite heykellerinin orijinali Geç Hellenistik Dönem ortası olarak tarihlenir¹⁹². Kopyaları ise araştırmacılar tarafından Hellenistik Dönem ile Roma Dönemi'ne tarihlendirilir¹⁹³.

Ephesos'ta bugüne kadar bulunmuş birçok Aphrodite varyasyonları arasında Çömelen Aphrodite'ye ait bir örnekle karşılaşılmamıştır. Ayasuluk'tan çıkmış Çömelen Anadyomene örneğinin korunmuş üst gövdesinin karakteristik burkulma hareketi ile Yamaç Ev 1'den çıkmış, günümüzde Selçuk Efes Müzesi'nde yer alan 34/75/92 envanter numaralı terrakotta Sandaletini Bağlayan Aphrodite tipi ile aynı özellikler göze çarpmaktadır (Res. 22). Her iki eserde kendi sağına doğru bir eğilme yaparken sol bel bölgeleri gergin bir hat oluşturmuş, sağ bel oyuğu zarif şekilde verilmiş ve bu bel oyuğunda oluşan katlanma izleri iki eserde de görülebilmektedir. 34/75/92 numaralı eser Yamaç Ev 1'de Geç Augustus-Erken Tiberius'a tarihlenen bir konteksti içinde bulunmuş ve Augustus Dönemine tarihlendirilmiştir¹⁹⁴. Bu tipin en bilinen örneği olan ve Hellenistik Dönem'e tarihlendirilen Rhodos Aphroditesi'ni Brinkerhoff, Roma Dönemi'ne verilmesinin daha uygun olduğunu önerir¹⁹⁵. Eserimiz verilen örnekler ile değerlendirildiğinde ve Yamaç Ev 1'de MS 1. yy konteksi içinde bulunan Sandaletini Bağlayan Aphrodite ile bel bölgesinde verilen hatlardan dolayı MS 1.yy.'a tarihlemek uygun görünmektedir.

Heykelciğin arkasının ve önünün aynı kalitede işçilik göstermesi heykelciğin üç boyutlu olarak izlenen bir alanda yer aldığını göstermektedir. Hellenistik Dönem'de birçok heykel sivil yapıları ve kamu yapılarını düzenlemek için kullanılmıştır¹⁹⁶. Hellenistik Dönem'de ortaya çıkmış olan kutsal manzara kavramında su önemli bir yer tutmuş ve bu Roma Dönemi'nde devam etmiştir. Su ile yakın ilişkisi bulunan Aphrodite özel ve halk havuzlarının önemli bir parçası olmuştur¹⁹⁷. Heykel dekorasyonu içinde Aphrodite, Ephesos'ta sivil ve kamu binalarında kullanılmıştır¹⁹⁸. Dionysos rahibi olan C. Flavius Furius Aptus'un MS 2. yy.'a tarihlenen Yamaç Ev 2'deki lüks evde iki Aphrodite heykeli bulunmuştur. Yamaç Ev 1'de ise yarım giyimli Roma Dönemi'ne tarihlenen sağ göğsündeki bir delik yardımıyla su fişkırtan Aphrodite bir çeşmeyi süslemek amacıyla kullanılmıştır. C. Laecanius Bassus çeşmesinin cephesini süslemek amacıyla Hellenistik tipten modellenmiş bir

¹⁹² Havelock 2010, 81.

¹⁹³ Brinkerhoff 1979, 87; Havelock 2010, 82.

¹⁹⁴ Schintlmeister 2013, 24.

¹⁹⁵ Brinkerhoff 1979, 87.

¹⁹⁶ Burn 2004, 106.

¹⁹⁷ Gersht 2001, 70.

¹⁹⁸ Aurenhammer 2004, 260.

seri Aphrodite heykeli bulunmuştur¹⁹⁹. Ayasuluk'ta devşirme malzeme olarak kullanılmış Çömelen Anadyomene heykelciğinin boyutları göz önüne alındığında halk çeşmesini süslemek için oldukça küçük olduğu söylenebilir. Eser olasılıkla özel ya da kamu binası içinde su ile ilişkili bir alanda üç boyutlu izlenebilmek amacıyla kullanılmış dekoratif bir obje ya da bir adak heykelciği olarak yerleştirilmiş olmalıdır.

2.3. Artemis

Yunan panteonun önemli tanrıçalarından Artemis'in adı ilk kez Linear B tabletlerinde karşımıza çıkar. Bu tabletlerde isim, *a-ti-mi-te* ve *a-te-mi-to* olarak iki farklı şekilde geçmiştir²⁰⁰. Artemis ismi antik kaynaklarda sağlıkla ilişkilendirilir. MÖ 5. yy.'da yaşamış Platon'un Cartylus adlı eserinde tanrıçanın isminin anlamıyla ilgili bir diyalog yer alır²⁰¹.

'Artemis ismini sağlıklı olmasından, iyi tasarlanmış doğasından, bakireliğine olan sevgisinden ve kadın ile erkek cinselliğinden nefret etmesinden alır.'

Bu diyaloga göre tanrıçanın ismi sağlık ve bakirelik ile ilişkilendirilmiştir. MÖ 1-MS 1. yy.'da yaşamış Strabon'un Geographica adlı eserinde ise tanrıçanın ismini ikizi Apollon ile benzer nedenlerden aldığı anlatılır²⁰².

'Miletliler Apollon'a Ulius 'Sağlık ve iyileştirmenin tanrısı' olarak dua ederler. Artemis ise ismini Artemeas yapmasından alır.'

Artemis'in soyağacına bakıldığında ise Titanlar soyundan Koios ve Phoibe'nin kızı Leto ile tanrıların ve tüm insanların babası olan Zeus'un kızıdır²⁰³. Hesiodos'un Theogonia adlı eserinde tanrıçanın doğumu şu şekilde geçer²⁰⁴.

'Leto Apollon'u doğurdu Zeus'tan,

¹⁹⁹ Aurenhammer 2004, 261.

²⁰⁰ Nosch 2009, 24.

²⁰¹ Plato, Cratylus, 406b: Ἄρτεμις δὲ διὰ τὸ ἀρτεμῆς φαίνεται καὶ τὸ κόσμιον, διὰ τὴν τῆς παρθενίας ἐπιθυμίαν: ἴσως δὲ ἀρετῆς ἵστορα τὴν θεὸν ἐκάλεσεν ὁ καλέσας, τάχα δ' ἂν καὶ ὡς τὸν ἄροτον μισησάσης τὸν ἀνδρὸς ἐν γυναικί: ἢ διὰ τούτων τι ἢ διὰ πάντα ταῦτα τὸ ὄνομα τοῦτο ὁ τιθέμενος ἔθετο τῇ θεῷ.

²⁰² Strabon 14.1.6: οὐλίον δ' Ἀπόλλωνα καλοῦσί τινα καὶ Μιλήσιοι καὶ Δῆλιοι, οἷον ὑγιαστικὸν καὶ παιωνικόν: τὸ γὰρ οὐλεῖν ὑγιαίνειν, ἀφ' οὗ καὶ τὸ οὐλή καὶ τὸ οὐλέ τε καὶ μέγα χαῖρε. ἰατικὸς γὰρ ὁ Ἀπόλλων: καὶ ἡ Ἄρτεμις ἀπὸ τοῦ ἀρτεμέας ποιεῖν.

²⁰³ Erhat 2010, 194.

²⁰⁴ Hesiodos, Theogonia 920: Λητώ δ' Ἀπόλλωνα καὶ Ἄρτεμιν ἰοχέαιραν, ἱμερόεντα γόνον περὶ πάντων Οὐρανίωνων, γείνατ' ἄρ' αἰγιόχοιο Διὸς φιλότητι μιγεῖσα.

Birde Artemis 'i, ok atan tanrıçayı.

Uranus 'un en güzel torunlarıydı bunlar,

Leto Zeus 'un kollarında gebe kalmıştır onlara.'

Tanrıçanın doğum yeri genellikle Ortygia Adası olarak kabul edilir²⁰⁵, fakat farklı antik kaynaklarda farklı anlatımlar karşımıza çıkar. İkizi Apollon ve tanrıçanın doğumu Homerik İlahiler'in Apollon bölümünde, Leto, Artemis'i Ortygia'da ve Apollon'u ise Delos kayalıkları üzerinde doğurduğunu ve Leto'nun, Inopus Deresinin yanındaki palmye ağacı yanında büyük Kynthian Dağı'na karşı dinlendiği anlatılır²⁰⁶.

Strabon, doğumdan şu şekilde bahseder²⁰⁷:

“Ephesos Artemis'in tapınağının bulunduğu Panormos adındaki liman ve sonra da Ephesos kenti gelir. Aynı kıyıda denizden az yüksekte her türlü ağacın bulunduğu Ortygia yer alır. Ortygia boyunca Cenchrius nehri akar. Leto'nun doğumunu gerçekleştirdikten sonra bu nehirde yıkandığına inanılır. Çünkü Leto doğumunu hemşire Ortygia'nın yardımıyla burada gerçekleştirmiştir. Doğumun gerçekleştiği mağaranın yanında bulunan zeytin ağacının altında da Leto dinlenmiştir.”

MS 1. yy.'da yaşamış Tacitus Yıllıklar adlı eserinde, Ephesos halkı Artemis ve Apollon'un Delos'ta doğmadığına, kendi ülkelerinde yer alan Ortygia Korusu'nun Kenchrius Nehri kıyısında Leto doğum sancısı çektiğini ve zeytin ağacına yaslanarak iki tanrıyı da burada doğurduğunu yazar²⁰⁸. Bakire bir tanrıça olmasına rağmen doğum esnasında kadınları koruyan²⁰⁹ ve öldüren²¹⁰. Bu özellikleri Platon'da ²¹¹ ‘... bunun nedeni çocuksuz tanrıça Artemis'tir. Doğum onun özel alanıdır. Şimdi o izin vermedi gibi görünüyor.’ ve Pausanias'ta²¹² ‘...Artemis doğumda korkulandır...’ şeklinde anlatılır. MÖ 5. yy.'da yaşamış olan Aeskhylos ise tanrıçanın Hekate ile birlikte doğumun koruyucusu olduğunu

²⁰⁵ Stephens 2015, 102.

²⁰⁶ Homeric Hymns, III.

²⁰⁷ Strabon, XIV, 20: εἶτα λιμὴν Πάνορμος καλούμενος ἔχων ἱερὸν τῆς Ἐφεσσίας Ἀρτέμιδος· εἶθ' ἡ πόλις. ἐν δὲ τῇ αὐτῇ παραλία μικρὸν ὑπὲρ τῆς θαλάττης ἐστὶ καὶ ἡ Ὀρτυγία, διαπρεπὲς ἄλσος παντοδαπῆς ὕλης, κυπαρίττου δὲ τῆς πλείστης. διαρρεῖ δὲ ὁ Κέγχριος ποταμός, οὗ φασὶ νύσασθαι τὴν Λητώ μετὰ τὰς ὠδίνας. ἐνταῦθα γὰρ μυθεύουσι τὴν λοχείαν καὶ τὴν τροφὸν τὴν Ὀρτυγίαν καὶ τὸ ἄδυτον ἐν ᾧ ἡ λοχεία, καὶ τὴν πλησίον ἐλαίαν, ἣν πρῶτον ἐπαναπαύσασθαι φασὶ τὴν θεὸν ἀπολυθεῖσαν τῶν ὠδίνων.

²⁰⁸ Tacitus, Annales, III.61.

²⁰⁹ Larson 2007, 101.

²¹⁰ Erhat 2010, 58.

²¹¹ Platon, Theaetetus, 149b: αἰτίαν δὲ γε τοῦτου φασὶν εἶναι τὴν Ἄρτεμιν, ὅτι ἄλοχος οὔσα τὴν λοχείαν εἴληχε. στερίφαις μὲν οὖν ἄρα.

²¹² Pausanias, IV.30.5: Ἄρτεμιν δὲ γυναικῶν ὠδίσις εἶναι φοβερὰν

anlatır²¹³. 'Biz diğer koruyucuların daima yenilenmesi için dua ederiz ve Artemis-Hekate kadınların doğumlarını göz kulak olur.'

Strabon'da tanrıçanın ölümlerin ve havanın tanrıçası olmasını Selene ile ilişki kurarak açıklar²¹⁴, 'Güneş (helios) ve ay (selene) Apollon ve Artemis ile ilişkilidir. Çünkü onlar iyi havanın, baş belası hastalıkların, ani ölüm bu tanrılara atfedilir'.

Tanrıçanın günlük hayattaki saygınlık alanı geniştir. Genel olarak avcılık ve kırsal alanların tanrıçası olarak tanınsa da²¹⁵ birçok özelliği bünyesinde bulundurur. Tanrıça ilk kez Homeros tarafından 'potnia theron' epiteti ile anılmıştır²¹⁶.

'...yabani hayvanlar tanrıçası...'

MÖ 5. yy.'da yaşamış olan *Aristopahenes* tanrıçanın bu özelliklerinden şu şekilde bahseder²¹⁷, 'Çok dua et Artemis'e, dağlarda ve ormanda dolaşan bakire avcıya'. Artemis ayı ve kurt gibi tehlikeli hayvanları kontrol altında tutar²¹⁸. Av tanrıçası olmasının yanında vahşi hayvanları besleyendir²¹⁹. Tanrıça vebanın nedeni ve tedavisidir. Kölelerin koruyucusu ve onları serbest bırakandır. Artemis su kaynaklarının, göllerin ve bataklıkların koruyucusudur²²⁰. Tanrıçanın göller üzerindeki gücünü gösteren ismi 'Limnaia', bataklıklar üzerindeki 'Limnatis', limanlar üzerindeki ismi 'Limenitis' ve 'Limenoskopos', deniz kıyılarındaki etki alanını belli eden ismi ise 'Paralia'dır. Temiz su kaynaklarının, koyların, vahşi kıyıların, deniz yolcularının ve gemilerin koruyucusudur. *Potnia Theron* sıfatıyla aslanların, geyiklerin koruyucusu olduğu kadar su kuşlarının, kurbağaların, kaplumbağaların ve yılanların da koruyucusudur²²¹. Savaş ve barış zamanında siyasi bölgelerin sınırlarını işaretler²²². Amazonların koruyucusu olarak tanınan tanrıçanın bu özelliği Pausanias'ta²²³, Ephesos Artemis kültürünün kurucuları olarak verilmesiyle vurgulanmıştır:

²¹³ Aeskhylos, τίκτεσθαι δ' ἐφόρους γὰς ἄλλους εὐχόμεθ' αἰεὶ, Ἄρτεμιν δ' Ἐκάταν γυναι- κῶν λόχους ἐφορεῦειν.

²¹⁴ Strabon, XIV.1.6: καὶ ὁ Ἥλιος δὲ καὶ ἡ Σελήνη συνοικεῖοῦνται τούτοις, ὅτι τῆς περὶ τοὺς ἀέρας εὐκρασίας αἴτιοι: καὶ τὰ λοιμικὰ δὲ πάθη καὶ τοὺς αὐτομάτους θανάτους τούτοις ἀνάπτουσι τοῖς θεοῖς.

²¹⁵ Budin 2016, 7.

²¹⁶ Homeros, *Ilyada*, XXI.470: τὸν δὲ κασιγνήτη μάλᾳ νεῖκεσε πότνια θηρῶν.

²¹⁷ Aristopahenes, *Thesmophoriazousae* 144: τὰν τ' ἐν ὄρεσι δρυογόνοισι κόραν αἰείσατ' Ἄρτεμιν ἀγροτέραν.

²¹⁸ Mussies 1999, 92.

²¹⁹ Larson 2007, 101.

²²⁰ Bengisu 1996, 10.

²²¹ Theodoropoulou 2013, 209.

²²² Budin 2016, 7.

²²³ Pausanias, IV.31.8: πᾶσαι καὶ ἄνδρες ἰδίᾳ θεῶν μάλιστα ἄγουσιν ἐν τιμῇ: τὰ δὲ αἴτια ἐμοὶ δοκεῖν ἐστὶν Ἀμαζόνων τε κλέος, αἱ φήμην τὸ ἄγαλμα ἔχουσιν ἰδρύσασθαι, καὶ ὅτι ἐκ παλαιότητας τὸ ἱερὸν τοῦτο ἐποιήθη. τρία δὲ ἄλλα ἐπὶ τούτοις συνετέλεσεν ἐς δόξαν, μέγεθος τε τοῦ ναοῦ τὰ παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις κατασκευάσματα ὑπερηκτός καὶ Ἐφεσίων τῆς πόλεως ἡ ἀκμὴ καὶ ἐν αὐτῇ τὸ ἐπιφανὲς τῆς θεοῦ.

‘Tüm vatandaşlar Ephesos’un Artemisi’ne saygı duyarlar. Onun bireysel özellikleri tüm tanrılardan üstün tutarlar. Benim görüşüm, çok eski bu tapınağa, tanrıçanın geleneksel heykelini adayan Amazonların ünüdür.’

Artemis tüm bu özelliklerinin yanı sıra dansın, *nymphelerin* de tanrıçasıdır. Bu özelliği Homerik İlahi’lerde sıkça değinilmiştir²²⁴. ‘...*Artemis okçuluğu sever ve dağlarda vahşi hayvan avlamayı, ayrıca liri sever dans etmeyi, heyecan verici çığlıkları ve gölgeli ormanları...*’

Artemis birçok antik kaynakta dağların tanrıçası olarak karşımıza çıkar²²⁵. Tanrıçanın bu özelliği Anadolu ana tanrıça kültürünün devamı olarak değerlendirilebilir. Çünkü MÖ 2. binyıl başlarında ilk kez Kubaba ismiyle karşımıza çıkan Anadolu’nun en eski tanrıçası ‘*dağ tanrıçası*’ olarak bilinir²²⁶. Işık’a göre, Ephesos Artemis’i dağ tanrıçası Kubaba kökenlidir çünkü öz boğa testisleriyle, boğanın kendisiyle ve dağ dorukları ile bağlantılıdır. Boğanın kutsal kabul edilmesi ve tapınım içinde yer almasının kökeni Neolitik Dönem Çatalhöyük yerleşimine dayanmaktadır. MÖ 6000’lere dayanan yerleşimde ana tanrıça kültü ön plana çıkmaktadır²²⁷. Bu inanç Tunç Çağı başlangıcından MÖ 2000’lere kadar sürmüş ve Demir Çağı’nda Geç Hitit ve Urartular ile aynı dönemde yaşamış olan Phryglerde tek ilahi varlık ana tanrıça Kybele olmuştur²²⁸. Tüm bu uygarlıkların tanrısallıkla ilgili ifadelerinde bulunan belli sembeler ortaktır. Bu sembeleri, kutsal dağlar, topraktan akan su kaynakları, yırtıcı hayvan sembeleri oluşturur²²⁹. Tüm bu sembeler değerlendirildiğinde antik kaynakların Artemis hakkında bize aktardığı ve onun kutsalı olan sembeler ile aynıdır. Tanrıça Mısır’da ise Bubastis adıyla tapınım görmüştür²³⁰ ve Herodotos Mısır’da tanrıçayla ikizine farklı bir soyağacı verildiğini anlatır²³¹:

‘Mısır’ın kenti Bubastis’te tanrıça Bubastis’e adanmış göz alıcı bir tapınak vardır... Bubastis, Yunanlıların Artemisi’dir.’, ‘Gerçekten derler ki, Apollon ve Artemis, Dionysos ile

²²⁴ Homeric Hymns, V. 15: οὐδέ ποτ’ Ἀρτέμιδα χρυσηλάκατον, κελαδεινήν δάμναται ἐν φιλότητι φιλομμειδῆς Ἀφροδίτη. καὶ γὰρ τῆ ἄδε τόξα καὶ οὖρεσι θῆρας ἐναίρειν, φόρμιγγές τε χοροὶ τε διαπύρσιοι τ’ ὀλοολυγαὶ ἄλσεά τε σκιάοντα δικαίων τε πτόλις ἀνδρῶν.

²²⁵ Homeric Hymns V.15; Aristopahenes Thesmophoriazusae 144ff.

²²⁶ Işık 1999, 2.

²²⁷ Özmen 2016, 383.

²²⁸ Özmen 2016, 383.

²²⁹ Roller 2004, 79.

²³⁰ Herodotos, II.137: ὑψηλέων δὲ καὶ ἐτερέων γενομένων ἐν τῇ Αἰγύπτῳ πολίων, ὡς ἐμοὶ δοκέει, μάλιστα ἢ ἐν Βουβάστιπόλις ἐξεχώσθη, ἐν τῇ καὶ ἰρόν ἐστι Βουβάστιος ἀξιαπηγῆτότατον: μέζω μὲν γὰρ ἄλλα καὶ πολυδαπανώτερα ἐστὶ ἰρά, ἡδονὴ δὲ ιδέσθαι οὐδὲν τούτου μᾶλλον. ἢ δὲ Βούβαστις κατὰ Ἑλλάδα γλῶσσαν ἐστὶ Ἄρτεμις.

²³¹ Herodotos, II.156: Ἀπόλλωνα δὲ καὶ Ἄρτεμιν Διονύσου καὶ Ἴσιος λέγουσι εἶναι παῖδας, Λητοῦν δὲ τροφὸν αὐτοῖσι καὶ σώτειραν γενέσθαι. Αἰγυπτιστὶ δὲ Ἀπόλλων μὲν Ὀρος, Δημήτηρ δὲ Ἴσις, Ἄρτεμις δὲ Βούβαστις.

İsis'in çocuklarıdır, Leto onların sadece sütannesi ve koruyucusuydu. Mısır dilinde Apollon Horos'tur, Demeter İsis, Artemis Bubastis'dir.'

Artemis'in sayısız kültü diğer Yunan tanrılarından daha geniş alanlara yayılmıştır²³². Kültü batıda İspanya'ya, doğuda Afganistan'a kadar uzanır²³³.

2.3.1. Artemis Ephesia

Çok memeli olarak adlandırılan Artemis Ephesia kült heykeli²³⁴, büyük olasılıkla MÖ 7. yy.'dan MS 5. yy.'a kadar tapınak planında yapılan birçok değişime rağmen kendi kutsal alanı olan Artemision'da kalmıştır²³⁵. Tapınak planında yapılan bu değişimler ve kült heykelinin bu değişimlerden etkilenmediği MS 1. yy.'da yaşamış yazar Plinius tarafından aktarılmıştır²³⁶.

“Üç kez konsüllük yapmış olan ve yazarlar arasında Artemis Tapınağı'nı son görmüş olan Mucianus'un dediğine göre, tapınak yedi kez tekrar inşa edilmesine rağmen heykeli hiçbir zaman değişmemiştir”.

Tapınak planının değişimi yapılan kazı ve araştırmalar sonucu kanıtlanmış ve bu değişimler Bammer tarafından yayınlanmıştır²³⁷. Walcher'a göre, Artemis Ephesia kült heykeline ev sahipliği yapan bu tapınak ekonomik, kültürel ve dinsel merkez olarak *İonia*'nın sınırlarını aşarak antik çağın her döneminde daha geniş alanlara yayılmıştır. Artemision'un Geç Klasik Dönem'e ait yapısı, büyüklüğü, yapımında kullanılan malzemenin kalitesi ve alışlagelmişin dışındaki sanatsal dış görünüşü yüzünden antik çağın dünya harikaları arasında kendisine yer bulmuştur²³⁸. Strabon, Artemisionun ilk mimarını *Chersiphron* olarak aktarır.

²³² Larson 2007, 101.

²³³ Budin 2016, 7.

²³⁴ Muss 2008, 73.

²³⁵ Fleischer 2008, 47.

²³⁶ Plinius, XVI.79.

²³⁷ Bammer 2008, 113: Artemision'da Geometrik Dönem'e ait öncü tapınak olan peripteros, MÖ 7. ve MÖ 6. yy.'a tarihlenen kült kaideleri olarak adlandırılan yapılar, apsisli yapı tapınak C ve Hekatopedos yapıları, Arkaik ve Klasik dönem büyük sunağı ve dipteros olarak planlanmış MÖ 6. yy.'a ait Kroisos Tapınağı ve MÖ 4. yy.'a ait dünya harikası olarak kabul edilen Geç Klasik Dönem Tapınağı olmak üzere birçok evre geçirmiştir.

²³⁸ Walcher 2008, 15.

Daha sonra başka bir mimarın tapınağı genişlettiğinden ve tapınağın sonraki akıbetinden şu şekilde bahseder²³⁹.

‘‘Tapınağın ilk mimarı Chersiphron’dur. Daha sonra başka bir mimar tapınağı genişletmiştir. Tapınak, Herostratos adında birisi tarafından yakıldığında, vatandaşlar kadınlarının takılarını ve kişisel varlıklarını bir araya getirerek ve ilk tapınağın sütunlarını satarak daha iyi olan bir başkasını yaptılar’’.

Strabon’un da bahsettiği yangından sonra Artemis için yeniden inşa edilen bu tapınak, MÖ 4. yy.’a ait dünya harikası olarak kabul edilen Geç Klasik Dönem tapınağıdır²⁴⁰. Tapınağın inşasından dört yüz yıl sonra onu gördüğünü anlatan Plinius’un anlatımı tapınak mimarı ve mimarisi hakkında detaylı bilgi sahibi olmamızı sağlar²⁴¹.

‘‘Hayranlığımızı hak eden ve Yunan görkemine yakışan anıtın yapımı yüz yirmi yıl sürmüş ve yapımına tüm Asya katılmıştır. Bu tapınak ne depremlerden ne de yer sarsıntılarından etkilenmemesi için bataklık bir alan üzerine kurulmuştur ama yine de dayanıksız ve stabil olmayan temelin böyle bir ağırlığa dayanması için, altını parçalanmış odun kömürüyle ve koyun postuyla örtmüşlerdir. Tapınağın bütün uzunluğu 425 ayak, genişliği ise 225 ayaktır. Tapınak, biri Skopas tarafından olmak üzere, her biri başka bir kral tarafından yaptırılmış yüz yirmi yedi sütuna sahiptir. Bunlar altmış ayak yüksekliğinde olup otuz altı tanesi de kabartmalıydı. Bütün işin sorumlusu mimar Chersiphron’dur’’.

Bu kutsal alana sahip olan kentin geçmişi hakkında Strabon, Androklos tarafından yerli halkın sürülerek kent çevresine yerleştiğinden bahseder²⁴². *‘Ephesos kenti hem Kariahlılar hem de Lelegler tarafından iskan edilmişti. Fakat Androklos bunları sürerek, kendisiyle birlikte gelenlerin çoğunu bu alanlara yerleştirdi.’*

²³⁹ Strabon, XIV.1.22: τὸν δὲ νεῶν τῆς Ἀρτέμιδος πρῶτος μὲν Χερσίφρων ἠρχιτεκτόνησεν, εἴτ’ ἄλλος ἐποίησε μεῖζω: ὡς δὲ τοῦτον Ἡρόστρατος τις ἐνέπρησεν, ἄλλον ἀμείνω κατεσκεύασαν συνενέγκαντες τὸν τῶν γυναικῶν κόσμον καὶ τὰς ἰδίας οὐσίας, διαθέμενοι δὲ καὶ τοὺς προτέρους κίονας.

²⁴⁰ Bammer 2008, 113.

²⁴¹ Plinius, XXXVI.21: graecae magnificentiae vera admiratio exstat templum ephesiae dianaе cxx annis factum a tota asia. in solo id palustri fecere, ne terrae motus sentiret aut hiatus timeret, rursus ne in lubrico atque instabili fundamenta tantae molis locarentur, calcatis ea substravere carbonibus, dein velleribus lanae. universo templo longitudo est ccccxxv pedum, latitudo cccxxv, columnae cxxvii a singulis regibus factae lx pedum altitudine, ex is xxxvi caelatae, una a Scopas . operi praefuit chersiphron architectus.

²⁴² Strabon, XIV.1.21: τὴν δὲ πόλιν ὄκουν μὲν Κᾶρες τε καὶ Λέλεγες, ἐκβαλὼν δ’ ὁ Ἄνδροκλος τοὺς πλείστους ὄκισεν ἐκ τῶν συνελθόντων αὐτῶ περι τὸ Ἀθήναιον καὶ τὴν Ὑπέλαιον, προσπεριλαβὼν καὶ τῆς περι τὸν Κορησσὸν παρωρείας.

Strabon’u destekler şekilde Pausanias’ta İonyalı göçmenlerin kente geldiğini fakat buradaki Artemis Kültü’nün çok daha eski olduğunu²⁴³ ve tanrıçanın heykelini tapınağa adayanların Amazonlar olduğunu söyler²⁴⁴.

‘‘Didyma’daki Apollon kutsal alanı ve onun kehanet yeri İonyalı göçmenlerden daha eskidir buna rağmen Ephesos Artemis kültü onların gelmesinden çok daha eskidir.’’, ‘Tüm vatandaşlar Ephesos’un Artemisi’ne saygı duyarlar. Onu tüm tanrılardan üstün tutarlar. Benim görüşüm, çok eski bu tapınağa, tanrıçanın geleneksel heykelini adayan Amazonların iünüdür’’.

Antik kaynaklar kent ve tapınakla ilgili birçok veriyi anlatırken kült heykeline ait verileri çok az yazar ele almıştır. Heykel hakkında en detaylı bilgiyi Plinius’tan öğreniriz. Yazar, Artemis Ephesia kült heykelini yapan heykeltıraş Endoios’tan ve heykelin yapıldığı ahşap malzemesi hakkında bilgiler verir²⁴⁵:

‘‘Tanrıçanın heykelinin hangi ahşaptan yapıldığına dair şüpheler vardır. Macianus dışında tüm yazarlar onun abanoz ağacından olduğunu söyler. Üç kez konsüllük yapmış olan ve yazarlar arasında Artemis Tapınağını son görmüş olan Macianus onun asma ağacından yapıldığını söyler. Ayrıca onun dediğine göre Endoios heykelin ahşabını kendisi seçmiş ve heykeli ilk kez o yapmıştır’’.

Antik kaynakların bize aktardığı bu kült heykelini günümüzde sadece kopyaları yardımıyla tanıyabilmekteyiz. Orijinal heykel kalıcı olmayan bir malzeme olan ağaçtan yapılmıştı, tanrıçanın giysisi ve takıları ise giydirilip çıkartılabilir şekilde dekore edilmişti²⁴⁶. Heykelin görüntüsü hakkındaki en erken bilgiyi MÖ 2. yy.’a tarihlenen Ephesos

²⁴³ Pausanias, VII.2.6: τότε δὲ ὡς ἐκράτησαν τῶν ἀρχαίων Μιλησίων οἱ Ἴωνες, τὸ μὲν γένος πᾶν τὸ ἄρσεν ἀπέκτειναν πλὴν ὅσοι τῆς πόλεως ἀλίσκομένης ἐκδιδράσκουσι, γυναῖκας δὲ καὶ θυγατέρας τὰς ἐκείνων γαμοῦσι. τοῦ δὲ Νειλέως ὁ τάφος ἰόντων ἐς Διδύμους ἐστὶν οὐ πόρρω τῶν πυλῶν ἐν ἀριστερᾷ τῆς ὁδοῦ: τὸ δὲ ἱερὸν τὸ ἐν Διδύμοις τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τὸ μαντεῖόν ἐστιν ἀρχαιότερον ἢ κατὰ τὴν Ἴώνων ἐσοίκησιν, πολλῶ δὲ πρεσβύτερα ἔτι ἢ κατὰ Ἴωνας ἐς τὴν Ἄρτεμιν τὴν Ἐφεσίαν ἐστίν.

²⁴⁴ Pausanias, IV.31.8: πᾶσαι καὶ ἄνδρες ἰδίᾳ θεῶν μάλιστα ἄγουσιν ἐν τιμῇ: τὰ δὲ αἴτια ἐμοὶ δοκεῖν ἐστὶν Ἀμαζόνων τε κλέος, αἱ φήμην τὸ ἄγαλμα ἔχουσιν ἰδρύσασθαι, καὶ ὅτι ἐκ παλαιοτάτου τὸ ἱερὸν τοῦτο ἐποιήθη. τρία δὲ ἄλλα ἐπὶ τούτοις συνετέλεσεν ἐς δόξαν, μέγεθός τε τοῦ ναοῦ τὰ παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις κατασκευάσματα ὑπερῆρκότος καὶ Ἐφεσίων τῆς πόλεως ἡ ἀκμὴ καὶ ἐν αὐτῇ τὸ ἐπιφανὲς τῆς θεοῦ.

²⁴⁵ Plinius, XVI.79: maxime aeternam putant hebenum et cupressum cedrumque, clar de omnibus materiis iudicio in templo ephesiae dianae, utpote cum tota asia extruente cxx annis peractum sit. convenit tectum eius esse e cedrinis trabibus. de simulacro ipso deae ambigitur. ceteri ex hebena esse tradunt, mucianus iii cos. ex iis, qui proxime viso eo scripsere, vitigineum et numquam mutatum septies restituto templo, hanc materiam elegisse endeon, etiam nomen artificis nuncupans, quod equidem miror, cum antiquiorem minerva quoque, non modo libero patre, vetustatem ei tribuat.

²⁴⁶ Fleischer 2008, 55.

kistophorlarından edinmekteyiz²⁴⁷. Artemis Ephesia'nın bilinen en erken heykel örnekleri ise MÖ 1. yy.'a tarihlenen Basel'de ve Atina'da bulunan heykellerdir²⁴⁸. Günümüzde Antiken Müzesi'nde bulunan BS 280 envanter numaralı heykelin kolları dirseklerinin hemen üzerinden ve diz kısmından bacakları kırık ve eksiktir. Yüzünde aşınmalar mevcuttur. Saçlar ortadan ikiye ayrılmış önde kalın bir bant oluşturulmuş ve yanlardan öne doğru bukle şeklinde taranmıştır. Artemis Ephesia heykellerin farklı bir uygulama olarak tanrıçanın saçları işlenmiş ve kollarının korunan bölümünden görüldüğü üzere tanrıça kollu bir khiton giydirilip üzerine geleneksel motifleri kabartma şeklinde işlenmiştir. Bu örnekte farklı olan bir diğer uygulama ise göğüslerin bilinen örneklerden daha aşağıda ve vücudu sarar şekilde verilmesiyle birlikte ependytes'teki uygulama farklılıklarıdır. Tanrıçanın bilinen diğer örneklerinde ependytes tanrıçanın *potnia theron* sıfatına uygun olarak yüksek kabartma olarak verilen hayvan protomaları bu örnekte yerini metoplar içerisinde gösterilmiş hayat ağacı yanında yer alan iki yaban keçisine ve bacak bölümleri ters duran lotus çiçeğini andıran kanatlı kadın figürüne bırakmıştır. Hayat ağacı motifinin Artemis üzerinde işlenişi oldukça ilginç bir uygulamadır. Hayat ağacı ile ilgili inancın ve bunun sanata konu olmasının ilk örneklerine MÖ 3. binyıldan beri aşağı Mezopotamya'da rastlanır. İki keçi arasındaki çalı motifi sahnesi yaşam ve ölüm arasındaki sürekli dolaşımı, yeraltı dünyası ile olan inançlarını ve hayat ağacının en eski şekli Dumuzi'yi simgeleyen büyük ana tanrıçanın hayatı yayan aşıklar çiftinin ölüp ilkbaharda yeniden dirilmesi sembolize edilir. Bu inanç geleneği Anadolu'da Asurlular ve Urartular'da yaygındır²⁴⁹. Böyle bir uygulamanın Artemis Ephesia üzerinde gösterimi kanımızca Anadolu bir tanrıça oluşunun vurgulanmak istenmesidir. Tanrıçanın bacaklarının iki yanında yine metoplar içerisinde çiçek rozeti yer alır.

Diğer erken örnek ise Atina National Müzesi'nde yer alan 1638 envanter numaralı Artemis Ephesia heykelidir. Heykelin omzundan itibaren başı, dirsekten bükülerek öne uzatılmış olan ön kolları ve ayak bileklerinin hemen üzerinden ayakları kırık ve eksiktir. Tanrıçanın dirsekten bükülen kolları üzerinde tanrıçaya yönelmiş aslanlar yer alır. Tanrıçanın boynuna üç farklı kolye yerleştirilmiştir. Kolyelerin iki yanından omuz üzerinden göğse doğru taranmış tekli saç bukleleri yer alır. Kolyenin hemen altında dört adet çiçek betimlenmiştir. Vücut anatomisine göre göğüslerin bulunması gereken yerin sağında ve solunda Nike'ler betimlenmiştir. Nike'lerin birer kolları tanrıçanın göğsünde yer alan çiçek rozetlerine doğru uzatılmıştır. Tanrıçanın göğüsleri üçgen oluşturacak şekilde vücuda yerleştirilen yedi sıradan

²⁴⁷ Fleischer 2008, 47.

²⁴⁸ Fleischer 2008, 48.

²⁴⁹ Belli 1982, 238.

oluşur. Sıranın sonunda ependytes'te tek göğsün hemen yanında kanatları göğse değen üç boynuzlu iki griphon daha sonra sırasıyla iki boynuzlu griphonlar, sphenksler, tekrarlanan iki boynuzlu griphonlar yer alır. Bu hayvan protomlarının altında ikili çiçek rozeti yer alır. Ependytes metoplara ayrılmamış dümdüz aşağıya inen elbisenin üzerine yüksek kabartma şeklinde işlenmiştir. Bacakların her iki yanında cepheden betimlenmiş çıplak Nike figürleri üst vücutları sudan çıkar şekildedir. Nike'lerin hemen altında ise arılar yer alır.

Ephesos'ta, Roma İmparatorluk Dönemi içinde üst düzey memurların yeri olan prytaneionda kutsal ateşin koruyucusu olan Hestia ve diğer tanrılarla birlikte Artemis yüceltilmiştir²⁵⁰. Ken merkezindeki prytaneion Artemision'a bağlı olarak görev yapmış ve Artemis bu alanda her şeyin üzerinde tutulmuştur. 1956 yılındaki çalışmalar esnasında Miltner tarafından, tapınım gördüğü evrede ön avluda ve ön holde yer almış olan dört adet Artemis Ephesia heykeli bulunmuştur²⁵¹. Alanda Güzel Artemis, Büyük Artemis, Küçük Artemis ve Küçük Artemis heykelinin kopyası olduğu düşünülen fragman parçası bulunmuştur²⁵²

Günümüzde Selçuk Efes Müzesi'nde bulunan 718 envanter numaralı heykel yaklaşık seksen adet kopyası ile tanınan Artemis Ephesia'nın en güzel ve en kaliteli işçiliğe sahip örneğidir²⁵³. Ayak bilekleri hizasından kırılmış olan bölüm restorasyon sonucu birleştirilmiştir. Her iki elin parmakları ve tanrıçanın burnu kırık ve eksiktir. İki yanında yer alan iki erkek geyiğin bacakları ve omzundan itibaren boynu ve kafası eksiktir. Geyiklerin yanında bileklerden aşağı sarkan yün sargıların sepetleri yer alır²⁵⁴. Orijinalinde ahşap olan heykelin mermere yansımış hali olan örnekte tanrıça frontal bir duruşta verilmiştir. Vücuttaki tek hareket dirseklerden bükülerek öne doğru uzatılmış olan kollardadır. Bacaklar tamamen kapalı ayaklar tamamen birbirine değmektedir. Vücutta sadece boyunla birlikte yüz, eller ve elbisenin tek kıvrımlı yeri olan ayakları kapatan elbisenin uç kısmında dikdörtgen bir çerçeve içerisinde gösterilmiş olan ayak parmaklarında ten gözükmektedir. Başın her iki yanında da duvak şeklinde başın arkasına atılmış bir nimbusu yer alır. Örtünün ön tarafında başın iki yanında beşer aslan ve kartal griphonlarından oluşan hayvan protomları yer alır²⁵⁵. Başın üst bölümünde üç sıra halinde urgana benzer şekilde yapılmış polos, alın üzerinde iki sıra çiçek rozeti ile sonlandırılmıştır. Tanrıça bitkisel formlu küpeler taşımaktadır. Küpenin biçimi

²⁵⁰ Steskal 2008, 364.

²⁵¹ Steskal 2008, 364; 2010, 45.

²⁵² Wiplinger, Wlach 1996, 70; Steskal 2010, 245.

²⁵³ Fleischer 1973, 14; Seipel 2008, 160.

²⁵⁴ Seipel 2008, 160.

²⁵⁵ Seipel 2008, 160.

tomurcuk ya da koza olarak adlandırılmaktadır²⁵⁶. Bu elbisenin yaka bölümünde zafer tanrıçası Nike'ye ait dört kadın figürü yer alır. Bunlar olasılıkla orijinal heykelin elbisesi üzerindeki yün örgü motiflerle gösterilmişlerdi. Figürlerin dış tarafta olanları palmye yaprakları, iç tarafta olanları ise asaya benzer bir nesne tutmaktadırlar. Bu sahnenin hemen altında bir kolye gibi boyna asılmış olan saman çiçeği girlandı bulunmaktadır. Girlandın altında omuzların bitiş yerinden başlayıp göğüslerin üzerinde hilal şeklini andırır bir şekilde yapılmış dokuz burç işareti işlenmiştir. Bunlar soldan sağa doğru, balık, kova, oğlak, yay, akrep, terazi, başak, aslan ve yengeçtir²⁵⁷. Vücut anatomisine göre girland ve burç sırasının birleştiği alanda tanrıçanın göğüslerinin yer alması gerekirken bu alanlar düz bir şekilde verilen vücut üzerine işlenmiştir. Olması gereken kadın göğüslerinin altında karın bölgesinde görünürde üç sıra halinde göğüs yer alırken en altta belin iki yanında normal sıra haricinde iki göğüs daha işlenmiştir. En üstte bulunan sırada dokuz göğüs yeri burç sırasından ince şeritlerle ayrılmış fakat göğüslerin yedi tanesi izlenebilmektedir. İkinci sırada altı göğüs ve üçüncü sırada yedi göğüs yer alır. Vücudun tek hareket noktası olan kolların üst bölümünde üst üste yapılmış alttakinin bir ön bacağı öne atılarak hareket halinde tanrıça doğru yöneltilmiş iki erkek aslan yer alır. Öne uzatılmış ön kolların bilek bölümünde ikişer adet spiral biçiminde kıvrılmış ağızları açık şekilde birbirlerine dokunan aslan başları ile son bulan bilezikleri taşır²⁵⁸. Tanrıça bacaklarının önü ve iki yanını örten önlük şeklinde ependytes giymektedir²⁵⁹. Orijinal kült heykelinde bu giysi altın levhadan yapılmıştı²⁶⁰. Ependytesin üç bölüme ayrılmıştır. Bacakların ortasına denk gelen bölümünde ince bir işçilikle kabartma olarak yapılmış üçerli gruplar halinde altı sıra hayvan protomları yer alır. Bunlar yukarıdan aşağıya doğru erkek aslanlar, boynuzlu aslanlar, griphonlar, dişi aslanlar, geyikler ve sığırlardan oluşur. Bu dizilim ayak bileklerinin hemen üzerinde iki adet çiçek ile bitirilmiştir. Bacakların her iki yanında ise ortadaki hayvan kabartmalarına nazaran daha alçak kabartma şeklinde yapılmış ve dikdörtgen metoplar içerisine yerleştirilmiş figürler yer alır. Bu figürler sırasıyla çiçek çanağı içinden çıkan çıplak bir kadın, çiçek rozeti, Ephesos'un simgesi olan arı, tekrarlanan kadın figürü, çiçek rozeti, arı ve son olarak çiçek rozeti ile biter. Eser Hadrianus-Erken Antoninler Dönemi'ne tarihlenmektedir²⁶¹.

²⁵⁶ Schreiber 2008, 65.

²⁵⁷ Seipel 2008, 160.

²⁵⁸ Schreiber 2008, 63.

²⁵⁹ Fleischer 2008, 49.

²⁶⁰ Seipel 2008, 160.

²⁶¹ Fleischer 1973, 14; Steskal 2010, 204.

Günümüzde Selçuk Efes Müzesi'nde bulunan 712 envanter numaralı Büyük Artemis heykeli boynundan itibaren kırılmış başı birleştirilmiştir²⁶². Dirseklerden bükülerek öne uzatılan ön kolları ve bileklerinin üzerinden ayakları kırık ve eksiktir. Tanrıçanın burnu ve çenesinin sağ alt köşesi kırıktır. Tanrıçanın başının arkasını örten nimbus'un (hale) sol yanı bir griphonla birlikte kırıktır. Tanrıçanın başında üç ayrı bölüme ayrılmış polos bulunur. Polosun en üst bölümünde tanrıçanın Ion düzenli tapınağı işlenmiştir. Fleischer'e göre, sikkeler yardımıyla bu detayın Trajanus-Hadrianus Dönemi'nden sonra eklenmiş olması söylenebilir. Polos'un arkasında ve yanlarında sunak ve meşalenin üzerinde şehir kapısı ile onu iki taraftan çevreleyen duvarlar yer alır²⁶³. Böyle bir betimlemenin tanrıçanın kült heykelinde gösterilme nedeni Herodotos'tan öğrendiğimiz, Lidya saldırıları sonucu kent ile tapınak arasında kurulan ilişkiyi vurgulamak olmalıdır²⁶⁴.

“Alyattes ölünce krallık, o zaman otuz beş yaşında olan oğlu Kroisos'a geçti. Ephesoslulardan başladı Yunanlılara karşı saldırılarına, çevresi kuşatılan Ephesosluların Artemis tapınağına kadar bir ip uzatıp tapınağı kale bedenine bağlamaları, bu suretle kentleri tapınağa adanmış ve onun bir parçası haline gelmiş saymaları o zaman olmuştur”.

Polos'un orta bölümünde kemerler içinde oturtulmuş mimari düzen içerisinde sphenksler ve en alt bölümde ise griphonlar yer alır. Tanrıçanın polosunu alın üzerinde yer alan üç şeritle sonlandırılmıştır. En altta yer alan şeritte nokta bezemeli bir süsleme yer alırken üste yer alan iki şerit düz bırakılmıştır. Polos'un altından alnın yan tarafından başlatılarak kulaklara doğru uzayarak aşağı inen altı saç buklesi kulağın sadece memesini açıkta bırakacak şekilde taranmıştır. Polos'un altından başın arkasını örten ve ön tarafta başın iki yanında izlenebilen bir nimbus (hale) yer alır²⁶⁵. Kulaklarında üst kısmı yuvarlak bir boncuğun hemen altında uçları yukarıya doğru dönük hilal biçimli objeler yerleştirilmiştir. Hilal altından ise dört adet pendentif küçük rozetlerle tutturulmuşlardır²⁶⁶. Tanrıçanın boynunda alt bölümü sarmış baklava motifleri arasında nokta bezemelerden ve alt bölümde belirli aralıklarla dizilmiş yuvarlak, koza betimleri yer alır. Bu kolyenin hemen altında girland ve girlandın altında göğsün bulunması gereken alanda bitkisel bezemeli bölüm yer alır. Bu bölümün en üstünde sıralanmış olan meşe palamutları ve onların arasında yuvarlak bezemeler işlenmiştir.

²⁶² Fleischer 1973, 14.

²⁶³ Fleischer 2008, 53

²⁶⁴ Herodotos, I.26: τελευτήσαντος δὲ Ἀλυάττεω ἐξεδέξατο τὴν βασιλίην Κροῖσος ὁ Ἀλυάττεω, ἐτέων ἐὼν ἡλικίην πέντε καὶ τριήκοντα: ὅς δὴ Ἑλλήνων πρότοισι ἐπεθήκατο Ἐφεσίοισι. ἐνθα δὴ οἱ Ἐφέσιοι πολιορκούμενοι ὑπ' αὐτοῦ ἀνέθεσαν τὴν πόλιν τῇ Ἀρτέμιδι, ἐξάψαντες ἐκ τοῦ νηοῦ σχοινίον ἐς τὸ τεῖχος. ἔστι δὲ μεταξύ τῆς τε παλαιῆς πόλιος, ἢ τότε ἐπολιορκέετο, καὶ τοῦ νηοῦ ἑπτὰ στάδιοι.

²⁶⁵ Fleischer 2008, 53.

²⁶⁶ Schreiber 2008, 65.

Her meşe palamudunun altından çiçek çanağına benzer yapraklar çıkar. Bu çanakların arasında ise yuvarlak taneli bir bitki yer alır. Olasılıkla tanrıçanın verimliliğini simgeleyen bu detaylar tanrıçanın memeleri olarak bilinen yumruların yerlerini belli edecek şekilde işlenmiş ve üst memelerin arasında damla şeklinde uzatılmıştır. Tanrıçanın karın bölgesinde dört sıra göğüs işlenmiştir. Birinci sırada en soldaki kırılmış olan göğüs ile birlikte dokuz, ikinci sırada yine en soldaki kırılmış olan ile birlikte sekiz, üçüncü sırada sekiz ve en altta sadece uçları görünür şekilde işlenmiş yedi göğüs yer alır. Göğsün hemen altında tanrıçanın belinde çiçek rozeti ve arı detaylarıyla oluşturulmuş kemeri verilmiştir. Tanrıçanın bacaklarını kapatan üç bölümlü ependytes Güzel Artemis heykelinden farklı olarak urganı andıran şeritler ile ayrılmışlardır. Bacakların ortasına gelen alanda altı sıra metop yer alır. Metoplar içerisinde üçlü hayvan protomları işlenmiştir. Bu hayvanlar griphonlar, kanatlı boğalar ve geyiklerdir. En altta bacadaki daralmanın etkisiyle ikili olarak verilmiş sığırlardan oluşur. Bacakların iki yanında ise yine dikdörtgen metoplar içerisinde figürler tekli işlenmiştir. En üstte yer alan metoplarda destekleme çıkıntısı yer alırken sırasıyla, gövdenin üst bölümü işlenmiş poloslu Nike'ler, arılar, tekrarlanan Nike'ler ve arıların sonunda çiçek motifi ile sonlandırılmıştır. Eser Trajanus Dönemi'ne tarihlenmektedir²⁶⁷.

Günümüzde Efes Müzesi'nde bulunan 717 envanter numaralı Küçük Artemis heykeli ise sol omzun üst bölümüyle birlikte baş ve başın arkasında yer alan duvağın bir bölümü ve ayak parmakları kırık ve eksiktir²⁶⁸. Orijinalinde ahşap olan heykelin mermere yansımış hali olan örnekte tanrıça frontal bir duruşta verilmiştir. Vücuttaki tek hareket dirseklerden bükülerek öne doğru uzatılmış kollardadır. Bacaklar tamamen kapalı ayaklar tamamen birbirine değmektedir. Vücutta boyunla birlikte yüz, öne doğru uzatılan ön kollar ve elbisenin tek kıvrımlı yeri olan ayakları kapatan elbisenin uç kısmında çerçeve içerisinde gösterilmiş olan ayak parmakları kırık ve eksiktir. Tanrıçanın başının arkasını örten nimbusun sadece sol bölümde küçük bir kısmı korunmuştur. Tanrıçanın boynunda küçük boncuklar ve aralara yerleştirilmiş pendantlardan yapılmış bir kolye takılmıştır. Kolyenin alt bölümünde Güzel Artemis heykelinde de işlenmiş adet peploslu ellerinde palmiye ve meşale taşıyan dört adet Nike yer alır. Nike'lerin hemen altında zodyak burcaları olan koç, boğa, ikizler, yengeç, aslan, başak, terazi, akrep dizisi yer alır²⁶⁹. Zodyak dizisi altında ise pendantlar eklenmiş bir girlandla sonlandırılmıştır. Olması gereken kadın göğüslerinin altında karın bölgesinde üç sıra halinde göğüs yer alır. En üstte bulunan sırada dokuz orta sırada sekiz ve alt sırada ise tekrar

²⁶⁷ Fleischer 1973, 14; Steskal 2010, 205.

²⁶⁸ Fleischer 1973, 15.

²⁶⁹ Steskal 2010, 205.

dokuz göğüs işlenmiştir. Tanrıça bacaklarının önü ve iki yanını örten beş bölümlü önlük şeklinde ependytes giymektedir²⁷⁰. Orijinal kült heykelinde bu giysi altın levhadan yapılmıştı²⁷¹. Ependytes altı bölüme ayrılmıştır. Ependytesin bacakların ortasına denk gelen bölümünde yüksek kabartma olarak yapılmış altı sıra hayvan protomu üç sıra halinde işlenirken en alttaki sıra bacadaki daralmanın etkisiyle ikili olarak verilmiştir. Bu hayvanların tamamının başı kırık ve eksiktir. Sadece üçüncü sırada yer alan hayvanların kanat detayları korunabildiği için bunların griphon olduğu söylenebilir. Ortadaki bu hayvan sıralarının yanında her iki yanda bacağın ön bölümlerine denk gelen alanda hayvan kabartmalarına nazaran daha alçak kabartma şeklinde yapılmış ve kare metoplar içerisine yerleştirilmiş yedi figür yer alır. Bu figürler çiçek çanağı içinden çıkan çıplak bir kadın ve Ephesos'un simgesi olan arının tekrarlanmasıyla oluşturulmuştur. Bacağın her iki yanında ise yedi sıra halinde yapılmış olan metop içerisine ise arı ve çiçek rozetleri yerleştirilmiştir. Tanrıçanın öne uzattığı kollarının üzerinde ise aslan protomları yer alır. Eser MS 2. yy.'a tarihlenmiştir²⁷². Küçük Artemis'in kopyası olarak yapılmış 231/56 envanter numaralı parçada ise tanrıçanın sadece elbisenin ayaklara üzerine gelen bölümü korunmuştur. Ependytes üzerinde korunan hayvan protomlarının Küçük Artemis heykelindeki gibi yüksek kabartma olarak işlenmiştir. Eser Küçük Artemis ile olan benzerliği yüzünden MS 2. yy.'a tarihlendirilmiştir²⁷³.

2.3.2. Ayasuluk'ta Aziz Yuhanna Theologos Bazilikası'nda Devşirme Olarak Kullanılmış Artemis Ephesia Heykeli

Ayasuluk Tepesi'nde bugüne kadar yapılan çalışmalarda Ephesos kentinin koruyucu tanrıçası Artemis'in kült heykeli kopyasına ait iki ayrı parça bulunmuştur. Şimdi Selçuk Efes Müzesi deposunda yer alan bu parçalardan ilki; 1/8/82 envanter numaralı Artemis Ephesia kült heykelinin alt bacağına aittir ve 1981 yılında batı sur duvarları I. ve II. kule arasında yapılan çalışmalarda tespit edilmiştir. 3/40/85 envanter numaralı ikinci parça ise tanrıçanın göğüs bölümüne aittir ve 1985 yılında Aziz Yuhanna Bazilikası batı alanı çalışmalarında bulunmuştur.

1/8/82 envanter numaralı parçanın uzunluğu 26. 5 cm, genişliği 24.5 cm'dir. Tanrıçanın yukarıdan aşağıya doğru daralan formda verilen bacaklarının ayak bileklerinin

²⁷⁰ Fleischer 2008, 49.

²⁷¹ Seipel 2008, 160.

²⁷² Fleischer 1973, 15; Steskal 2010, 205.

²⁷³ Steskal 2010, 205

hemen üzerine gelen sağ alt bacak kısmıdır. Tanrıçanın bacaklarını örten ependytesinin bir bölümü korunmuştur. Bu bölümde hayvan protomlarının bulunduğu ve sağ bacağın yan tarafında yer alan panolar içerisindeki kabartmalar yer alır. Eser üzerinde yoğun aşınmalar mevcuttur. İkinci kullanım izi olan delikler ve yoğun harç izleri görülebilmektedir. Orijinal kült heykelinde altın levhadan yapılmış²⁷⁴ olan ependytesi üzerindeki bacak arasına gelen ön bölümünde, yukarıdan aşağıya doğru ikili ya da üçlü olarak sıralanmış olan hayvan protomlarından sadece iki sırasındaki en sağda yer alan iki hayvan korunmuştur. Hayvanların kapladığı alan düşünüldüğünde hayvanlar üçlü olarak sıralanmış olmalıdır. Üstte yer alan hayvan protomu tamamen aşınmıştır ve hangi hayvan olduğu anlaşılmamaktadır. Kanatsız olması ve bacaklarının durumuyla, sağlam örneklerle karşılaştırıldığında bir geyiğe ait olabilir. Bunun yanında ikinci bir geyiğin yeri bellidir. İki geyiğin başı arasında çiçek motifi yer alır. Korunagelen parçada en alt sırada yer alan sığır protomu Büyük Artemis ve Güzel Artemis olarak bilinen örneklerden de bilindiği gibi ependytesin son sırasında yer alan hayvan protomudur. Hayvanın yüzü ve vücudu oldukça aşınmış olmasına rağmen, boynuz ve kulakları bellidir. Aynı sırada yer alan diğer sığırlar kırık ve eksiktir. Üstteki geyiklerin arasında olduğu gibi bu alanda da sığırlar arasına çiçek rozeti motifi yerleştirilmiştir. Sağ bacağın sağ yanında yer alan ve öndeki hayvan protomları ile ince üç sıra şeritle ayrılmış olan kabartmalardan sadece kanatlı çıplak kadın figürü ile en alttaki çiçek rozeti motifi korunmuştur. Kadın figürünün büyük bir bölümü aşınmıştır. Olasılıkla bu figür akanthus yapraklarından çıkan ve genellikle kanatlı olarak betimlenen Rankenfrau (Rankeli Kadın) olarak adlandırılan figürdür. Bu figürün hemen altında sadece şekli belli olan bir çiçek rozeti motifi bulunur. Parçamızda Ephesos'tan bulunmuş olan Güzel ve Büyük Artemis'ten farklı olarak sağ bacağın arka bölümüne gelen alanda orta kalınlıktaki şeritler oluşturulmuş panolar içerisinde bir sıra daha figürlü kabartmalar işlenmiştir (Res. 23-24-25). Ependytesin beş parçaya ayrılması Küçük Artemis ile aynı özelliktedir (Res. 26). Sağ bacağın yanında yer alan panolara göre daha küçük boyutlu olan bu çerçeveler içinde yukarıdan aşağıya doğru yoğun derecede aşınmış olan tanrıçanın soluna doğru yönelmiş bir hayvan (boğa?), Ephesos'un simgesi arı ve en altta çiçek rozeti motifi işlenmiştir. Ancak Küçük Artemis'de sonda yer alan bu sırada arı ve çiçek rozeti motifleri işlenmiş yüksek kabartma olarak işlenirken eserimizde alçak kabartma olarak verilmiştir. Ayrıca eserimizde yer alan boğa figürü Küçük Artemis Ephesia'da yer almamaktadır.

²⁷⁴ Seipel 2008, 160.

Tanrıçanın ependytesinin beş parçaya ayrılmış örnekleri arasında Napoli Arkeoloji Müzesi'nde Farnesa Koleksiyonundaki 6278 envanter numaralı Napoli Artemisi olarak bilinen örnek yer alır. Ependytes bu örnekte de ortada şeritlerle oluşturulmuş altı sıra dikdörtgen panoya bölünmüş ve içlerinde sırasıyla üçlü griphon, aslan, geyik ve ikili sığır protomları ile ayağın üzerine denk gelen son pano tekli arı figürü ile betimlenmiştir. Bu panoların iki yanında bulunan diğer parça, içinde sırasıyla çiçek motifi, arı, rankenfrau, hayvan protomlarına doğru dönmüş biçimde bir sphenks, arı ve ayak üzerindeki son panoda ise çiçek motifi vardır. Bacağın arka yanındaki son bölüme denk gelen pano diğer iki bölümde yer alan pano sıralarıyla aynı yükseklikte verilerek düzenli bir görüntü oluşturulmuştur. Son sıradaki panoda sırasıyla sphenks, rankenfrau, çiçek motifi, arı ve tekrarlanan çiçek motifi vardır. Napoli Artemisi'nde görüldüğü üzere ependytesteki panolar eşit yükseklikte ve bir düzen içinde verilirken, eserimizin ependytesi üzerinde böyle bir düzen söz konusu değildir. Ortada yer alan hayvan protomları ince kazıma bir çizgiyle ayrılmış protomların bulunduğu alan ile yan sırada yer alan panolar üç ince şeritle ayrılmıştır. Panonun alt sınırları ortada yer alan protom sırasının ayrımı ile eşit değildir. En sonda yer alan pano sırası daha küçük boyutlarda oluşturulan karelerden oluşturulmuştur²⁷⁵ (Res. 27).

Fleischer'e göre, Artemis Ephesia heykelinin kopyaları birbirine benzememektedir²⁷⁶. Eserimizin işlenişindeki detayların Büyük, Güzel ve Küçük Artemis'inkilerden farklı olması da bununla ilgilidir. Büyük ve Güzel Artemis heykellerinde tanrıçanın bacaklarını örten ependytesi üç ayrı parçaya ayrılırken, eserimizdeki ependytes beş ayrı parçaya ayrılmıştır. Ortada hayvan protomlarının yer aldığı bölümün iki yanında şeritlerle oluşturulmuş kare ve dikdörtgen panolar içinde çeşitli figürlerden oluşur. Küçük Artemis heykelinin ependytesi üzerinde yer alan figürler oldukça yüksek olarak işlenmişken Güzel ve Büyük Artemis'te kabartmaların alçak kabartma şeklinde işlendiği görülür. Eserimiz bu üç örnek ile karşılaştırıldığında özellikle bacağın yan tarafında yer alan Nike ve arı motiflerinin daha alçak kabartma olarak işlendiği görülür. Eserimizin Güzel ve Büyük Artemis heykellerinin kabartma stiline yakınlığından dolayı Erken Antoninler Dönemi'ne tarihlendirmek uygun görülmektedir.

Artemis Ephesia'a ait olan ikinci buluntu ise 3/40/85 envanter numaralı parçadır. Eser tanrıçanın göğüs bölümüne aittir. Tanrıçanın göğüs altı ile bel kısmında yer alan genellikle göğüs olarak adlandırılan bölüme ait olan parça üzerinde beş göğsün yeri bellidir fakat

²⁷⁵ LIMC II-1 567, No. 49.

²⁷⁶ Fleischer 2008, 46.

bunlardan sadece bir tanesi tam olarak korunagelmıştır. Diğer dördünde kırılma ve aşınmalar mevcuttur (Res. 28). Göğüslerin yapılışı Ephesos'ta bulunan Güzel Artemis heykelinden oldukça farklıdır. Güzel Artemis'in göğüsleri daha dolgun ve yuvarlak şeklinde yapılırken, eserimizdeki göğüsler daha çok yumurta formunu andırmaktadır (Res. 29). Yine Ephesos'tan bulunmuş olan Büyük ve Küçük Artemis'in göğüsleri ile karşılaştırıldığında ise Büyük ve Küçük Artemis'in göğüslerinin uçlarına doğru sivrileşirken, eserimizin göğüs uçları daha yuvarlak bırakılmıştır (Res. 30-31).

Fleischer'a göre, tanrıçanın belinin üst kısmında hafif sarkık ve düzenli şekilde sıralanmış olan yumruların göğüs olarak adlandırılmasının nedeni Hıristiyan kaynaklarıdır. Bu yumruların Rönesans'tan, günümüze kadar göğüs olarak algılanmasına ve Artemis Ephesia'nın bereketi simgeleyen tanrıça olarak karakterize edilmesine neden olmuştur²⁷⁷. Morris'e göre, Artemis Ephesia heykellerinin en büyüleyici imgesi yumru sıralarıdır. Göğüs altında bulunan bu yumrular tanrıçanın besleyici özelliğinden dolayı göğüs olarak yorumlanmışlardır²⁷⁸. Araştırmacılar, yumruların hayvansal bir imge mi yoksa bitkisel bir imge mi olduğu konusunda tartışırlar²⁷⁹. Bitkisel olduğunu düşünenler; Ephesos sikkelerinde sıkça betimlenen Palmiye ağacıyla ilgili olduğunu düşünürken, hayvansal olduğunu düşünenler ise yumurta ile yumrular arasında bir bağ kurarak verimliliği sembolize ettiğini ve yorumların göre balarısı yumurtaları olduğunu önermişlerdir. Çünkü Artemis ile arı arasındaki bağı hem Artemis kültüründe hem de şehir sikkelerinde yoğun bir biçimde kullanılmıştır²⁸⁰. Fleischer'e göre, bu yumrular kadın memelerinden oldukça uzaktır ve bunlara Labraunda Zeus'unda da rastlanılmaktadır. Bunlar doğrudan vücutta değil, daha çok kumaşı andıran bir malzeme üstüne üçgenimsi bir düzende yerleştirilmişlerdir²⁸¹. Pergamon'un güney doğusundaki Mamurt Kalesi'nde yapılan çalışmalarda bulunan terrakotta Kybele figürünleri üzerinde de Artemis Ephesia'nın göğüslerine benzeyen bir düzenleme vardır²⁸². Viyana Müzesi'ndeki Kybele figürünü üzerinde göğüsün alt bölümünden karına doğru üçgen şeklinde indirilmiş olan bir kumaş parçası üzerine yumrular yerleştirilmiştir. Fleischer'e göre, bu yumruların tanrıçanın göğüsü olmaması gerektiğinin bir diğer nedeni ahşap tanrı heykellerinin bakımı ve korunması için belli zamanlarda yağlanmasıdır. Bu yağlanmadan dolayı vücudun çıplak teninde yağın etkisiyle kararmalar oluşmaktaydı ve tanrıçanın göğüsleri her zaman açık

²⁷⁷ Fleischer 2008, 50.

²⁷⁸ Morris 2001, 140.

²⁷⁹ Radi 2015, 91.

²⁸⁰ Radi 2015, 92.

²⁸¹ Fleischer 2008, 50.

²⁸² Radi 2015, 101.

renkte gösterildiği için bunlar vücudun ten kısmına ait olamazlar²⁸³. Bu önermeye Capitolini Müzesi'nde yer alan 6278 envanter numaralı Artemis Ephesia heykelinin açıkta kalan yüz, eller ve ayaklarının kararmanın etkisini gösterir şekilde farklı bir malzeme kullanılarak verilmesi de Fleischer'in önerisini destekler gibi görünmektedir. Seitlerle'ye göre, bu yumrular göğüs olamaz, çünkü yumrular üzerinde göğüs ucu bulunmamaktadır. Bu yüzden, yumrular verimliliğin sembolü boğalara ait olan testislerdir²⁸⁴. Fakat bu düşünce de kutsal alanda yapılan kazılarda boğa kemiğine ait verilerin eksikliği yüzünden birçok bilim adamı tarafından reddedilmiştir²⁸⁵. Morris ise, tanrıçanın göğüslerinin tamamen Anadolu kökenli bir gelenekten geldiğini düşünür ve kökenini Boğazköy metinlerinde yer alan kursaya dayandırır²⁸⁶. Kursu hayvan derisinden yapılmaktaydı ve hayvan derisi Anadolu mitlerinde ve ritüellerinde güç ve zenginliğin anahtarı olarak karşımıza çıkar. Yunan sanatındaki aegis'in atası olarak kabul edilir²⁸⁷. Morris'e göre, prehistorik hayvan derisi geleneği Artemis Ephesia'nın göğüs altını süsleyen yumruların atasıdır ve Ephesos'taki kült objeleri bu geleneğe dekore göre süslenmiştir²⁸⁸. Artemis Ephesia'nın göğüslerinin yorumlanmasına dair bir diğer yorum ise Artemision kült alanının erken dönemlerine ait kazılarda bulunan amber pendantlar ile bağlantı kurularak geliştirilmiştir. Yumru şeklinde olan bu pendantlar arkaik kült heykelinin göğüs dekorasyonunda kullanılmıştır²⁸⁹. Bütün öneriler birlikte değerlendirildiğinde tanrıçanın bel bölgesinde yer alan yumrular olasılıkla bir süslemeye ait olmalıydı. Çünkü bu yumruların Labraunda Zeus'unda da karşımıza çıkması ve Fleischer'in de önerdiği tene ait olan alanların farklı renk ile gösterilmesi gibi öneriler süslemeye ait olduğu fikrini güçlendirir.

1981 ve 1985 yıllarında yapılan Ayasuluk kazılarında bulunmuş olan Artemis Ephesia'a ait olan bu iki parça olasılıkla aynı heykele aittir. Muhtemelen Geç Antik Dönem'de Ayasuluk'ta artan imar faaliyetlerinde kullanılmak üzere buraya taşınmış ve ikinci kullanım yerine göre heykel parçalara ayrılmış olmalıdır. Tanrıçanın heykellerini detaylı bir şekilde inceleyen Fleischer'e göre, *Artemis Ephesia*'nın arkeolojik olarak saptanabilmesi MÖ 2. yy. ile başlar ve heykele eklenen detaylarla en son şeklini Traianus-Hadrianus Dönemi'nde

²⁸³ Fleischer 2008, 46.

²⁸⁴ Radi 2015, 92.

²⁸⁵ Morris 2001, 142.

²⁸⁶ Morris 2001, 143.

²⁸⁷ Morris 2001, 144.

²⁸⁸ Morris 2001, 148.

²⁸⁹ Morris 2001, 142.

ulaşır. Kopyalarının çoğu MS 2. yy.'da yapılmış olup daha geçe tarihlemek eldeki verilerle oldukça zordur²⁹⁰.

2.4. Kybele

Ana tanrıça kültünün temelinde dişi bir ilahi varlığa inanç duymak ve onu simgeleyen semboller üreterek adaklar sunmak bulunmaktadır. Ana tanrıçanın kökeni ise Paleolitik Dönem'e kadar uzanır. Avrupa'nın güneyindeki mağaralarda bulunmuş Paleolitik Dönem'e tarihlenen çıplak kadın heykelleri ana tanrıça olarak yorumlanır ve evrensel ana tanrıça kültünün kanıtları sayılır²⁹¹. Ana tanrıçaya dair ilk buluntular ise MÖ 7000'lere tarihlenen Çayönü ve MÖ 6000'lere tarihlenen Çatalhöyük ve Hacılar'da yapılan çalışmalar sonucu elde edilmiştir²⁹². Batı Anadolu'da ise ana tanrıça kültüne ait ilk izler Latmos Dağlarındaki, Göktepe'nin arka kayalığına boyanmış, göğüs ve kalçaları vurgulanmış kadın resmi ve Kızlar Mağarası duvarlarında hükmettiği yabancı hayvanıyla betimlenmiş ana tanrıça Kalkolitik Dönem'den itibaren izlenir²⁹³. Akurgal'a göre, bu alanlardan çıkarılan heykelciklere birçok Akdeniz ve Yakındoğu ülkesinde de rastlanması; ana tanrıçanın yeryüzünün bu bölgelerinde egemen olduğuna işaret etmektedir²⁹⁴. Ana tanrıça Hitit Dönemi'nden Roma Dönemi'nin bitimine kadar karşılaşılan Kybele'nin kökeni olarak görülür²⁹⁵. MÖ 2. bin yıl başlarında yazılı olarak karşımıza çıkan Anadolu'nun eski tanrıçası Kubaba'nın²⁹⁶ ana tanrıça geleneğinin devamı olduğu düşünülür. Geç Hitit Pantheonu içinde önemli bir tanrıça olan Kubaba MÖ 1. bin yılın başında Geç Hitit toplumunda önem kazanmıştır²⁹⁷. Phrygler, Anadolu yarımadasına girdiklerinde yerli halkın 'Kubaba' olarak taptığı bir tanrıça ile karşılaşmışlar²⁹⁸ ve Phrygler'in inandığı tek tanrıçanın adı Kubaba'dan Kybele'ye dönüşmüştür²⁹⁹. Tanrıçanın kültü MÖ 7. yy.'da Yunan dünyasında kendine yer bulmaya başlamış ve MÖ 6. yy.'da Yunanistan'da tapınım görmüştür³⁰⁰. Tanrıça bu bölgelerde

²⁹⁰ Fleischer 2008, 49.

²⁹¹ Bøgh 2007, 313; Özmen 2016, 382; Oral 2014, 155.

²⁹² Özmen 2016, 382; Işık 1999, 10; Çapar 1978, 205; Roller 2004, 50; 2004, 53.

²⁹³ Işık 1999, 9.

²⁹⁴ Akurgal 1997, 5.

²⁹⁵ Akurgal 1997, 8.

²⁹⁶ Işık 1999, 2.

²⁹⁷ Roller 2004, 62.

²⁹⁸ Çapar 1978, 195.

²⁹⁹ Işık 1999, 2.

³⁰⁰ Bøgh 2007, 307.

tanınmaya başlandıkça adı, görünümü ve geçmişi hellenleştirilerek Rhea ve Demeter ile özdeşleştirilmiştir³⁰¹.

Kybele, Phrygia pantheonunun en önemli tanrıçası Matar Kubileye olarak bilinen dağların anasıdır³⁰². 19. yy.'da Anadolu'da yaptığı çalışmalar ile tanınan Ramsay, Spylos Dağı'nda kaya altarı üzerine işlenmiş bir figür ve yazıt keşfetmiştir. Ramsay, bu yazıtı Matar Kubile olarak okumuş³⁰³ ve bu yönüyle Phrygia'daki ana tanrıça olgusunu net bir şekilde vurgulayan ilk araştırmacı olmuştur³⁰⁴. Akdeniz dünyasının dinsel yaşamındaki en ilginç kimliklerinden biri olan tanrıçanın tapınımına ait bulgular MÖ 1. bin yılın erken döneminden paganizmin son zamanları olan MS 5. yy.'a kadar uzanır³⁰⁵. MÖ 6. yy.'da Yunanistan'da Meter olarak bilinen³⁰⁶ tanrıçanın en canlı hali Yunanistan ve Roma'ya ait şiirlerde, övgülerde ve dinsel anıtlarda rastlanılmasına rağmen onun ana yurdu Anadolu'dur³⁰⁷.

Tanrıçanın adı MÖ 7. yy.'a ait Phryg yazıtlarında ana anlamına gelen Matar ismiyle karşımıza çıkar. Çoğunlukla tanrıçanın ismini tanımlayan sıfatlar ile birlikte görülür. Bu sıfatlar arasında en sık rastlanan ise dağ anlamına gelen Kybeleia'dır ve bu isim Yunanca ismi olan Kybele'nin kaynağıdır³⁰⁸. Antik yazarlar arasında tanrıçanın ismine dair bize ilk bilgiyi veren Strabon'dur. Yazar, Kybele'nin önemli bir yer tuttuğu Pessinus kentini anlatırken Kybele'nin isminin Kybelon Dağı'ndan geldiğini söylemiştir³⁰⁹. Kybele sıfatı Roller'a göre, bir doğa parçasının adından türetilmiştir³¹⁰. Bu sıfat Yunan dilinde özel bir isim olarak MÖ 6.yy.'da görülmüş ve MÖ 5. yy.'da tanrıçanın yaygın Yunanca adı olmuştur³¹¹. Phryg kökenli olan Kybele'nin dağlarla olan ilişkisi Yunan dünyasında da kabul edilmiştir. Euripides'in Hippolytus adlı eserinde tanrıçaya 'Dağların Anası Kybele' olarak yer verilmiştir³¹². Kybele, aynı dönemin yazarı olan Aristophanes'in Kuşlar adlı eserinde, tanrıların ve insanların anası olarak karşımıza çıkar³¹³.

³⁰¹ Roller 2004, 127.

³⁰² Larson 2007, 170.

³⁰³ Ramsay 1888, 371.

³⁰⁴ Roller 2004, 31.

³⁰⁵ Roller 2004, 21.

³⁰⁶ Larson 2007, 170; Roller 2004, 24.

³⁰⁷ Roller 2004, 21.

³⁰⁸ Roller 2004, 22; 2004 141; Larson 2007, 170.

³⁰⁹ Strabon, XII.5.3.

³¹⁰ Roller 2004, 83.

³¹¹ Roller 2004, 84.

³¹² Euripides Hippolytus 144.

³¹³ Aristophanes, 879.

Roller tarafından, Phryg dilinde tanrıçanın sıfatlarından biri olan Kybele'nin Yunan panteonunda bu isimle anılması yurdunu hatırlatması için verilmiş olabileceği önerilmiştir³¹⁴.

Tanrıçanın, Yunanistan'daki varlığına dair en eski kanıt MÖ 6. yy.'a tarihlenen 14. Homerik İlahi'de yer alır³¹⁵. Bu övgüde tüm insanlığın ve tanrıların anası olarak geçen Kybele'nin yaşadığı alanlar ve atribütlerine değinilmiştir.

“Güçlü Zeus’un berrak sesli kızı Musa, tüm tanrıların ve insanların anasını söyle, O, zillerle teflerin sesiyle, flütlerin gürelemesinden, kurtlarla parlak gözlü aslanların sesinden, yankılanan dağlardan ve ormanlık vadilerden zevk alır. Selam sana ve şarkıya katılan tüm tanrıçalara”.

Zaman içinde Kybele, Yunan pathenonunda var olan Rhea ile özdeşleştirilmiştir. Rhea'nın çocukları besleyip büyüten ve aynı zamanda tüm insanların anası olması Kybele'ye de atfedilmiştir³¹⁶. MÖ 5. yy.'da yaşamış olan Euripides'in *Bakkhalar* adlı eserinde Kybele ve Rhea'dan tek bir tanrıça şeklinde bahsedilir³¹⁷.

‘Phryg flütlerinin tatlı soluklarıyla bir güzel uyuştu ki...

Rhea ananın eline tutuşturdular.’

Roma Dönemi'nde Kybele, Phryg ve Yunan'da tanrıçaya uygun görülen sıfatlarla birlikte tapınılmıştır. Phryg kökenli olan devletin koruyucusu rolü Yunanda tanrıçaya verilmezken Roma'da tanrıçanın özelliklerinden biri olmuştur³¹⁸.

Kybele kültürünün Yunan panteonuna girişi kendine yavaş yavaş taraftar toplamasıyla gerçekleşmiştir. Roma'da ise durum farklılaşır. MÖ 204 yılında kült Roma'ya gösterişli törenlerle getirilir ve toplumun birçok kesiminde taraftarlar edinir³¹⁹. Kültün Roma'ya niçin

³¹⁴ Roller 2004, 133.

³¹⁵ Homeric Hymns, XIV: Εἷς Μητέρα Θεῶν μητέρα μοι πάντων τε θεῶν πάντων τ' ἀνθρώπων ὕμνει, Μοῦσα λίγεια, Διὸς θυγάτηρ μέγαλοιο, ἧ κροτάλων τυπάνων τ' ἰαχὴ σὺν τε βρόμος αὐλῶν εὔαδεν ἠδὲ λύκων κλαγγὴ χαροπῶν τε λεόντων οὔρεά τ' ἠχίηεντα καὶ ὑλήεντες ἔναυλοι. καὶ σὺ μὲν οὕτω χαῖρε θεαί θ' ἅμα πᾶσαι ἀοιδῆ.

³¹⁶ Roller 2004, 27.

³¹⁷ Euripides, *Bakkhalar* 125-130: βακχεῖα δ' ἀνὰ συντόνῳ κέρασαν ἀδυβόα Φρυγίων αὐλῶν πνεύματι ματρός τε Πέας ἐς.

³¹⁸ Roller 2004, 27.

³¹⁹ Roller 2004, 254.

ve nasıl getirildiği sorusunun cevabı antik yazarlar tarafından verilmiştir. Bu konudaki en eski anlatım Cicero'nun De Harus adlı eserinde geçer³²⁰.

'Eskiden, kahinlerin tavsiyesi üzerine İtalya, Pön savaşı esnasında yorgun düşüp Hannibal tarafından bezdirildiğinde, atalarımız kutsal heykeli ve bu kutsal ritüelleri Phrygia'dan ithal etti ve onları Roma'da kurdu. Bu değerlerin Roma halkı arasındaki en erdemli kişi olan Publius Scipio Nascia ve kadın yöneticiler arasından en iffetli olan Quinta Claudia tarafından alınması hükmü verildi.'

Tanrıçanın Roma'ya gelişiyle ilgili en kapsamlı anlatım ise Augustus Dönemi'nde yaşamış olan, Titus Livius'un anlatımlarında karşımıza çıkar³²¹.

'O sırada halkın vicdani sesi rahatsız etmeye başlamıştı çünkü Sbyline kitabına o yıl sık sık görülen taş yağmuru danışıldığında, bir kehanet bulunmuştu. Yabancı bir düşman İtalya topraklarını istila ederse, o ancak İdea annesinin Pessinus'tan Roma'ya getirilmesiyle yenilir ve İtalya topraklarından çıkarılabildi. Decemvirler tarafından keşfedilen bu kehanet ve dahası Delphi'ye hediye götürmeye giden elçilerin verdiği bilgilerle tüm senatörleri etkilemiştir. Elçiler, Pythian Apollonu'na kurban sunduklarında kehanetler uygun çıkmıştı.'

Roller'a göre, Roma'ya büyük bir tantanayla ve resmi törenle gelen Kybele, bu gösterişli girişin ardından Palatinus'taki evine çekilmiş ve Roma dinsel yaşamının normal bir parçası olmuştur³²². Tanrıçanın kültüründe, tanrıça için düzenlenen törenler oldukça önemli bir yere sahiptir. Tanrıçanın dinsel törenleri, herkesin gözü önünde ve herkesin katılımına açık olarak yapılmayan, gizli kutlanan, yalnızca külte giren kişilerin, yani mystai'nin katılabildiği gizemli ayinleriydi³²³. Pindaros'tan öğrendiğimize göre törenler gece gerçekleşmekteydi³²⁴.

'Anneye dua sunmayı istedim, saygıdeğer tanrıçaya benim kapımın dışında Pan ve kızlar geceleri sıklıkla övgü dolu şarkılar söyler.'

³²⁰ Cicero, de Harus 27: defessa Italia Punico bello atque ab Hannibale vexata, sacra ista nostri maiores adscita ex Phrygia Romae conlocarunt; quae vir is accepit qui est optimus populi Romani iudicatus, P. Scipio, femina autem quae matronarum castissima putabatur, Q. Claudia, cuius priscam illam severitatem sacrifici mirifice tua soror existimatur imitata.

³²¹ Livius, XXIX.10: civitatem eo tempore repens religio invaserat invento carmine in libris Sibyllinis propter crebrius eo anno de caelo lapidatum inspectis, quandoque hostis alienigena terrae Italiae bellum intulisset, eum pelli Italia vincique posse, si mater Ideaea a Pessinunte Romam advecta foret. id carmen ab decemviris inventum eo magis patres movit, quod et legati, qui donum Delphos portaverant, referebant et sacrificantibus ipsis Pythio Apollini laeta exta fuisse et responsum oraculo editum, maiorem multo victoriam, quam cuius ex dona portarent, adesse populo Romano.

³²² Roller 2004, 275.

³²³ Roller 2004, 153.

³²⁴ Pindaros, Pythian III.75: ἄλλ' ἐπεύξασθαι μὲν ἐγὼν ἐθέλω Μαρτί, τὰν κοῦραι παρ' ἐμὸν πρόθυρον σὺν Πανὶ μέλλονται θαμὰ σεμνὰν θεὸν ἐννύχαι.

Tanrıçanın törenleri, Euripides'in Bakkalar³²⁵ eserinde detaylı bir şekilde anlatılmıştır:

'Ve ne mutlu, ulu anamızın çılgin töreninde hakkını verene,

Başında sarmaşık çelenk

Havada türsосу savura savura

Dionysos'a hizmet edene.'

'Phryg flütlerinin tatlı soluklarıyla

Bir güzel uyuştu ki...

Rhea ananın eline tutuşturdular.

Tanrıça bu yabancı davul vuruşlarının

Bakkha danslarına pek yaraştığını gördü.

Delişmen Satürler de tanrıça anadan öğrenip,

Dionysos'un kıvancı yılaşırı şenliklerinin vazgeçilmez çalgısı yaptılar.

Ne sevinçtir dağlardaki!

Sirtında kutsal ceylan postu uçarcasına koşarken şenlikçi

Birden kopar alaydan

Yere atar kendini kana susamış, parçalar bir tekeyi,

Çiğ çiğ yer etini.'

MÖ 1. yy.'da yaşamış olan şair Catullus Kybele ile Attis'i ilişkilendirmiştir. Şiirinde Attis'in Phrygia korusundaki ormanlarla kaplı gölgeli mekanına vardığında kendisini hadım etmesini, tanrıçanın evini ve tanrıçanın törenlerinin vazgeçilmez unsurları olan flüt, tef, zil ve dansı anlatır. Bu anlatımda ayrıca Dionysos ile ilişkilendirilen başlarında sarmaşık yaprakları takıp dans eden Menadlar ve gezgin alayından bahsedilir³²⁶:

...Attis tanrıçanın ormanlarla kaplı gölgeli mekanına gitti,

³²⁵ Euripides Bakkalar 80-85: για Κυβέλας θεμιτεύων, ἀνὰ θύρσον τε τινάσσων, κισσῶ τε στεφανωθεὶς Διόνυσον θεραπεύει. 125-140: βακχεία δ' ἀνὰ συντόνω κέρασαν ἀδυβόα Φρυγίων αὐλῶν πνεύματι ματρός τε ῥέας ἐς χέρα θῆκαν, κτύπον εὐάσμασι Βακχῶν: παρὰ δὲ μαινόμενοι Σάτυροι ματέρος ἐξανύσαντο θεᾶς, ἐς δὲ χορεύματα συνῆψαν τριετηρίδων, αἷς χαίρει Διόνυσος. ἡδὺς ἐν ὄρεσιν, ὅταν ἐκ θιάσων δρομαίων πέση πεδόσε, νε βρίδος ἔχων ἱερὸν ἐνδυτόν, ἀγρευῶν αἷμα τραγοκτόνον, ὠμοφάγον χάριν, ἰέμε- νος ἐς ὄρεα Φρύγια, Λύδι', ὁ δ' ἔξαρχος Βρόμιος, εὐοῖ.

³²⁶ Catullus, LX: Super alta vectus Attis celeri rate maria Phrygium ut nemus citato cupide pede tetigit adiitque opaca silvis redimita loca deae, stimulatus ibi furenti rabie, vagus animis devolvit ili acuto sibi pondera silice... Phrygiam ad domum Cybelle, Phrygia ad nemora deae, ubi cymbalum sonat vox, ubi tympana reboant, tibicen ubi canit Phryx curvo grave calamo, bi capita maenades vi iaciunt hederigerae.

*Çılgın bir öfkeye kapılıp, ruhu sersem sepelek, sivri bir çakmaktaşıyla koparıp attı
kasığında ki ağırlıkları...*

...ziller çalar orada, tefler yankılanır,

*Phrygialı flütçü ağır ağır çalar kıvrık flütüyle, Sarmaşıklar dolanmış başlarını sallar
hızlıca Menadlar orada...*

2.4.1. Kybele Heykelleri

İnsanı doğuran ve besleyen ana, Paleolitik Dönem’de ilk inanç sisteminin ana tanrıça kültü olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır³²⁷. Ana tanrıça kültü Avrupa, Asya, Kuzey Afrika kıtasında ve Akdeniz adaları Kıbrıs, Girit, Malta, Kiklatlar’da aynı dönemde ortaya çıkmıştır³²⁸. Bu dönemde kadın heykelcikleri Avrupa’nın güneyindeki mağaralarda bulunmuştur. Bu heykelcikler, Willendorf, Lespugues, Brassempouy gibi yerleşimlerde bulunmuştur ve Venüs sıfatıyla adlandırılmışlardır³²⁹. Venüsler çıplak, şişkin karınlı ve iri göğüslü betimlenmiştir³³⁰. Anadolu’da ise bu dönemde duvar resimleri yapılmış olmasına rağmen tanrı ya da tanrıçaya ait herhangi bir heykel ya da heykelcik henüz bulunamamıştır³³¹. Anadolu insanının din görüşü hakkında ilk bilgileri Neolitik Dönem yerleşimi olan Çatalhöyük ve Hacılar vermektedir³³². Bu yerleşimlerde bulunan kadın heykelleri, yaşlı kadınlar, genç kadınlar, çocuklu ya da hamile kadınlar, ayakta duran tanrıçalar, oturan tanrıçalar, uzanmış dinlenir durumdaki tanrıçalar ve tahtta oturan tanrıçalar olarak gruplara ayrılır³³³. Çoğunluğu kilden yapılan bu heykelciklerinde tanrıça dolgun gövdeli ve taşkın kalçalı olarak betimlenir³³⁴. Araştırmacılara göre, bu figürlerin kilden yapılmasının nedeni, bereket ve toprak arasında kurulan ilişkilidir³³⁵. Roller’a göre, Neolitik ve Erken Kalkolitik Dönem’de iki yerleşimin vermiş olduğu veriler, Phrygialı ana tanrıça kültürünü anımsatır³³⁶. Roller’ın bu önerisini destekleyebilecek en iyi örneklerden birisi Çatalhöyük’ün ikinci tabakasında bulunan tanrıça heykelciğidir. MÖ 6. binyılın ilk yarısına tarihlenen heykelcikte

³²⁷ Aydıngün 2015, 44.

³²⁸ Aydıngün 2005, 14.

³²⁹ Aydıngün 2015, 45.

³³⁰ Aydıngün 2015, 44.

³³¹ Kulaçoğlu 1992, 10.

³³² Aydıngün 2015, 44, Kulaçoğlu 1992, 10.

³³³ Kulaçoğlu 1992, 26;1992, 11.

³³⁴ Işık 2012, 339.

³³⁵ Aydıngün 2005, 20.

³³⁶ Roller 2004, 46.

tanrıça iki yanında kedi ailesinden hayvanlarla desteklenmiş tahta oturmuş, kollarını iki yanındaki hayvanın başına koymuş biçimde ve aynı zamanda bacakları arasındaki bebek ile tanrıçanın doğum yaptığı an tasvir edilmiştir³³⁷. Mellaart tarafından, bu tanrıça heykelciği hayvanların hakimi (*Potnia theron*) olarak tanımlanmıştır³³⁸. Çatalhöyük ve Hacılar'da bulunan, kadın figürlerinin yabani hayvanlarla birlikte betimlendiği heykelcik ve resimler, Phrygialı ana tanrıçanın habercisi gibi görünen bir dinsel eşya ve simge topluluğu sağlar³³⁹. Neolitik Dönem'den kesintisiz olarak Hititlere gelindiğinde ise tanrıçanın ismiyle karşılaşılır. Ana tanrıçanın, MÖ 2. binyıl başlarında yazılan ilk yazıyla adlarından birinin Kubaba olduğu bilinmektedir³⁴⁰. Araştırmacılar tarafından Kubaba, Kybele'nin öncüsü olarak kabul edilir³⁴¹. Işık ve Roller'a göre, Kubaba'nın aslan sırtına yerleştirilen taht üzerinde betimlenmesi, Kybele'nin hem ismini hem de kutsal hayvanı olan aslanı Kubaba'dan aldığını gösterir³⁴². Bu örnek MÖ 9. yy.'a tarihlenir ve Kargamış'ta bulunmuştur. Günümüzde Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde yer alan eser dikdörtgen prizma biçimli taşın ön yüzünde, tanrıça aslan üzerine yerleştirilmiş tahta oturur. Tanrıçanın başında polos yer alırken sağ elinde ayna, sol elinde ise nar tutmaktadır³⁴³. Kargamış'ta bulunmuş olan bir stel üzerinde tanrıça Kubaba çerçeve içerisinde ayakta ve frontal bir duruşla betimlenmiştir. Rein'e göre, tanrıçanın çerçeve içerisinde ayakta betimlenen bu duruşu ile Phrygia'lı Kybele arasında bir ilişkinin olduğu açıktır³⁴⁴. Aynı ikonografik özelliklere sahip olan bu iki tanrıça kutsal hayvanları açısından da oldukça benzerdir.

Pausanias tarafından Sipylos Dağı'nda yer alan Meter Sipyrene betimi tanrıların anasının ilk betimi³⁴⁵ olarak değerlendirilse de bu betim 2. bin yıl Hitit Anıtları'ndan birisidir³⁴⁶.

“Sipylos dağının kuzeyinde yaşayan Magnesialılar en eski tanrıların anası betimine sahiptir. Magnesialıların dediğine göre bu betimi Tantalus oğlu Broteas yapmıştır”.

³³⁷ Kulaçoğlu 1992, 172; Mellaart 1967, 139, Fig. 67-68.

³³⁸ Mellaart 1967, 139.

³³⁹ Roller 2004, 59.

³⁴⁰ Işık 1999, 2.

³⁴¹ Roller 2004, 62; Işık 1999, 2; 2012, 345.

³⁴² Işık 2012, 345, Roller 2004, 62.

³⁴³ Kulaçoğlu 1992, 203.

³⁴⁴ Rein 1996, 226.

³⁴⁵ Pausanias, III.22.4: προελθόντι που σταδίου ἐπὶ θαλάσσης πόλις ἐστὶν Ἀκρία: θεὰς δὲ αὐτόθι ἄξια Μητρὸς θεῶν ναὸς καὶ ἄγαλμα λίθου. παλαιότατον δὲ τοῦτο εἶναι φασιν οἱ τὰς Ἀκρίας ἔχοντες, ὅποσα τῆς θεοῦ ταύτης Πελοποννησίους ἱερά ἐστιν, ἐπεὶ Μαγνησί γε, οἱ τὰ πρὸς Βορρᾶν νέμονται τοῦ Σιπύλου, τούτοις ἐπὶ Κοδδίνου πέτρα Μητρὸς ἐστὶ θεῶν ἀρχαιότατον ἀπάντων ἄγαλμα: ποιῆσαι δὲ οἱ Μάγνητες αὐτὸ Βροτέαν λέγουσι τὸν Ταντάλου.

³⁴⁶ Çapar 1978, 203.

Roller'a göre, ana tanrıça kültünün etkin ve kesin öğelerinden birçoğu Phrygia'da gelişilmiştir³⁴⁷. Phryg sanatı içinde tanrıçanın yaklaşık yirmi ayrı yontu betimi vardır³⁴⁸. Tanrıçanın bu betimleri 1983 yılında Naumann tarafından çalışılmıştır³⁴⁹. Betimler birbirinin aynısı olan belli özellikler sergilemektedir. Roller bu durumu, tanrıçalarının nasıl görünmesi gerektiği konusunda Phrygia'luların temel bir kavrama sahip olmasıyla açıklar. Her zaman olgun bir kadın olarak betimlenen tanrıça, başı, gövdesi ve bacakları tamamen önden gösterilmiş biçimde dimdik durur. Kolları, genellikle gövdesi üzerinde çaprazlama kıvrılmış olup, elinde çeşitli objeler tutar. Vücudu yoğun kumaş kıvrımlarıyla örtülüdür: Boynuna kadar kapalı, uzun kollu, uzun etekli, belinde kemerle toplanan bir elbise giyer. Bol ve epeyce kalın kumaştan yapılmış bir giysiyi temsil eden elbisesi, anatominin anlaşılmasına pek izin vermez. Tanrıça, genellikle uzun ve kat kat yükselen polos giyer. Polos'tan çıkan uzun bir örtü, tanrıçanın etek ucuna kadar iner. Çoğunlukla bu örtünün bir ya da her iki ucu kemere sıkıştırılır. Örtü bu bölümde yatay pileler halinde tanrıçanın eteğinden aşağıya dökülür³⁵⁰. Tanrıçanın bu ikonografisi Hititlerden etkilenerek yaratılmıştır³⁵¹.

Tanrıçanın kabartma betimlerinin çoğu dikdörtgen bir yapının kapı eşiğini anımsatan mimari bir öge içinde verilir³⁵². Roller'a göre tanrıçanın Phryg Dönemi'ne ait en etkileyici ve iyi korunmuş olan betimlemeleri, Ankara Bahçelievler³⁵³, Ayaş, Etlik³⁵⁴,te, Boğazköy³⁵⁵ ve Gordion'da bulunmuş olanlardır³⁵⁶. Naumann'a göre ise tanrıçanın en etkileyici görüntüsü Aslankaya betimidir³⁵⁷.

Kybele'nin Yunan dünyasında ne zaman kabul gördüğü kesin olarak saptanamamıştır. Phryg'ler ile Yunanlılar arasındaki ilişki MÖ 8. yy.'a Kral Midas zamanına dayanır³⁵⁸. Herodotos'a göre, Midas Delphi'ye sunular gönderen ilk barbardır³⁵⁹. Tanrıça Yunan dünyasında ilk olarak Anadolu'nun batı kıyısında ortaya çıkmıştır³⁶⁰. Herodotos, Kyzikosların MÖ 6. yy.'da tanrıçanın onuruna yaptıkları bayramdan bahseder³⁶¹. Yunanistan'da tanrıçaya

³⁴⁷ Roller 2004, 79.

³⁴⁸ Roller 2004, 86.

³⁴⁹ Naumann F. 1983, Die Ikonographie Der Kybele in Der Phrygischen und Der Griechischen Kunts, IstMitt Beih. 28, Tübingen.

³⁵⁰ Roller 2004, 86.

³⁵¹ Işık 2012, 99.

³⁵² Roller 1991, 142.

³⁵³ Temizer 1959, 180; Naumann 1983, Kat.no. 18.

³⁵⁴ Naumann 1983, Kat.no. 20.

³⁵⁵ Naumann 1983, Kat.no. 19.

³⁵⁶ Roller 2004, 87.

³⁵⁷ Naumann 1983, 43.

³⁵⁸ Rein 1996, 228.

³⁵⁹ Herodotos, I.14

³⁶⁰ Roller 2004, 127.

³⁶¹ Herodotos 4.76.

ait en eski kanıtlar MÖ 6. yy. başlarına rastlar³⁶². Tanrıça bu erken betimlemelerinde, naiskos ya da basit mimari çerçeve içerisinde betimlenir³⁶³. Tanrıçanın bu ikonografisi Ankara çevresindeki Phryg stelleri ve Phrygia dağlık alanında ki kaya kültü anıtlarından tanınabilir³⁶⁴. Bu erken dönemin temsilci kentlerinden biri ise çok sayıda Matar kültürüne ait adakların bulunduğu Miletos kentidir³⁶⁵. Rein'e göre, kültürün bu kentte ortaya çıkmasının nedeni, MÖ 8. ve MÖ 6. yy. arasında yaşanan Pontus ve Propontis Bölgesi odaklı kolonizasyon sürecidir³⁶⁶. Miletos, kolonizasyon girişiminin öncüsü olmuş ve Phrygia sınırında yer alan Kyzikos, Sinope, Trapezus gibi kentlerde koloniler kurmuştur. Bu kentler ile olan ilişkiler sayesinde Phryg gelenekleri ve Matar tapınımı Miletos'ta tanınmaya başlamıştır³⁶⁷. Rein'e göre, İonia Bölgesi'nin lideri olan Miletos diğer kıyı kentleri üzerinde dini etkiler yaratmış olmalıdır³⁶⁸. Çapar'a göre ise Kybele'nin Yunan dünyasına girişi, MÖ 14. yy. ile MÖ 12. yy. arasındaki Batı Akdeniz ve Doğu Akdeniz dünyasının ticaret ilişkisine dayanır³⁶⁹. MÖ 2. binde Kargamış ile yakın ilişki içinde olan Ugarit'in Kubaba'yı tanıdığını ve bu tanışmaya öncülük ettiğini düşünür³⁷⁰. Antik yazarlara bakıldığında ise Kybele'nin Phrygialı olduğu sıklıkla vurgulanmıştır³⁷¹. Ayrıca Kybele'ye ait ilk arkeolojik kanıtların Miletos'ta bulunması Rein'in görüşünü doğrular niteliktedir.

Miletos'ta bulunan adaklarda Kybele, Anadolu'ya ait bir özellik olan naiskos içinde ve ayaktadır, fakat figürlerin giysi, poz ve atribütleri Hellenleştirilmiştir³⁷². Tanrıça Hellenleştirilme sürecinde önce ayakta daha sonra ise aslanı ile tahta oturur şekilde betimlenmiştir³⁷³. Tanrıçanın ayakta betimlenmesinin nedeni Naumann'a göre, tanrıçanın bulunduğu alandaki toprak üzerindeki hakimiyetini vurgular³⁷⁴. Rein'e göre, Miletos'un heykel atölyelerinde yaratılmış olan tahta oturan kadın ve erkek heykelleri tanrıçanın ikonografisi üzerinde etkili olmuştur³⁷⁵. Bu betim MÖ 6. yy.'da Anadolu'lu benzerlerinin önüne geçmiştir. Tahta oturan Kybele betimi, Smryna³⁷⁶, Erythrai, Klazomenai, Miletos,

³⁶² Çapar 1978, 188; Roller 2004, 127; Bøgh 2007, 307.

³⁶³ Rein 1996, 223.

³⁶⁴ Roller 2004, 134; Rein 1996, 223.

³⁶⁵ Naumann 1983, 111; Bøgh 2007, 332.

³⁶⁶ Rein 1996, 229.

³⁶⁷ Rein 1996, 229.

³⁶⁸ Rein 1996, 230.

³⁶⁹ Çapar 1978, 189.

³⁷⁰ Çapar 1978, 190.

³⁷¹ Euripides Bakkhalar 125-140; Cicero, De Harus 27; Catullus, LXIII.

³⁷² Roller 2004, 134.

³⁷³ Özmen 2016, 390.

³⁷⁴ Naumann 1983, 111.

³⁷⁵ Rein 1996, 230.

³⁷⁶ Roller 2014, 138.

Ephesos, Kyme, Samos, Chios, Thasos, Amargos³⁷⁷, Massalia³⁷⁸ gibi birçok kentte karşımıza çıkmaktadır. MÖ 6. yy.'ın sonlarına doğru tanrıçanın betimlerinde tympanon (tef) eklenmiş ve bu atribütü tanrıçanın Roma Dönemi betimlerinde de yer almıştır³⁷⁹.

Atinalılar tarafından uzun süredir tanınan tanrıça için MÖ 5. yy.'da Olympia'daki Zeus Kutsal Alanı'na metroon inşa edilmiştir³⁸⁰. Pausanias, metroonun çok büyük olmadığını ve dor düzeninde yapıldığını söyler³⁸¹. Pausanias ve Arrianus metroon'un kült heykelinin Pheidias tarafından yapıldığını³⁸², Plinius ise bu heykeli Pheidias'ın öğrencisi olan Paros'lu Agorakritos tarafından yapıldığını yazar³⁸³. Arrianus bu heykelin tanımını yapan tek yazardır³⁸⁴. “*Eliyle büyük bir zil tutmaktadır ve tahtında aslanlar vardır*”³⁸⁵. Bu kült heykeli kendisinden sonraki birçok örnek için referans noktası olmuştur³⁸⁶.

Erken Hellenistik Dönem'de tanrıçanın yanında farklı tanrılarla betimlendiği yeni bir ikonografisi ortaya çıkar³⁸⁷. Bu tarz betimlemeler, tanrıçanın önemli bir külte sahip olduğu, Ephesos kentinde, Pion Dağı'nın kuzeydoğu eteklerindeki açık hava kült alanında bulunmuştur³⁸⁸. Ephesos'ta iki figür arasında betimlenen tanrıça yanındaki figürler gibi bazen ayakta bazen de tahtında otururken betimlenmiştir. Bazı örneklerde tanrıçanın sağında genç bir erkek, bazılarında ise sağında genç solunda yaşlı bir erkek vardır³⁸⁹.

Tanrıçanın başka önemli bir betimi de MÖ 2. yy.'a tarihlenen Pergamon Büyük Sunak üzerindeki gigantomakhia sahnesinde karşımıza çıkar³⁹⁰. Tanrıça burada zeminden yükselen aslanın sırtında betimlenmiştir³⁹¹. Bu betim daha sonra Priene Athena Polias Tapınağı'nın tavan süslemesinde tekrarlanmıştır³⁹². Pergamon'dan bir diğer örnek ise tahtında oturan Kybele örneğidir. Roller tarafından, kült heykeli olabileceği önerilen eser, araştırmacılar tarafından Agorakritos'un yapmış olduğu Kybele'den modellendiği düşünülmektedir³⁹³. Heykel, altar terası üzerinde, peribolos duvarının kuzeyinde 1879 yılında bulunmuş ve

³⁷⁷ Möbius 1927, 166.

³⁷⁸ Roller 2014, 138.

³⁷⁹ Bøgh 2007, 316; Roller 2004, 143.

³⁸⁰ Sickinger 1999, 104; Roller 2004, 167.

³⁸¹ Pausanias V.20.9.

³⁸² Pausanias, I.3.5; Arrianus, Periplus 9.

³⁸³ Plinius XXXVI.4.

³⁸⁴ Sturgeon 1987, 90.

³⁸⁵ Arrianus, Periplus 9 : καὶ γὰρ κύμβαλον μετὰ χειρᾶς ἔχει καὶ λέοντας ὑπὸ τῷ θρόνῳ, καὶ κάθηται ὡσπερ ἐν τῷ Μητρῷῳ Ἀθήνησιν ἢ τοῦ Φειδίου. ἐνταῦθα καὶ ἡ ἄγκυρα δεῖκνυται τῆς Ἀργούς.

³⁸⁶ Roller 2004, 152.

³⁸⁷ Roller 2004, 199.

³⁸⁸ Soykal Alanyalı 2002, 4.

³⁸⁹ Keil 1915, 66, Fig.35-46.

³⁹⁰ Smith 2013, 162.

³⁹¹ Ridgway 2000, 34.

³⁹² Smith 2013, 197; Romano 1995, 22; Ridgway 2000, 34.

³⁹³ Roller 2004, 165; Picon-Hemingway 2016, 156.

günümüzde Berlin Müzesi'nde sergilenmektedir³⁹⁴. Heykelin başı, kolları ve ayakları kırıktır. Ayak koyma yeri bulunan özenle işlenmiş taht üzerinde oturan tanrıça bol kıvrımlı khiton ve hymation giymiştir. Khiton göğüslerinin altından bir kuşakla vücuda bağlanmıştır. Taht koluna dayalı olan sol kolun üst yuvarlak kısmı bir cisim yerleştirmek üzere oyulmuştur. Bu cisim bir tef olmalıdır. Kırık olan sağ elinde tanrıça olasılıkla sunu kabı tutmaktadır³⁹⁵. Eser, Picon ve Hamingway tarafından MÖ 2. yy.'ın ikinci çeyreğine tarihlenmiştir³⁹⁶.

Batı Anadolu'da önemli bir kült merkezi olan Pergamon³⁹⁷, Roller'a göre tanrıçanın en canlı tablosunu sunmuş ve Roma'da karşımıza çıkan Kybele'nin görüntüsünü büyük oranda etkilemiştir³⁹⁸. Bu etkiyi en iyi yansıtan örnek ise Roma Palatino Tepesi'ndeki Magna Mater Tapınağı'nda 1872 yılında bulunmuş ve günümüzde Palatino Müzesi'nde sergilenmekte olan tahta oturan Kybele heykelidir. Heykelin başı, kolları ve sağ ayağı kırıktır. Khiton ve hymation giymiş olan tanrıça taht üzerinde oturmaktadır. Khiton göğüslerinin altından bir kuşakla vücuda bağlanmıştır. Özgan, kırık ve eksik olan sağ kol aşağı ve öne uzatılmış elinde bir phiale veya atribütü olan bir tef tutarken omuz hareketinden dolayı ise sol eliyle bir asa tutmuş olabileceğini önermiştir. Özgan eseri, MÖ 271 yılına tarihlenen Thrasyllus Dionysos Anıtı ile karşılaştırmış ve bu eseri daha geç bir tarihe vermiştir. Ayrıca araştırmacı eserin, Yunan kökenli olduğunu ve daha sonra Roma kentine götürüldüğünü söyler³⁹⁹. Roller eseri, Augustus Klasizmi'nin örneği olarak verir⁴⁰⁰.

Tanrıçanın, Roma Dönemi betimlemelerinde çoğunlukla atribütleri olan kuleli taç, tympanum ve kutsal hayvanı aslan yer alır. Örneklerde aslanın yeri küçük değişiklikler gösterir⁴⁰¹. Aslanın farklı konumuyla ilgili örnekler şöyledir. Tahtın her iki yanında yer alan aslanlar ile betiminin iyi bir örneği Napoli Müzesi'nde yer alır⁴⁰². Tanrıçanın arabasını çeken aslanların bulunduğu örnek arasında bronzdan yapılmış ve günümüzde Metropolitan Müzesi'nde yer alan örnek verilebilir. Kybele'nin tören alayına ait bir sahnenin canlandırıldığı bu örnekte, tanrıça aslanların çektiği dört tekerlekli arabada taht üzerinde oturur. Tanrıça khiton ve hymation giymiş başında kuleli tacıyla betimlenmiştir. Hymation başında örtü oluşturmak için yukarı doğru çekilmiştir. Sol elinde tympanum tutan tanrıça sağ

³⁹⁴ Picon-Hemingway 2016, 156.

³⁹⁵ Roller 2004, 204.

³⁹⁶ Picon-Hemingway 2016, 156.

³⁹⁷ Üreten 2004, 186.

³⁹⁸ Roller 2004, 204; 2004, 208.

³⁹⁹ Özgan 2016, 112.

⁴⁰⁰ Roller 2004, 300.

⁴⁰¹ Bieber 1968, 3.

⁴⁰² Ruesch 1911, 158, No. 496.

elinde phiale tutar. Tanrıçanın tahtının önünde ayakların koyduğu tabure yer alır⁴⁰³. Eser Richter ve Bieber tarafından MS 2. yy.'a tarihlenmiştir⁴⁰⁴. Pergamon büyük altarındaki ikonografisinden esinlenerek yapıldığı düşünülen aslan üzerine binmiş Kybele betimlerine Roma Doria Pamphili Villa'sından bulunan ve Budapeşte Müzesi'nde yer alan örnekler verilebilir⁴⁰⁵. Tanrıçanın kucağında aslan ile betimlemesine ise Troia'dan bulunduğu düşünülen ve günümüzde Çanakkale Arkeoloji Müzesi'nde yer alan eser örnek verilebilir. Eser, Vermaseren tarafından Roma Dönemi'ne tarihlendirilmiştir⁴⁰⁶. Eserin başı eksiktir. Tahta oturan tanrıça khiton ve hymation giymiştir ve kucağında yüzü sola bakan aslan oturmaktadır⁴⁰⁷.

Roma adak kabartmaları ile heykellerinin büyük çoğunluğu Palatino Tepesi'ndeki Magna Mater Tapınağı'nda bulunmuş olan khiton ve hymationu ile tahta oturan tanrıça modeli izler⁴⁰⁸.

2.4.2. Ayasuluk'ta Aziz Yuhanna Theologos Bazilikası'nda Devşirme Olarak Kullanılmış Kybele Heykelciği

Ephesos'da Kybele kültürüne dair en eski belgeler Artemision'dan gelmektedir ve bu belgeler Kybele kültürünün Artemision'un temenosu içinde yer aldığını gösterir. Soykal'a göre Artemision'daki bu kült Lydia etkisiyle gelişmiş olmalıdır⁴⁰⁹, çünkü Herodotos'tan öğrendiğimize göre bu dönemde kentte Lydia etkisi ağır basmaktaydı⁴¹⁰.

'Sardes yanmıştı ve bu arada ülkenin tanrıçalarından Kybele'nin tapınağı yanmıştı, sonradan Persler bunu bütün Yunan tapınaklarını yakmak için bahane olarak kullanmışlardı. İonialıları Sardes'te bulamayınca, peşlerine düşüp Ephesos'a gelmişlerdi. İonialılar burada savaşa girdiler ve bozguna uğradılar.'

⁴⁰³ Richter 1915, 128.

⁴⁰⁴ Richter 1915, 129; Bieber 1968, 4.

⁴⁰⁵ Bieber 1968, 4; Arndt-Amelung 1914, 35, No: 2345-2347; LIMC VIII-1, No. 759.

⁴⁰⁶ Vermaseren 1987, 105.

⁴⁰⁷ Vermaseren 1987, 105, Fig. 332.

⁴⁰⁸ Roller 2004, 300.

⁴⁰⁹ Soykal 2002, 4.

⁴¹⁰ Herodotos, V.102: καὶ Σάρδιες μὲν ἐνεπρήσθησαν, ἐν δὲ αὐτῆσι καὶ ἰρὸν ἐπιχωρίας θεοῦ Κυβήβης: τὸ σκηπτόμενοι οἱ Πέρσαι ὕστερον ἀντενεπίμπρασαν τὰ ἐν Ἑλλήσι ἰρά. τότε δὲ οἱ Πέρσαι οἱ ἐντὸς Ἰαλίου ποταμοῦ νομοὺς ἔχοντες, προπυθναόμενοι ταῦτα, συνηλίζοντο καὶ ἐβοήθειον τοῖσι Λυδοῖσι. καὶ κως ἐν μὲν Σάρδισι οὐκέτι ἐόντας τοὺς Ἴωνας εὐρίσκουσι, ἐπόμενοι δὲ κατὰ στίβον αἰρέουσι αὐτοὺς ἐν Ἐφέσῳ. καὶ ἀντετάχθησαν μὲν οἱ Ἴωνες, συμβαλόντες δὲ πολλὸν ἐσώθησαν.

Ephesos kentinde Meter kültünün MÖ 6. yy.'dan itibaren varlığı bilinmekle beraber özellikle Hellenistik Dönem'de önem kazanmıştır. Tanrıçanın, Pion Dağı'nın Kuzeydoğu eteklerinde stadionun kuzeyinde yer alan Koressos Limanı'nın 300 m doğusunda Trakheia olarak adlandırılan alanda açık hava kutsal alanı yer alır⁴¹¹. Kutsal alan, dağın yamacına oyulmuş, bazıları boş, bazılarının içinde doğal kayadan yontulmuş tanrıça betimleri hala duran nişlerden oluşur⁴¹². Tanrıça bu alanda Zeus, Hermes ve Apollon ile birlikte tapınılmıştır⁴¹³ ve bulunmuş olan kabartmalar üzerinde Tanrıça'nın *Meter Phrygie*, *Meter Oreie*, *Meter Agdistis*, *Meter Plathane*, *Meter Patroie* ve *Meter Hagne* epithetleri ile karşılaşılır⁴¹⁴.

İlk kez Erken Hellenistik Dönem'de karşımıza çıkan Ephesos tipi kabartmalarda tanrıça tahtında oturur ya da ayakta olarak merkezde betimlenmiştir. Tanrıçanın bu betimlemelerine genellikle aslan ve tympanum ile karşılaşılır. Bazı kabartmalar üzerinde ise tanrıçaya genç ve sakallı olarak betimlenen yaşlı tanrı eşlik eder⁴¹⁵.

Kentte bulunan tanrıçanın en erken tarihli heykelciği ise Arkaik Dönem'e aittir⁴¹⁶. Günümüzde Selçuk Efes Müzesi'nde yer alan 148 envanter numaralı eserin kentte buluntu yeri bilinmemektedir. Başı ve tahtın büyük bölümü eksik olan eserde tanrıça khiton ve hymation giymiş, iki yanında aslanlar bulunan bir taht üzerinde otururken betimlenmiştir. Sol elinde tympanumu yer alır⁴¹⁷.

Ayasuluk Tepesi'nde bugüne kadar yapılan çalışmalarda Kybele'ye ait yedi adet kabartma⁴¹⁸, bir adet heykelcik bulunmuştur. Tezimize dahil edilen bu heykelcik Selçuk Efes Müzesi deposunda yer alır. 4/71/78 envanter numaralı eser 1978 yılında atriumun batısında yer alan sur dibinde yapılan çalışmalar esnasında bulunmuştur. Malzemesi orta gözenekli beyaz mermerdir. Tanrıçanın belinden yukarısı, ayakları, tahtın sağ yanı kırık ve eksiktir. Kucağında yer alan aslan kırık ve aşınmış durumdadır. Tanrıçanın sağ kolu tamamen, sol kol ise dirsekten kırıktır. Kırık olan bu alandan alt kol ve üst kolun iki parçadan yapıldığı gösteren bir dübel deliği yer alır. Tanrıça khiton ve hymation giymiş olarak betimlenmiştir. Kalın

⁴¹¹ Soykal 2002, 4.

⁴¹² Knibbe 1978, 491; Aurenhammer 2004, 255; Roller 2004, 198.

⁴¹³ Aurenhammer 2004, 255.

⁴¹⁴ Knibbe 1978, 490; Naumann 1983, 214; Vermaseren 1987, 184, No. 612-685; Soykal 2002, 5.

⁴¹⁵ Aurenhammer 2004, 255; Soykal 2002, 7.

⁴¹⁶ Aurenhammer 2004, 256.

⁴¹⁷ Vermaseren 1987, 200, No. 674.

⁴¹⁸ Bu kabartmalar günümüzde Selçuk Efes Müzesi deposunda yer alan 1/33/76, 20/71/78, 4/8/82, 5/8/82, 5/38/83, 6/38/83, 7/40/85 envanter numaraları eserlerdir.

kumaşlı hymation belde iki kıvrımdan oluşan bir tomar oluşturmuştur. Bacaklar üzerindeki hymation sol diz üzerinden sağ bacak üzerine doğru geniş kanallı yay çizen fazla derin olmayan kıvrımlar yapmıştır. Hymationun ucu sol yandan tahtın sol kolu üzerinden ayaklara doğru indirilmiştir. Üst gövdede korunagelen gelen tek yer karın bölgesi üzerinde khitonun kıvrımları dikey şekilde verilmiştir. Hymationun altından ayaklara doğru uzanan khiton kıvrımları derin kanallarla birbirinden ayrılmış ikili kıvrımlar şeklindedir. Tanrıçanın kucağında bir aslan yer alır. Aslanın vücudu tamamen aşınmıştır. Başı sağ yana bakan aslanın arka sol ayağı tanrıçanın sol dizi üzerine yerleştirilmiştir (Res. 32). Tanrıçanın oturduğu taht düz ve işlemsiz olarak verilmiştir (Res. 33-34).

İzmir Arkeoloji Müzesi'nde 680 envanter numaralı eser örneğimiz ile oldukça benzer özelliklere sahiptir. Ephesos'ta tanrıçanın kült alanını olan Panayır Dağı'nda bulunmuş olan MÖ 4. yy.'a tarihlenen adak kabartması üzerinde tanrıça tahtında oturmaktadır⁴¹⁹. 680 envanter numaralı bu eser günümüzde İzmir Arkeoloji Müzesi'nde yer alır. Tanrıça tapınak cephesini andıran mimari bir düzenin içinde başında polosu ve üzerinde khiton ve hymationu ile tahta oturmaktadır. Sağ elinde patera sol elinde ise tymphanum tutar. Tanrıçanın kucağında eserimizdeki ile aynı yöne doğru uzanmış bir aslan yer alır. Tanrıçanın sağında ayakta kısa tunik giymiş Hermes durmaktadır. Tanrıçanın hymationun kıvrımları ise sol dizinden başlayarak üç kıvrım halinde sağ dizinden sağ ayak bileğine kadar inmektedir ve kıvrımlar eserimizle benzerlik gösterir (Res. 35).

Panayır Dağı'nda bulunan ve eserimizle benzerlik gösteren bir diğer adak kabartmasında tanrıça khiton ve hymation giymiş halde tahta oturmaktadır. Sol elinde patera sağ elinde ise tympanum tutar. Tanrıçanın tahtının iki yanında yüzleri tanrıçaya dönük aslanlar yer alır. Bu aslanların hemen arasında tanrıçanın yanında ayakta iki tanrı betimlenmiştir. Tanrıçanın giymiş olduğu hymationu sağ diz üzerinden sol bacağa doğru oluşturduğu kıvrımlar ve hymationun altından ayak bileklerini ve ayağı örten khitonun kıvrımları ile karın bölgesinde dik olarak hymationun altına giren kıvrımlar eserimiz ile oldukça benzerdir. Eser Geç Hellenistik Dönem'e tarihlenmektedir⁴²⁰ (Res. 36). Bu kabartma ile aynı ikonografiye sahip başka bir örnek ise İzmir Arkeoloji Müzesi'nde yer alan 003.267 envanter numaralı eserdir ve Hellenistik Dönem'e tarihlenir⁴²¹ (Res. 37). İzmir Arkeoloji Müzesi'nde⁴²² yer alan başka bir adak kabartması üzerinde tanrıça hymation ve khiton giymiş

⁴¹⁹ Vermaseren 1987, 186, No. 617.

⁴²⁰ Vermaseren 1987, 184, No. 613.

⁴²¹ Naumann 1983, 351, No. 489.

⁴²² Buluntu yeri ve envanter numarası bilinmemektedir.

halde tahta oturmaktadır. Sol elinde patera sağ elinde ise tympanum tutar. Tahtın sol yanında tanrıçaya dönük bir aslan ve tanrıçanın kucağında eserimiz ile aynı yöne doğru uzanmış bir aslan daha yer alır. Tanrıçanın sağında ve solunda ayakta duran genç ve yaşlı tanrılar betimlenmiştir. Tanrıçanın giymiş olduğu hymationu sağ diz üzerinden sol bacağa doğru oluşturduğu kıvrımlar ve hymationun altından ayak bileklerini ve ayağı örten khitonun kıvrımları eserimiz ile benzerdir. Eser Hellenistik Dönem'e tarihlenmektedir⁴²³ (Res. 38). Roma Dönemi'ne tarihlenen ve günümüzde İzmir Arkeoloji Müzesi'nde yer alan 004.586 ve 019.270 envanter numaralı⁴²⁴, ve günümüzde Afyon Arkeoloji Müzesi'nde yer alan 224 ve 216 envanter numaralı, İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde yer alan 25 envanter numaralı⁴²⁵ tahta oturan Kybele heykelciklerinde⁴²⁶ ise tanrıça khiton ve hymation giymiş tahta oturmaktadır. Tanrıçanın giymiş olduğu khiton karın bölgesinde birbirini keserek V şeklini almışlardır (Res. 39-40). Eserimizdeki bu kıvrımlar ise düz dik kıvrımlar olarak verilmiştir (Res. 41).

Heykelcik, Hellenistik Dönem'in genel özelliklerinden biri olan gövdeye ait parçaların kenet ve dübeller yardımıyla gövdeye eklenmesi tekniğinde yapılmıştır. Tanrıçanın tahtının iki yanında yer alan korunabilen sol kolundan anlaşıldığı üzere sol ön kol vücuda sonradan eklemiştir. Teknik veriler ve Hellenistik Dönem'e tarihlenen örnekler ile olan benzerliğinden dolayı eser Hellenistik Dönem'e tarihlenebilir. Atriumun batısında yer alan sur dibinde bulunmuş olan eser olasılıkla Artemision Kutsal Alanı'ndan ya da Ephesos kentinden ikinci kullanım için yerleşime getirilmiştir.

2.5. Hekate

Hekate, büyücülerin yardımcısı ve huzursuz hayaletlerin kraliçesi olarak bilinir⁴²⁷. Tanrıçanın ismiyle ilgili çeşitli tartışmalar söz konusu olsa da 'uzakta' anlamına gelen Yunanca 'έκας' ve 'uzaktakini vuran' anlamına gelen Yunanca 'έκατος' ile ilişkili olduğu

⁴²³ Aybek vd. 2009, 180, No. 164.

⁴²⁴ Aybek vd. 2009, 54-56, No. 35-38.

⁴²⁵ Vermaseren 1987, 80, No. 247.

⁴²⁶ Vermaseren 1987, 47-49, No. 138-142.

⁴²⁷ Rudloff 1999, 1.

düşünülür⁴²⁸. Strabon, *Hekatos*'un Apollon'dan başkası olamayacağını söyler⁴²⁹. Hekate, Apollon'un sıfatlarından olan *Hekatos*'un dişil halidir⁴³⁰.

Hekate'nin soyağacına bakıldığında ise tanrıçayla ilgili çok detaylı bilgileri edindiğimiz Theogonia'da, annesi *Leto*'nun kız kardeşi *Asteria* ve babası *Perses* olarak karşımıza çıkar⁴³¹.

'...Perses güzel Asterie'i götürdü bir gün sarayına,

Ve sevgili eşi oldu onun.

Ve Asterie Hekate'yi doğurdu...'

Apollonius⁴³², Diodorus⁴³³ ve Seneca⁴³⁴ gibi antik yazarlarda da tanrıçanın *Perses*'in kızı olduğu anlatılmıştır. Hesiodos'a göre, tanrıçanın hakimiyet alanları; denizler, kara ve gökyüzüdür. İlk Titan tanrıları arasında yer almasına rağmen Zeus'un zaferinden sonra yetkileri elinden alınmamış aksine Zeus tarafından üstün tutulmuştur⁴³⁵.

'...Zeus herkeslerden üstün tuttu onu,

Pahalı armağanlar verdi ona,

Payı vardır onun karalarda, ekinsiz denizlerde,

Yıldızlı göklerde bile payı vardır...'

'...İlk Titan tanrıları arasındaki yerini

Elinden almadı Zeus hiçbir zaman,

İlk tanrılık payı Hekate'nin

Olduğu gibi kaldı elinde...'

⁴²⁸ Lowe 1992, 11.

⁴²⁹ Strabon, XIII.2.5.

⁴³⁰ Kraus 1960, 14; Fontenrose 1988, 134; Marquardt 1981, 256.

⁴³¹ Hesiodos, *Theogonia* 410-412: γείνατο δ' Ἀστερίην εὐώνυμον, ἣν ποτε Πέρσης ἠγάγετ' ἐς μέγα δῶμα φίλην κεκληῖσθαι ἄκοιτιν. ἥ δ' ὑποκυσαμένη Ἐκάτην τέκε, τὴν περὶ πάντων.

⁴³² Apollonius, *Argonautica* 3. 471,1035.

⁴³³ Diodorus, IV.45.1.

⁴³⁴ Seneca, *Medea* 812.

⁴³⁵ Hesiodos, *Theogonia* 410-413-424-427: Ζεὺς Κρονίδης τίμησε: πόρεν δέ οἱ ἀγλαὰ δῶρα, μοῖραν ἔχειν γαίης τε καὶ ἀτρυγέτοιο θαλάσσης... ὅσος ἔλαχεν Τιτῆσι μετὰ προτέροισι θεοῖσιν, ἀλλ' ἔχει, ὡς τὸ πρῶτον ἀπ' ἀρχῆς ἐπλετο δασμός, καὶ γέρας ἐν γαίῃ τε καὶ οὐρανῷ ἠδὲ θαλάσση: οὐδ', ὅτι μουνογενῆς, ἦσσαν θεὰ ἔμμορε τιμῆς, ἀλλ' ἔτι καὶ πολὺ μᾶλλον, ἐπεὶ Ζεὺς τίεται αὐτήν.

Tanrıça bu üç hakimiyet alanına ek olarak yer altı dünyasıyla da bağlantılıdır. Hades'in hakimiyet alanı olan ölümler dünyasının anahtarı Hekate'ye teslim edilmiş ve kapıyı açma yetkisi tanrıçaya verilmiştir. Hekate, bu göreve bağlı olarak yeryüzünün bütün kapılarının da koruyucusu olmuştur⁴³⁶. Tanrıçanın bu özelliği Euripides⁴³⁷ “*Evimin iç odasında oturan seçilmiş yardımcı Hekate...*” ve Aristophanes⁴³⁸ “*Her vatandaşın kapısında olan hekateiona benzer mahkeme kürsüleri olacak...*” gibi yazarlar tarafından da vurgulanmıştır.

Birçok tanrının tapınağının girişinde tanrıçanın izlerine rastlanılmıştır⁴³⁹. Bunlardan en erkeni MÖ 6. yy.'a tarihlenen Miletos'daki Apollo Delphinus tapınağının girişinde bulunan altar üzerindeki yazıttır⁴⁴⁰. Tanrıçanın bu özelliği Atina Akropolisi'nde yer alan Nike Tapınağı'nda da ortaya çıkar. Pausanias'tan öğrendiğimize göre Alkamenes tarafından yapılan heykel bu tapınakta yer almaktaydı⁴⁴¹. Ayrıca Hesiodos'a göre, tanrıça savaşçıların, insanlar arasındaki yarışların, binicilerin, denizcilerin ve avcılarının tanrısıdır. Hermes ile birlikte sürülerin üreticisidir. Özellikle öküz, keçi ve ak yünlü koyun sürülerinin, azalması ya da eksilmesi tanrıçanın elindedir⁴⁴².

Hades'in kapısında bekleyen Kerberos'tan dolayı tanrıça bütün köpeklerin sahibidir. Çoğu zaman yanında bir köpek ile dolaşan tanrıçanın yontularında da ona dişi köpek eşlik eder⁴⁴³. Bu yüzden tanrıçaya köpek kurban etmek yaygın bir gelenektir⁴⁴⁴. MÖ 3. yy.'da yaşamış olan trajedi yazarı Lykophron köpeklerin tanrıça için katledildiğini yazar⁴⁴⁵. Tanrıçanın bir diğer hayvanı ise attr. Çünkü Hekate mezarlıkların sahibesidir. Ölü gömme törenlerinde hazır bulunur, ölen kişinin ruhunu teslim alır. Trakya'da bulunan mezar stellerinde tanrıça genellikle atlı olarak betimlenir ve bu onun ölü ve ölümlerle olan ilişkisini belgeler niteliktedir⁴⁴⁶. Ölenlerin ruhlarını teslim alması tanrıçayı ruhların, cin, şeytan gibi öbür dünya yaratıklarını yöneten kişi olarak benimsenmesine neden olmuştur. Tanrıça bu

⁴³⁶ Tırpan 1998, 10.

⁴³⁷ Euripides, Medea 396: οὐ γὰρ μὰ τὴν δέσποιναν ἦν ἐγὼ σέβω μάλιστα πάντων καὶ ξυνεργὸν εἰλόμην, Ἐκάτην, μυχοῖς ναίουσαν ἐστίας ἐμῆς, χαίρων τις αὐτῶν τοῦμὸν ἀλγυνεῖ κέαρ.

⁴³⁸ Aristophanes, 804: ὄρα τὸ χρῆμα, τὰ λόγι' ὡς περαίνεται. ἡκηκόη γὰρ ὡς Ἀθηναῖοί ποτε δικάσειεν ἐπὶ ταῖς οἰκίαισι τὰς δίκας, κὰν τοῖς προθύροις ἐνοικοδομήσοι πᾶς ἀνὴρ αὐτῶ δικαστηρίδιον μικρὸν πάνυ, ὡσπερ Ἐκάταιον, πανταχοῦ πρὸ τῶν θυρῶν.

⁴³⁹ Rudloff 1999, 92.

⁴⁴⁰ Marquardt 1981, 251.

⁴⁴¹ Pausanias, II.30.2.

⁴⁴² Hesiodos, *Theogonia* 430-450.

⁴⁴³ Tırpan 1998, 12.

⁴⁴⁴ Tırpan 1998, 12; Day 1984, 27; Marquardt 1981, 251; Boedeker 1983, 79.

⁴⁴⁵ Lykophron, Alexandra 74.

⁴⁴⁶ Tırpan 1998, 12.

nedenle özellikle Roma Dönemi'nde sihir, falcılık ve öç almayı sağlayan tanrıça olarak anılmasına neden olmuş ve öç tanrıları olan *Eryns*lerin atribütleri olan yılan, hançer, kırbaç Hekate'nin de atribütleri olmuştur⁴⁴⁷. Vergilius'un Aeneas adlı eserinde tanrıçanın büyücülük yönü ön plana çıkarılmıştır⁴⁴⁸.

'...Gök gürlemesi sesi ile rahibe çağırdı üç yüzlü tanrıçayı, cehennem, kaos, üçlü Hekate'yi, üç yüzlü bakire Diana'yı...'

Tanrıçanın hakimiyet alanlarının genişliği ve ona verilen yetkilere bağlı olarak birçok tanrı ve tanrıçayla bağlantısı vardır. Bunların en başında Artemis, Apollon, Aphrodite, Demeter, Persephone, Hades, Kybele, Zeus, Hermes, Dionysos ve Erinysler gelir⁴⁴⁹. Bu ilişkilerden bazıları akrabalık yoluyla sağlanırken bazılarıyla ise herhangi bir kan bağı olmadan ilişkilendirilir. Tanrıça Theogonia'da Artemis ve Apollon'un kuzenidir. Artemis ve Apollon'un annesi olan Leto, Hekate'nin annesi Asterie ile kardeştir⁴⁵⁰. Artemis ile kadınların koruyucusu olan tanrıçanın en erken arkeolojik kanıtları Miletos'taki Apollon Tapınağı'nda bulunmuştur⁴⁵¹. Ayrıca tanrıçanın ismi daha önce de bahsedildiği üzere Apollon'un sıfatından türetilmiştir. Bir diğer akrabalık bağı ise, Diodorus'a göre tanrıçanın babası Perses, Helios'un oğludur⁴⁵². Theogonia'da tanrıça ile arasında ilişki kurulan diğer tanrılar ise Zeus ve Hermes'tir. Hesiodos'a göre, Zeus tanrıçayı herkesten üstün tutmuştur⁴⁵³. Bir diğer kapı koruyucu tanrı olan Hermes ile tanrıça arasında birçok ilişki söz konusudur. Yolların ve seyahat edenlerin koruyucusu olarak '*Enodios*' epitheti her ikisi için de kullanılır⁴⁵⁴. Hermes ile birlikte sürülerin üreticisidir. Özellikle öküz, keçi ve ak yünlü koyun sürülerinin azalması ya da eksilmesi tanrıçanın elindedir⁴⁵⁵. Tanrıçanın Demeter ile olan bağlantısı ise Persephone'nin kaçırılmasının anlatıldığı Homerik İlahi'de geçer⁴⁵⁶.

⁴⁴⁷ Tırpan 1998, 12.

⁴⁴⁸ Vergilius, *Aeneas* 4.509-511: Stant arae circum, et crines effusa sacerdos ter centum tonat ore deos, Erebumque Chaosque, tergeminamque Hecaten, tria virginis ora Dianae.

⁴⁴⁹ Karagöz 2002, 314; Başaran 2004, 89.

⁴⁵⁰ Hesiodos, *Theogonia* 409-410.

⁴⁵¹ Kraus 1960, 11; Rudloff 1999, 70.

⁴⁵² Diodorus, IV.45.1.

⁴⁵³ Hesiodos, *Theogonia* 412.

⁴⁵⁴ Rudloff 1999, 117.

⁴⁵⁵ Hesiodos, *Theogonia* 430-450.

⁴⁵⁶ Homeric, *Hymns* II: ἀρπάζας δ' ἀέκουσαν ἐπὶ χρυσέοισιν ὄχοισιν ἧγ' ὀλοφυρομένην: ἰάχησε δ' ἄρ' ὄρθια φωνῆ, κεκλομένη πατέρα Κρονίδην ὕπατον καὶ ἄριστον. οὐδέ τις ἀθανάτων οὐδέ θνητῶν ἀνθρώπων ἤκουσεν φωνῆς, οὐδ' ἀγλαόκαρποι ἐλαῖαι εἰ μὴ Περσαίου θυγάτηρ ἀταλά φρονέουσα ἄεν ἐξ ἄντρου, Ἐκάτη λιπαροκρήδεμνος, Ἡέλιός τε ἄναξ, Ὑπερίωνος ἀγλαὸς υἱός, κούρης κεκλομένης πατέρα Κρονίδην: ὁ δὲ νόσφιν ἦστο θεῶν ἀπάνευθε πολυλλίστω ἐνὶ νηῶ, δέγμενος ἱερὰ καλὰ παρὰ θνητῶν ἀνθρώπων... πότνια Δημήτηρ, ὠρηφόρε, ἀγλαόδωρε, τίς θεῶν οὐρανίων ἠὲ θνητῶν ἀνθρώπων ἤρπασε Περσεφόνην καὶ σὸν φίλον ἠκάχε θυμόν; φωνῆς γὰρ ἤκουσ', ἀτὰρ οὐκ ἴδον ὀφθαλμοῖσιν, ὅστις ἔην: σοὶ δ' ὦκα λέγω νημερτέα πάντα... ὡς ἄρ'

‘ *Hades altın arabasında isteksizce yakaladı Persephone’yi ve o ağladı uzaklara kadar. Ağlak sesiyle çağırdı Kronos oğlu en yüksek ve mükemmel babasını. Fakat ne ölümlü insanlar duydu sesini ne de ölümsüz tanrılar. Sadece Perses’in yumuşak yürekli kızı Hekate ve Helios duydu çığlıklarını... Kraliçe Demeter mevsimlerin getiricisi... Gözlerimle görmedim ama onun sesini duydum, anlatacağım sana gerçeği... Ve zengin saçlı Rhea'nın kızı ona cevap vermedi, fakat çabucak hız verdi, elinde alevli meşaleler tutarak iki tanrıça Helios’a geldiler... Daha sonra parlak Hekate onlara yaklaştı ve Demeter kızı kucakladı, Hekate başkandı ve zamandan beri Persephone'ye bakan ve eşlikçisiydi... ’’*

Hades tarafından kaçırılan Demeter’in kızı Persephone’nin çığlıklarını duyan Hekate, Demeter’e yardım eder. Persephone’nin bulunmasına yardım eden Hekate, tanrılar arasında ara buluculuk yapar ve hakem olarak tarafların anlaşmasının koşullarını yerine getirip getirmediğini takip edecektir ve her zaman Persephone’ye göz kulak olacaktır⁴⁵⁷.

Birçok görevi elinde bulunduran tanrıçanın epithetleri arasında; *Enodios* epithetini de içinde barındıran girişlerin tanrıçası olan *Propylia*⁴⁵⁸, rehber ve eşlikçi özelliği ile *Propolos*⁴⁵⁹ kadınların tanrıçası *Hekate Kourotrophos*⁴⁶⁰, ışık getiren tanrıça olarak *Hekate Phosphros*⁴⁶¹, yer altının korku tanrıçası olarak *Hekate Cithonia*⁴⁶².

Erhat’a göre, Homeros destanlarında adı geçmeyen Hekate’nin Hesiodos tarafından niye bu kadar ayrıcalıklı olduğu tartışma konusudur⁴⁶³. Tanrıçaya tanınan ayrıcalığın Hesiodos’un kökeni ile bağlantılı olduğu düşünülür⁴⁶⁴. Tanrıçanın kökeni ile ilgili genel görüş tanrıçanın Anadolulu özellikle Karia’lı olduğu yönündedir⁴⁶⁵. Berg’e göre, tanrıça Yunan kökenlidir⁴⁶⁶. Çünkü tanrıçaya ait edebi ve arkeolojik kaynakların neredeyse tümü Yunan ana karasından özellikle Attika’dan gelmektedir. Attik dramada Hekate’nin sayısız tanımı mevcuttur. Aristophanes Arılar adlı eserinde Atina’da her evin kendine ait Hekation’u

ἔφη Ἑκάτη: τὴν δ’ οὐκ ἠμείβετο μύθῳ Ῥείης ἠρκόμου θυγάτηρ, ἄλλ’ ὄκα σὺν αὐτῇ ἦιξ’ αἰθομένας δαΐδας μετὰ χερσὶν ἔχουσα. Ἡέλιον δ’ ἴκοντο, θεῶν σκοπὸν ἠδὲ καὶ ἀνδρῶν, στὰν δ’ ἵππων προπάροιθε καὶ εἶπετο διὰ θεάων... τῆσιν δ’ ἐγγύθεν ἦλθ’ Ἑκάτη λιπαροκρήδεμνος πολλὰ δ’ ἄρ’ ἀμφαγάπησε κόρην Δημήτερος ἀγνήν ἐκ τοῦ οἱ πρόπολος καὶ ὀπάων ἔπλετ’ ἄνασσα.

⁴⁵⁷ Graves 2010, 111.

⁴⁵⁸ Rudloff 1999, 92.

⁴⁵⁹ Rudloff 1999, 100.

⁴⁶⁰ Price 1978, 192; Rudloff 1999, 107.

⁴⁶¹ Rudloff 1999, 102; Karagöz 2002, 304.

⁴⁶² Rudloff 1999, 112.

⁴⁶³ Erhat 2006, 125.

⁴⁶⁴ Erhat 2006, 125.

⁴⁶⁵ Marquardt 1981, 250; Işık 2012, 376; Başaran 2004, 89; Şahin 2006, 61.

⁴⁶⁶ Berg 1974, 134.

olduğunu bildirmesi⁴⁶⁷ ve Anadolu'da sadece tek bir anıtının olması Berg'in iddiasının temelidir.

2.5.1. Hekate Heykelleri

Hekate, antik kaynaklarda ilk olarak Demeter'e ithaf edilen Homerik İlahi'de⁴⁶⁸ ve her şeyin sahibesi olarak gösterildiği Theogonia'da karşımıza çıkar⁴⁶⁹. Hekate'ye ait arkeolojik kanıtlar ise Başaran'a göre, MÖ 3. binlere dayanan üç başlı Kültepe idollerine kadar uzanır⁴⁷⁰. Üzerindeki yazıttan dolayı kesin olarak tanrıçaya adandığını bildiğimiz en erken örnek ise MÖ 6. yy.'a tarihlenen ve günümüzde Berlin Müzesi'nde yer alan 1 envanter numaralı terrakotta eserdir⁴⁷¹. Tanrıça bu betimde tahta oturur şekilde betimlenmiştir. Bu tek örnek dışında ise tanrıça sadece siyah figürlü ve erken kırmızı figürlü vazolar üzerinde karşımıza çıkar. Tanrıça bu betimlemelerinde iki elinde meşale taşır⁴⁷².

Erken Klasik Dönem'de tanrıçanın vazolar üzerindeki betimlemelerinden yola çıkılarak Eleusis'te 1924 yılında bulunmuş olan koşan kız heykeli Edwards tarafından Hekate betimi olarak tanımlanmıştır⁴⁷³. Eserde tanrıça kendi sağına doğru koşar şekilde betimlenmiştir. Sol kolu omuzdan, sağ kolu ise sağ dirseğin biraz altından kırık ve eksiktir. Tanrıçanın başı keskin bir şekilde sola çevrilmiştir ve gözleri yere bakmaktadır. Edwards'a göre, tanrıça bu betiminde Persephone'nin yer altından dönüşündeki eşlikçisidir. Her iki elinde yanan meşaleler taşıyarak yolu aydınlatmaktadır⁴⁷⁴. Tanrıça genç kız şeklinde, uzun khiton giymiş ve elinde meşale taşıdığı bu tipi siyah figür tekniğinde boyanmış Berlin Vazosu'nda⁴⁷⁵, kırmızı figür tekniği ile Persephone ressamı tarafından boyanmış çan krater üzerinde⁴⁷⁶ ve Parthenon Tapınağı'nın doğu alınlığında karşımıza çıkar⁴⁷⁷.

Tanrıçanın, Pausanias'tan öğrendiğimiz ve arkeolojik veriler ile kesinleşen, iki farklı betimi vardır. Pausanias, tanrıçanın heykel sanatında tek gövdeli ve tek yüzlü olarak ilk kez

⁴⁶⁷ Aristophanes, 804.

⁴⁶⁸ Homerik Hymns, II.

⁴⁶⁹ Mitropoulou 1978, 17.

⁴⁷⁰ Başaran 2004, 90.

⁴⁷¹ Mitropoulou 1978, 17; Farnell 2010, 549.

⁴⁷² Mitropoulou 1978, 17; Farnell 2010, 549.

⁴⁷³ Edward 1986, 315.

⁴⁷⁴ Edward 1986, 307.

⁴⁷⁵ Farnell 2010, 500.

⁴⁷⁶ Edwards 1986, 314.

⁴⁷⁷ Palagia 2005, 236.

Myron'un, üçlü görüntüsünü ise ilk kez Alkamenes'in yaptığını söyler⁴⁷⁸. Tek başlı ve tek gövdeli olarak gösterildiği *Hekate Monoprosopoz* (Tekli tip) ve üçlü olarak gösterilen *Hekate Trimorphos*⁴⁷⁹ veya *Hekateion*⁴⁸⁰ tipidir. Tanrıçanın *Hekateion*⁴⁸¹ tipinde tek gövdeli, üç başlı altı kollu ya da üç gövdeli, üç başlı ve altı kollu olarak betimlenir⁴⁸². Alkamenes'in MÖ 430-420 yıllarında yarattığı arkaistik üç gövdeli *Hekate Epipyrgidia*⁴⁸³, tanrıçanın koşan genç kız betimi ile yer değiştirmiş ve tanrıçanın genel betimi haline gelmiştir⁴⁸⁴. Bu betimlemede uzun giysili üçlü Hekate heykeli ayakta durur ve sırtları birbirine dönük ve bitişiktir. Figürler bir ellerinde uzun meşale taşırlar⁴⁸⁵. Alkamenes'ten sonra sıkça kopya edilen bu eserin en yakın örnekleri arasında güçlü arkaik etkiler taşıyan Atina İngiliz Arkeoloji Okulu'nda yer alan S 21 envanter numaralı eser⁴⁸⁶ ve Atina agorasında 1947 yılında bulunan S 1277 envanter numaralı *Hekateion* gösterilir⁴⁸⁷. Başlı ve ayak bileklerinin üst bölümünden kırık ve eksiktir. Kolları omuzlara kadar açık bırakan belinde kemer ile bağlanan peplos giymiştir.

Hekateion tipinin ikinci tip örneği ise tanrıçanın üç başlı ve altı kollu olarak betimlendiği örneklerdir. Tanrıça bu betimiyle Pergamon büyük sunağının gigantomakhia sahnesinde yer alır⁴⁸⁸. Sahnede vücudunun arkasından betimlenen tanrıça sol yanında yer alan Gigant'a karşı saldırı halindedir. Tanrıçanın sağ üç elinde uzun meşale, kılıç ve mızrak yer alırken sol elinde sadece kalkanı gösterilmiştir. Tanrıçanın sol ayağının yanında yer alan aslanı tanrıçanın düşmanı ısırır şekilde verilmiştir.

Tanrıçanın Karia Bölgesi'nde Stratonikeia kenti yakınında Lagina'da yer alan tapınağı Strabon tarafındada kentin en ünlü tapınağı olarak bahsedilmiştir.⁴⁸⁹ Tapınak Stratonikeia'nın 8 km kuzeyinde yer alan Lagina'da MÖ 2. yy.'ın son çeyreğinde korinth düzeninde inşa edilmeye başlanmıştır. Williamson'a göre tapınağın lokasyonu tanrıçanın yol kenarları kavşakların hâkimi olması yönünü vurgular niteliktedir⁴⁹⁰. Tapınağın her frizinde ayrı bir konu işlenmiştir. Doğu friz üzerinde Zeus'un doğumu işlenmiştir. İlahi doğum sahnesinde

⁴⁷⁸ Pausanias, II.30.2.

⁴⁷⁹ Kraus 1960, 102; Karagöz 2002, 306; Başaran 2004, 91.

⁴⁸⁰ Hekateion, tanrıçanın hem "üçlü heykel veya heykelciği" hem de "küçük kutsal alanı" anlamına gelen sözcük hem Hekateion (τὸ Ἑκάτειον) hem de Hekataion (τὸ Ἑκάταιον) şekliyle kullanılmaktadır. Şahin 2011, 237.

⁴⁸¹ Tanrıçanın üçlü betimlemeleri için metnin devamı içinde Hekateion terimi kullanılmıştır.

⁴⁸² Başaran 2004, 91.

⁴⁸³ Alkamenes'in yapmış olduğu heykel Nike tapınağının bastionu üzerinde durduğu için kule üzerindeki anlamına gelen Epipyrgidia kelimesi heykeli tanımlamak için kullanılır. Fullerton 1990, 14; Hurwit 1999, 250.

⁴⁸⁴ Edwards 1986, 318.

⁴⁸⁵ Karagöz 2002, 311.

⁴⁸⁶ Boardman 2002, 228, Fig. 222.

⁴⁸⁷ Kraus 1960, 120, No. 1, Taf. 4; Harrison 1965, 98, No. 134, Plate 32.

⁴⁸⁸ Karagöz 2002, 309.

⁴⁸⁹ Strabon, XIV.2.25.

⁴⁹⁰ Williamson 2013, 3.

Hekate, Rhea'nın koruyucu olarak karşımıza çıkar. Batı tarafta gigantomakhia sahnesi, kuzey ve güney yönlerde ise yerel konular anlatılmıştır⁴⁹¹.

2.5.2. Ayasuluk'ta Aziz Yuhanna Theologos Bazilikası'nda Devşirme Olarak Kullanılmış Hekate Heykelciği

Ephesos'un Tanrıçası Artemis ile aralarında sıkı bir ilişki kurulan Hekate'nin kültüne ait izler antik kaynaklarda Artemision'da aranması gerektiğini gösterir. Bu doğrultudaki ilk bilgiler Strabon ve Plinius'tan öğrenilmektedir. Strabon Artemision'dan bahsederken burada yer alan Hekate şapelinden söz eder⁴⁹². Plinius ise Artemis temenosunda parlayan Hekate heykelinden övgüyle bahseder⁴⁹³. Kentte yapılan çalışmalar sonucunda tanrıçanın ayrıca Kybele'nin kutsal alanı olan Panayır Dağı üzerindeki Meter alanında da tapınım gördüğü anlaşılmıştır. Kavşakların koruyucusu olan tanrıça Ephesos'un da kavşaklarının koruyucusu olmuştur⁴⁹⁴.

Kentte bulunan Hekate heykelleri⁴⁹⁵ ise şöyledir. Yamaç Ev 2'de yer alan peristylli 7. dairede bulunan günümüzde Selçuk Efes Müzesi'nde yer alan 132/59/80 envanter numaralı üçlü Hekate heykelinde tanrıça yüksek bir kemerle bağlanmış arkaik bir elbise giymiştir⁴⁹⁶. Bir diğer örnek olan 10/37/72 envanter numaralı üçlü Hekate başı Domitianus Tapınağı'nda bulunmuştur ve günümüzde Selçuk Efes Müzesi'nde yer alır. Tanrıça diadem ve yüksek polostan oluşan taç takmaktadır. Bu örnek Aurenhammer tarafından *Leiden Hekataionu*⁴⁹⁷ ile karşılaştırılmıştır⁴⁹⁸. Tanrıçanın betiminin bulunduğu başka bir örneği ise Doğu Gymnasion'da açığa çıkarılmış ve günümüzde Selçuk Efes Müzesi'nde yer alır. 2089 envanter numaralı bu örnek, küçük bir sütun çevresine yerleştirilen üçlü tanrıça kabartmalarından oluşturulmuştur ve tanrıçaya köpekler eşlik eder⁴⁹⁹.

Ayasuluk Tepesi'nde bugüne kadar yapılan çalışmalarda Hekate'ye ait bir adet heykelciğe ulaşılabilmektedir. 12/71/78 envanter numaralı heykelcik 1978 yılında sur dibinde atriumun batı köşesine denk gelen, kuzeybatı köşe kulesi önünde yapılan çalışmalarda

⁴⁹¹ Smith 2013, 189.

⁴⁹² Strabon, XIV.1.23.

⁴⁹³ Plinius, XXXVI.23.

⁴⁹⁴ Aurenhammer 2004, 258.

⁴⁹⁵ Aurenhammer 2004, 258.

⁴⁹⁶ Aurenhammer 2004, 259, Fig. 6.

⁴⁹⁷ Kraus 1960, 155, Taf. 19.

⁴⁹⁸ Aurenhammer 2004, 258.

⁴⁹⁹ Aurenhammer 2004, 258.

bulunmuştur. Eser Hekateion olarak adlandırılan tanrıçanın üçlü örneklerine dahildir. Sırtlarından birbirlerine yapışık olarak işlenen örneğimizde tanrıçanın alt gövdesi korunagelmıştır. Tanrıçanın betimleri 2 cm yüksekliğindeki bir kaide üzerinde yer alır. Hekateiler, sırtlarını yasladıkları silindirik sütuncuk üstüne kabartma olarak işlenmiştir. Belinin hemen aşağısından üst gövde kırık ve eksiktir. Üçlü betimin a yüzündeki⁵⁰⁰ betimde tanrıça Arkaistik üslupta bir peplos ile betimlenmiştir. Peplosun bacak arasındaki kıvrımları ayaklara kadar uzanmaktadır. Tanrıçanın sağ eli vücudunun sağ yanından aşağı doğru inmekte ve sağ elinde kuyruğundan tuttuğu bir yılan kıvrılarak yere uzanmaktadır. Yılan başını kaldırarak tanrıçanın sağ dizine doğru yönelmektedir. Sol eli ise korunan alanda izlenememektedir. Muhtemelen el sol göğüs üzerine kaldırılmıştır. Tanrıçanın a yüzü ile b yüzü arasında ise tanrıçanın ayaklarının yanında b yüzüne dönük bir adet koçbaşı betimlenmiştir (Res. 42-43). B yüzündeki, Hekate de a yüzüyle aynı Arkaistik üslupta yapılmış bir peplos giymektedir. A yüzünden farklı olan tek yanı ise b yüzündeki kıvrımların daha detaylı işlenmiş olmasıdır. Tanrıça sağ elini vücudunun sağ yanından aşağı doğru uzatmış ve sağ eli dirseğe kadar korunmuştur. Bu bölümden anlaşıldığı üzere tanrıça sağ elinde kısa bir meşale tutmaktadır. Sol eli sol yanından aşağı uzatılmış ve sol elinde bir asa tutmaktadır. Sol elinin tanrıçanın sol yanından aşağıya doğru indirilmesi a figürü ile farklılık oluşturmaktadır. Çünkü a yüzünde sol el korunan bölümde izlenememektedir. B yüzü ile c yüzü arasında tanrıçanın ayaklarının yanında b yüzüne doğru oturmuş başını havaya kaldırmış ve c yüzüne doğru dönmüş bir köpek oturmaktadır (Res. 44). C yüzünde ise tanrıça diğer iki yüzden farklı olarak khiton ve hymation giymiş olarak betimlenmiştir. Korunan alanda khitonun detayları tam olarak anlaşılmamaktadır. Hymation tanrıçanın belinde tomar yapmış ve alt vücudunun sağ dizinden sol baldıra doğru çapraz yaparak örtmektedir. Diğer iki yüzde vücut ağırlığı iki bacağa verilirken c yüzünde vücut ağırlığını sağ bacak taşımaktadır. Sol bacak dizden zarifçe bükülüp geriye doğru atılmıştır. Tanrıçanın sağ kolu sağ yanında aşağı doğru uzatılmış ve sağ elinde phiale tutmaktadır. Sol kol ise izlenememektedir. Farklı olarak c yüzü ile a yüzü arasına ek herhangi başka bir atribütü işlenmemiş a yüzündeki tanrıçanın sağ elinde yer alan yılan bu alandaki boşluğu dolmuştur (Res. 45) .

Tanrıçanın bu betimlemesi diğer Hekateion betimlemelerinden farklıdır. Örneğimizde tanrıçanın iki betimi alışılmış olan Arkaistik peplos ile betimlenmişken bir betimi ise khiton ve hymation giymiş olarak betimlenir. Bu yönüyle oldukça farklı bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu şekildeki betimlemeler genelde Hekate Herme'si çevresinde dans eden

⁵⁰⁰ Üçlü olarak betimlenmiş örneğin detaylı anlatımı için figürler a, b, c olarak adlandırılmıştır.

Kharit'ler de görülür. Örneğin 1939 yılında Atina Agorası'nda bulunan Hekate Herme'sinin çevresinde kharitler dans etmektedir. Kharit'ler den ikisi khiton ve peplos giyerken sadece biri Arkaistik peplos giymiştir⁵⁰¹ (Res. 46). Roma Dönemi'nde Kharitlerin Akropolis'te Hakate ile rahipleri paylaştıkları bilinmektedir. Ayrıca Kharitlerin kapıların koruyucusu⁵⁰² olma özelliğine sahip olmaları tanrıça ile ilişkilendirilmiş olmalıdır.

Eserimizle benzer bir örnek ise 1932 yılında Atina Agorası'nda bulunan Hekateion verilebilir. Eser oldukça aşınmıştır. Figürlerin başı eksiktir ve arkaistik peplos ile betimlenmişlerdir. Figürlerden biri sağ elini sağ göğsüne doğru kaldırmıştır ve bu hareket örneğimiz ile benzerlik gösterir⁵⁰³ (Res. 47). Eserimiz ile oldukça benzer kıvrım detaylarına sahip olan peplos sade ve kaba kıvrımlarıyla MS 1. ya da 2. yy. özellikleri gösterir.

Erken dönemlerde tek, geç dönemlerde ise üçlü gövde şeklinde betimlenmeye başlanan Hekate'nin⁵⁰⁴ bu tip betimlemelerinde tanrıçanın yüzleri ayrı yönlere bakmaktadır. Kavşaklara yol ağızlarına ya da yerleşim birimleri içindeki belirli kutsal alanlara bu Hekateion'lar yerleştirilirdi. Araştırmacılara göre, tanrıçanın bu betiminin altında ise ayın doğduğu hilali, yarım ay ve dolunayı simgelediği⁵⁰⁵ ya da Hesiodos'un belirttiği gibi kara, deniz ve gökyüzü hakimiyetini simgeler⁵⁰⁶.

⁵⁰¹ Kraus 1960, 143, Taf. 13,1-3; Harrison 1965, 105, no: 153.

⁵⁰² LIMC III-I, No. 192.

⁵⁰³ Harrison 1965, 102 No. 142.

⁵⁰⁴ Karagöz 2002, 309.

⁵⁰⁵ Karagöz 2002, 310.

⁵⁰⁶ Hesiodos, *Theogonia* 410-413.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TANRILAR

3.1. Ayasuluk'ta Aziz Yuhanna Theologos Bazilikası'nda Devşirme Olarak Kullanılmış Tanrı Heykelleri

Bu bölümde Ayasuluk Tepesi Aziz Yuhanna Theologos Bazilikası'nda 1978-2015 yılları arasındaki çalışmalar esnasında bulunan ve devşirme malzeme olarak kullanılmış tanrı heykelleri araştırılmıştır. Teze dahil olan bu tanrıların her biri için genel özelliklerinin anlatıldığı bir bölüm ve onlara ait bilinen heykellerin genel değerlendirilmesi yapılarak, daha sonra devşirme malzeme olarak kullanılmış olan heykeller incelenmiştir.

İlk değerlendirilen heykelcik Zeus'a aittir. STJ.15.M.2 kazı envanter numaralı heykelcik 45.46 TU plan karesinde yer alan A-C Odası olarak adlandırılan alanda bulunmuştur. Eser Phedias'ın etkisiyle yapılan tahta oturan Zeus heykelciklerinin bir örneğidir. İkinci olarak değerlendirilen heykel ise Apollon'a aittir. 3/71/78 envanter numaralı heykel bazilika sağ transeptinin batı girişinin güneyinde bulunmuştur. Eserden sadece kaide üzerinde yer alan destek kütüğünün solunda çıplak sol bacak ve destek kütüğünün sağında yer alan griphonun bazı bölümleri korunmuştur. Bacağın bir erkeğe ait olması ve griphon ile betimlenmesi bu heykelin Apollon'a verilmesini sağlamıştır. Üçüncü olarak incelenen heykelcik, uzanmış ve yarı giyimli betimlenen Irmak Tanrısı'na aittir. 7/65/87 envanter numaralı heykel doğu sur duvarı çalışmaları esnasında bulunmuştur.

Son olarak ise Dionysos'a ait olan baş parçası anlatılmıştır. 1/38/83 envanter numaralı eser 53 İ plankaresinde yer alan güney alanda bulunmuştur. Başın arka bölümü düz bir şekilde kırılmıştır. Eserin yüksek kabartmaya mı yoksa bir heykele mi ait olduğu tam anlaşılmasa da tez kapsamına dahil edilmiştir.

Bu eserlerin tümü olasılıkla tanrıça heykelleri gibi Geç Antik Çağ'da surların ve diğer yapı öğelerinin inşası aşamasında ikinci kullanım için Ayasuluk Tepesi'ne taşınmıştır. Değerlendirilen eserlerin devşirme malzeme olması yüzünden kontekst tarihlendirme söz konusu olmayacağı için Ephesos kentinde ve diğer yerleşimlerde bulunmuş benzer eserlerle stil kritik yardımıyla tarihlendirilmesi amaçlanmıştır.

3.2. Zeus

Eskiçağın neredeyse tüm uygarlıklarında gökyüzü, tanrı olarak kabul edilmiş ve farklı uygarlıklarda farklı isimlerle gökyüzünü simgeleyen tanrıya inanılmıştır. Bu isim Hititler’de Teşup, Persler’de Mithra, Orta Doğu’da Baalsamin ya da Tammuz, Yunanlar’da Zeus, Roma’da ise Juppiter olarak karşımıza çıkar⁵⁰⁷. Yunan panteonunun baş tanrısı, tanrıların ve insanların kralı Zeus Tunç Çağı’ndan beri tapınım gören bir tanrıdır⁵⁰⁸. Hint Avrupa kökenli olan Zeus sözcüğünün kökeni *div-* Yunanca da *zeu-* ve *di-* olarak iki biçimde görülür⁵⁰⁹. *div-* kökü ise gökyüzünün parlaklığını, ışıltılı aydınlığını simgeler⁵¹⁰.

Antik kaynaklar Zeus’un soyağacı hakkında detaylı bilgiyi bize sunmaktadır. Tanrı, Rhea ve Kronos’un oğludur⁵¹¹. Hesiodos’un Theogonia adlı eserinde tanrının doğumu tüm detaylarıyla anlatılır. Zeus’un babası Kronos, Gaia ve Uronos’tan kendi oğluna yenileceğini öğrendiği için Rhea’dan doğan tüm çocuklarını yemiştir. Çocukları yendiği için kederli olan Rhea, toprağa ve yıldızlı gökyüzüne, Zeus’u gizli doğurabilmek için yalvarır. Duası kabul edilen Rhea oğlunu Girit’te ki Lyktos’ta doğurur. Zeus yerine kocası Kronos’a bezlerle sarılı bir taş verir. Zeus’u ise besleyip büyütme için toprak ana alır ve Girit Diktos Tepesi’nde sık ormanlarla kaplı Aigaion eteklerindeki kutsal mağarada tanrıyı büyütür. Tanrı büyüdüğünde ise babasından intikamını alarak tüm ölümsüz ve ölümlüleri buyruğu altına alır⁵¹².

‘Rhea Kronos’un yatağına girince

Şanlı evlatlar doğurdu ona:

Temkinli Zeus, tanrıların ve insanların babası,

Yıldırımları yeryüzünü titreten’

Diodorus Siculus’da tanrının kardeşlerini şu şekilde sıralar; *‘Hestia, Demeter, Hera, Zeus, Poseidon ve Hades’in Kronos ve Rhea’dan doğdukları söylenir’*⁵¹³. Zeus, kız kardeşi

⁵⁰⁷ Hakman 2013, 2.

⁵⁰⁸ Larson 2007, 15.

⁵⁰⁹ Larson 2007, 15; Erhat 2010, 293.

⁵¹⁰ Erhat 2010, 293.

⁵¹¹ Homeros, ilyada, XV.187; Diodorus, V. 68. 1; Hesiodos Theogonai 453-459.

⁵¹² Hesiodos, *Theogonia* 451-508-453-459: Ῥεῖη δὲ δημηθεῖσα Κρόνον τέκε φαίδιμα τέκνα, Ζηῆνα τε μητιόεντα, θεῶν πατέρ’ ἠδὲ καὶ ἀνδρῶν, τοῦ καὶ ὑπὸ βροντῆς πελεμίζεται εὐρεῖα χθῶν.

⁵¹³ Diodorus V. 68. 1: Κρόνου δὲ καὶ Ῥέας λέγεται γενέσθαι τὴν τε Ἑστίαν καὶ Δήμητραν καὶ Ἥραν, ἔτι δὲ Δία καὶ Ποσειδῶνα καὶ Ἄϊδην. τούτων δὲ λέγεται τὴν μὲν Ἑστίαν τὴν τῶν οἰκιῶν κατασκευὴν εὐρεῖν, καὶ διὰ τὴν εὐεργεσίαν ταύτην παρὰ πᾶσι σχεδὸν ἀνθρώποις ἐν πάσαις οἰκίαις καθιδρυθῆναι, τιμῶν καὶ θυσιῶν τυγχάνουσαν.

Hera ile evlenmiş ve bu evlilikten Hebe, Ares ve Eileithyia doğmuştur⁵¹⁴. Tanrının görevleri birçok antik kaynakta detaylı olarak anlatılmıştır. O, şimşekleri çaktıran, sağanak yağmurları, dolu ve karı yağdırandır⁵¹⁵. Bu özelliği ile ilişkili tanrının *Zeus Asteropetes* (şimşek çaktıran), *Zeus Kelainephes* (Kara bulutlu), *Zeus Terpikeraunos* (yıldırımdan hoşlanan) gibi birçok *epitheti* mevcuttur⁵¹⁶. *Zeus*'un ışıldayan gökyüzü, yıldırım, yağmurlu, gürleyen, uzun süren gün gibi anlamlara gelen *epithetleri* onun gök tanrı özelliğini doğrudan yansıtır.

Gökyüzü olaylarına bağlı olan tarım ise tanrının diğer görevlerini belirlemiştir⁵¹⁷. Bu yüzden tanrı iklim ve bereket tanrısı ya da ürünlerin koruyucu tanrısı *Zeus Georgos* olarak tapınım görmüştür. Tanrı hava olaylarının yanı sıra aile, ahlak, devlet ve savaş alanlarında da söz sahibidir⁵¹⁸. Platon ve Pausanias, Atina Agorasındaki *Zeus Eleutherios* Portiği'nden bahsederler, bu *epithet* tanrının kurtarıcı yönünü vurgular⁵¹⁹. Tanrı ayrıca Pausanias'ta '*Zeus Boulaios*'⁵²⁰ (danışman), '*Zeus Hypatos*'⁵²¹ (yüce aydınlatıcı), '*Zeus Ktesitos*'⁵²² (kazanç tanrısı), *Zeus Ombrios* (yağmur tanrısı), '*Zeus Semaleos*'⁵²³ (işaret veren), '*Zeus Meilikhios*'⁵²⁴ (bağışlayıcı), '*Zeus Aphesios*'⁵²⁵ (serbet bırakan), *Zeus Soter*⁵²⁶ (kurtarıcı), '*Zeus Sthenios*'⁵²⁷ (güçlü) *epithetleri* ile anılır.

Zeus'un, önemli atribütlerinden biri gökyüzü hakimiyetini anlatan yıldırım demetidir. Kutsal hayvanları ise kartal, koç, aslan ve boğa olarak karşımıza çıkar. *Zeus* antik dünyanın neredeyse her yerinde koç ve boğa ile ilişkilendirilmiştir. Bunun nedeni ise üreme gücü bulunan bu iki hayvan, dölleyen *Zeus* ile ilişkilendirilmiş olmasıdır⁵²⁸. Tanrının bir diğer kutsal hayvanı ise kartaldır. Hakman'a göre ise Hesiodos'ta tanrıya uygun görülen sıfatlardan olan 'engin bakışlı *Zeus*'⁵²⁹ sıfatı kuşların kralı olan kartal ile *Zeus*'u ilişkilendirmiş olmalıdır⁵³⁰. Gökyüzüne yakınlığından dolayı dağlar ve dağların zirveleri tanrının kutsal

⁵¹⁴ Hesiodos *Teogonia* 921; Pausanias I.13.3.

⁵¹⁵ Homeros, *Ilyada*, X. 5.

⁵¹⁶ Hançerlioğlu 2000, 571.

⁵¹⁷ Hakman 2013, 14.

⁵¹⁸ Hançerlioğlu 2000, 571.

⁵¹⁹ Platon, *Theages*, 121; Pausanias I.3.2.

⁵²⁰ Pausanias I.3.5.

⁵²¹ Pausanias I.26.5.

⁵²² Pausanias I.31.4.

⁵²³ Pausanias I.32.2.

⁵²⁴ Pausanias I.37.4.

⁵²⁵ Pausanias I.44.9.

⁵²⁶ Pausanias II.20.6.

⁵²⁷ Pausanias II.32.7.

⁵²⁸ Cook 1914, 429.

⁵²⁹ Hesiodos, *Theogonia*, 880.

⁵³⁰ Hakman 2013, 6.

yerleri olarak kabul edilmiştir.⁵³¹

Pausanias meşe ağacının Zeus'un kutsal ağacı olduğunu söyler⁵³². Platon'un Phaedrus adlı eserinde Sokrates, 'Zeus'un kutsal yeri olan Dodona'da ki meşenin sözleri ilk kahin sözleridir.' der⁵³³. Platon'dan öğrendiğimize göre Zeus kehanet alanında da söz sahibidir.

Zeus, Hesiodos'un Theogonia eserinde 'engin akıllı Zeus', 'bulutları devşiren', 'ulular ulusu', 'kalkan tutan', 'gümbürtülü', 'yıldırım saçan', 'eli kalkanlı', 'yücelerde oturan', 'göklerden seslenen', 'uzaktan gürleyen', bilge Zeus, 'engin akıllı', 'kronosoğlu', 'her şeyi bilen', 'gözü her şeyi gören', 'tanrılar ve insanların babası' sıfatlarıyla karşımıza çıkar⁵³⁴. Homeros'un İlyada'sında ise Agemenon tanrıya şu sıfatlarla seslenir⁵³⁵: 'Ey ulu Zeus, göklerde oturan, Kara bulutlara sarınmış tanrı!'

3.2.1. Zeus Heykelleri

Linear B tabletlerinin okunması sonucunda tanrının Yunanistan'da MÖ 2. binden beri tapınım gördüğü belirlenmiştir. Ancak bu dönemlere ait herhangi bir Zeus betimlemesi henüz bulunamamıştır. Tanrının oluşturulan ilk görüntülerinde Hitit etkisi olduğu düşünülür⁵³⁶. Zeus'un MÖ 7. yy.'dan oluşturulmaya başlanan ikonografisi MÖ 6. yy.'dan itibaren kolaylıkla ayırt edilebilmektedir. Tanrı genellikle uzun saçlı, sakallı ve elinde atribütleri ile betimlenir. Tanrı erken betimlerinden Roma Dönemi betimlemelerine kadar genel olarak ayakta veya oturur şekilde karşımıza çıkar.

MÖ 6. yy.'da karşımıza çıkmaya başlayan Zeus Keraunios tipinde tanrı ayakta sakallı ve çıplaktır. Elinde yıldırım demeti tutar ve onu yukarıya kaldırır. Tanrının bu betimine Ugento'dan bulunan ve MÖ 6. yy'a tarihlenen⁵³⁷ ve Artemision'dan bulunmuş MÖ 5. yy.'a

⁵³¹ Cook 1914, 124

⁵³² Pausanias I.17.5.

⁵³³ Platon, *Phaedrus*, 275b: οἱ δὲ γ', ὃ φίλε, ἐν τῷ τοῦ Διὸς τοῦ Δωδωναίου ἱερῷ δρυὸς λόγους ἔφησαν μαντικούς πρώτους γενέσθαι. τοῖς μὲν οὖν τότε, ἅτε οὐκ οὔσι σοφοῖς ὥσπερ ὑμεῖς οἱ νέοι, ἀπέχρη δρυὸς καὶ πέτρας ἀκούειν ὑπ' εὐηθείας, εἰ μόνον

⁵³⁴ Hesiodos, *Theogonia*, 3, 13, 25, 39,47, 53, 57, 521, 388, 391.

⁵³⁵ Homeros, *İlyada*, 2. 411-412: Ζεῦ κύδιστε μέγιστε κελαινεφές αἰθέρι ναίων μὴ πρὶν ἐπ' ἠέλιον δῶναι καὶ ἐπὶ κνέφας ἔλθεῖν.

⁵³⁶ LIMC VIII-I, 319.

⁵³⁷ Neer 2010, 87; Stewart 1990, 185, Fig. 185.

tarihlenen bronz heykelcikler verilebilir⁵³⁸. Tanrı serbest heykellerinin yanı sıra bu dönemde Korphu Artemis Tapınağı batı alınlığında⁵³⁹ elinde yıldırım demetiyle hareket halindeki betimi ile *Zeus Keraunios* tipini andırmaktadır.

Tanrının ayakta betimlenen ve orijinali Agorakritos'a atfedilen *Dresden Tipi*'nde, yarı çıplak olarak bol kıvrımlı hymationu ile betimlenir. Klasik Dönem'de bronzdan üretilen eseri günümüzde Roma Dönemi kopyalarından tanımaktayız⁵⁴⁰. Tanrı sakallı olarak betimlenmiş ve bol kıvrımlı hymationu belinden sarılarak bir ucu sol omuz üzerinden vücudun ön tarafına atılmıştır. Vücudun ağırlığını sol bacak taşır ve bir adım öne atılmış olan sağ bacak rahat konumdadır. Sağ kol aşağı doğru indirilmişken sol kol dirsekten bükülerek sol beli tutmaktadır.

Tanrının en erken tahta oturan betimlemeleri ile MÖ 570 ve MÖ 560'a tarihlenen seramikler üzerinde karşılaşmaktayız. Tanrı sakallı, uzun saçlı ve giyimli olarak tahtta oturmakta ve önünde büyük ölçülerde yapılmış kartalı kanatlarını açmış durmaktadır⁵⁴¹. Bu tipteki heykeller ise MÖ 520 ve MÖ 500 yılına tarihlenen Atina'dan bulunmuş heykellerdir⁵⁴². İki örneğinde başları kırık ve eksiktir. Tanrı sağ omzunu açıkta bırakan hymation giymiştir. MÖ 550-540 yıllarına tarihlenen Atina Akropolis'inde bulunmuş olan ve üzerinde Herakles'in Olympos'a takdim edildiği sahnenin anlatıldığı kireç taşı alınlıkta, Zeus merkezde tahta oturmaktadır⁵⁴³.

MÖ 438-432 yıllarına gelindiğinde ise tanrının, dünyanın yedi harikasından biri kabul edilen Olympia Zeus Tapınağı için yapılan kült heykeli ile karşılaşırız. Eserin orijinali ya da bir kopyası henüz bulunamadığı için eserle ilgili görsel bilgileri sikkeler üzerinden elde etmekde birçok antik kaynak bu eserle ilgili detaylı bilgi vermiştir⁵⁴⁴. Pausanias heykelin kaidesinde, '*Atinalı Chormides oğlu Pheidias beni yaptı*' yazıtının yer aldığını bildirir⁵⁴⁵. Ayrıca eserin Pheidias tarafından yapıldığı Strabon tarafından da aktarılmıştır⁵⁴⁶. Plinius ise sanatçının çalışmalarından bahsederken 83. Olimpiyatları tarih olarak verir⁵⁴⁷. Bu tarih ise

⁵³⁸ Spivey 1997, 95, Fig. 62.

⁵³⁹ Boardman 2005, 193, Fig. 187.

⁵⁴⁰ LIMC VIII-1, 326, No. 78-122; Ridgway 2000, 149.

⁵⁴¹ LIMC VIII-1, 321, No. 43,44,45.

⁵⁴² LIMC VIII-1, 321, No. 47-48.

⁵⁴³ Boardman 2005, 170, Fig. 194.

⁵⁴⁴ Boysal 1967, 34.

⁵⁴⁵ Pausanias, V.10.2: 'Φειδίας Χαρμίδου υἱὸς Ἀθηναῖός μ' ἐποίησε.'

⁵⁴⁶ Strabon, VIII.3.30.

⁵⁴⁷ Plinius, XXXVI.4.

MÖ 448-444 yıllarına denk gelir⁵⁴⁸.

Heykel chryselephantin tekniğinde yapılmış ve tanrı tahtta otururken betimlenmiştir. Strabon, tanrının tahta oturduğu halde başının çatıya neredeyse değdiğinden ve eğer tanrı ayağa kalkarsa tapınağın çökeceğinden bahseder⁵⁴⁹. Tanrının başında zeytin dallarından yapılmış bir taç yer alır. Sağ elinde tanrının heykeli gibi altın ve fildişinden yapılmış Nike'yi ve sol elinde üstünde kartal oturan asasını tutar. Tanrının elbisesi ve sandaletleri altındandır ve elbisesi üzerinde hayvanlar ve zambak çiçekleri betimlenmiştir⁵⁵⁰. Heykel, Pheidias'ın yeğeni ve aynı zamanda yardımcısı olan Panaenus tarafından boyanmıştır⁵⁵¹.

Olympia Zeus Tapınağı'nın alınlıkları Pausanias tarafından anlatılmıştır. Tapınağın doğu alınlığında Oenomos ve Pelops arasındaki araba yarışının hazırlıkları betimlenmiştir. Bu hazırlıkların ortasında yer alan kişi Pausanias tarafından olayları izleyen Zeus olarak verilmiştir⁵⁵². Tanrı burada yarı giyimli olarak ayakta betimlenmiş ve beline dolanan hymationu sol koluna dolanmıştır.

Tanrı ayrıca yapımına MÖ 447 yılında başlanan Athena Parthenon tapınağının doğu alınlığında otururken betimlenmiştir. Tanrının taht mı yoksa bir kayanın üzerinde mi oturduğu kesinlik kazanmamıştır. Yarı giyimli olarak betimlenen tanrının sol elinde asa taşıdığı ve ayaklarının önünde kutsal hayvanı kartalın yer aldığı düşünülür⁵⁵³. Tanrı aynı yapının doğu frizinde yine tahta otururken betimlenmiştir.

Tanrının betimi Pheidias'la birlikte sabitlenmiş olsa da Hellenistik Dönem'de saç ve ifade betimleri dönemin sanat anlayışı içinde değişikliğe uğramıştır. Örneğin, Otricoli'den bulunmuş olan MÖ 1. yy. Hellenistik tipe bağlı olarak yorumlanan ve günümüzde Vatikan Müzesi'nde bulunan modern kopyada tanrı anastole saçla betimlenmiş ve saçın işleniş detayları Smith'e göre tanrıya sempatik bir ifade kazandırmıştır⁵⁵⁴. Yine bu dönemde Pergamon'dan bulunan ve günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde yer alan kült heykelinde⁵⁵⁵, tanrı ayakta ve yarı giyimli olarak betimlenmiştir. Yukarı kaldırmış olduğu sağ kolu omuzdan kırık ve eksiktir. *Dresden* Tipi'ni andırır şekilde betimlenmiştir. Ağırlığı sağ

⁵⁴⁸ Uğurlu 2002, 151.

⁵⁴⁹ Strabon, 8.3.30.

⁵⁵⁰ Plinius, V.11.1.

⁵⁵¹ Strabon, VIII.3.30.

⁵⁵² Pausanias, V.10.8.

⁵⁵³ Boardman 2005, 202.

⁵⁵⁴ Smith 2013,66.

⁵⁵⁵ LIMC VIII-I 346, No.249.

bacak taşırken geride bırakılmış olan sol bacak dizden bükülerek serbest bir görünüm kazanmıştır. Beline doladığı hymation sol omuz üzerinden atılarak sol kolu tamamen örtmüş ve *Dresden Zeus*'un da olduğu gibi sol kol sol bele yerleştirilmiştir. Smith'e göre, tanrının abartılmamış kasları dikkat çekicidir⁵⁵⁶. Bu dönemde tanrı için Attalos hanedanlığının kesin olarak sağlanmasıdan sonra Pergamon'da tanrı için büyük sunak inşa edilir. Bu sunak üzerinde işlenen Gigantomakhia sahnesinde Zeus Doğu frizinde işlenmiştir. Tanrı yanında yer alan diğer figürlere nazaran daha büyük olarak gösterilmiş ve frizden dışarı çıkacakmış etkisi yaratılmıştır⁵⁵⁷. Ayakta yarı giyimli olarak betimlenen tanrının başı kırık ve eksiktir. Tanrı kendi solunda yer alan düşmanına doğru hareket halindedir. Hymationu genital bölgesinin altında kalın bir tomar yapmış ve bu tomarın kumaşı sırtından geçirilerek sol omuz üzerine atılmıştır. Tanrının sol kol ve kırık ve eksikken yukarı kaldırmış olduğu sağ elinde yıldırım demetini düşmanına yönlendirdiği görülür. Tanrının ayakta ve tahta otururken betimlemeleri Arkaik Dönem'den başlayarak Roma Dönemi boyunca devam etmiştir.

3.2.2. Ayasuluk'ta Aziz Yuhanna Theologos Bazilikası'nda Devşirme Olarak Kullanılmış Zeus Heykelciği

Ephesos'ta Zeus kültü ile ilgili ilk bilgiyi MÖ 7. yy.'da yaşamış olan Kallinos'un şiirlerinden edinmekteyiz⁵⁵⁸. Kallinos dizelerinde Ephesoslular'dan, Smyrnalıları olarak bahsederek Zeus'a yakarışlarını anlatmıştır. Bu dizeler Strabon tarafından şu şekilde aktarılmıştır⁵⁵⁹:

'Smyrnalıları'a merhamet et! Smyrnalıları'nın, güzel öküz butlarını daima senin için yakarak adak sunduklarını unutma!'

Tanrının, Panayır Dağı'nda MÖ 5. yy.'dan beri *Zeus Patroios* (Ata) epitheti ile tapınım gördüğü bilinir⁵⁶⁰. Zeus kentte ayrıca, *Zeus Keraunios*, *Zeus Hyetios* ve *Zeus*

⁵⁵⁶ Smith 2013, 66.

⁵⁵⁷ Smith 2013, 165.

⁵⁵⁸ Jones 1993, 150.

⁵⁵⁹ Strabon, XIV.1.4: καὶ Καλλιῖνος που οὕτως ὠνόμακεν αὐτήν, Σμυρναίους τοὺς Ἐφεσίουσ καλῶν ἐν τῷ πρὸς τὸν Δία λόγῳ Σμυρναίους δ' ἐλέησον καὶ πάλιν μνηῖσαι δ' εἰκοτέ τοι μηρία καλὰ βοῶν μυρναῖοι κατέκηαν.

⁵⁶⁰ Jones 1993, 150.

Meilichos epithetleri ile de tapınım gördüğü epigrafik, nümizmatik ve birkaç kabartma üzerinden bilinmektedir.⁵⁶¹.

Zeus, Homeros'un İlyada'sında birçok sıfatla anılmasının yanı sıra gücünü vurgularcasına altın bir tahta oturduğuna değinilmiştir. Tanrının hakimiyetini anlatan bu sözler tanrının görsel betimlemelerini de etkilemiş olmalıdır ki Pheidias'ın dünyanın yedi harikasından biri kabul edilen eseri ortaya çıkmıştır. Bu betimin yansıması kabul edilen sonraki örnekler Küçük Asya'da özellikle Pergamon ve Ephesos'ta sıklıkla kullanılmışlardır. Ephesos'un Domitianus, Hadrianus⁵⁶² ve Antonius Pius Dönemi sikkelerinde bu figür karşımıza çıkar⁵⁶³. Tahta oturan Zeus sağ elinde Artemis Ephesia'yı tutar⁵⁶⁴. Cook'a göre, Zeus için kutsal kabul edilen dağ, tanrının tahta oturmasıyla simgelenmiştir⁵⁶⁵. Ephesos'ta karşımıza çıkan betimlemedeki taht ise tüm Ephesos Vadisi'ni gören Koressos Dağı'nı simgeler. Bu dağın güneydoğu yamacında iki basamaklı bir taht oyulmuştur. Cook'a göre, bu taht sikkeler üzerinde karşılaştığımız tahtın simgesidir⁵⁶⁶. Jones'e göre, kentte görülen tahta oturan Zeus heykelleri Pheidias'ın eserinden esinlenerek yapılmıştır. Kentte yer alan Hadrianus'a adanan Olympeion, Zeus Tapınağı değildir ve bu kentte bulunan bu eserler tapınağın kült heykelini göstermektedir⁵⁶⁷.

Ephesos'ta bugüne kadar yapılan çalışmalarda çok az sayıda Zeus heykeli bulunmuştur ve bunların çoğunluğunu tahta oturan Zeus heykelleri oluşturur⁵⁶⁸. Bugüne kadar Ayasuluk Tepesi'nde yapılan çalışmalarda ise tanrıya ait tek bir heykelcik bulunmuştur ve bu örnekte tahta oturan Zeus örneğidir.

STJ.15.M2 kazı envanter numaralı tahta oturan Zeus heykelciği Aziz Yuhanna Bazilikası 45-46 plankaresi içerisinde yer alan A-C Odası'ndaki çalışmalar esnasında 2015 yılında bulunmuştur. Eser günümüzde Selçuk Efes Müzesi deposunda yer alır. Malzemesi ince gözenekli beyaz mermerdir. Tanrının üst gövdesi ve plinthenin bazı bölümleri kırık ve eksiktir. Korunagelen küçük bir alandan anlaşıldığı kadarıyla gövdenin sağ üst kısmı çıplak betimlenmiştir. Hymation tanrının belinin alt bölümünde tomar şeklinde verilmiş ve belin altından başlayarak ayak bileklerine doğru kıvrımlar yaparak inmiş ve sadece yalnızca

⁵⁶¹ Aurenhammer 2004, 264.

⁵⁶² Stevenson 2001, 48.

⁵⁶³ Cook 1914, 134.

⁵⁶⁴ Jones 1993, 150.

⁵⁶⁵ Cook 1914, 124.

⁵⁶⁶ Cook 1914, 140.

⁵⁶⁷ Jones 1993, 152.

⁵⁶⁸ Aurenhammer 2004, 264.

ayakları açıkta bırakılmıştır. Tanrının sağ ayağı önde, sol ayağı arkada tasvir edilmiştir. Kırık olan sağ eli, sağ bacağının üstüne yerleştirilmiş olup, elinde Kykloplar'dan aldığı yıldırım demetini tutar. Kırık sol elinde ise muhtemelen asasını tutmaktaydı (Res. 48).

Eserimiz ile benzer bir örnek Ephesos kentinde 1983 yılında Kuretler Caddesi'nde yer alan bir kanalda bulunmuştur. Günümüzde Selçuk Efes Müzesi'nde yer alan 1/24/83 envanter numaralı bu eserde Zeus taht üzerinde betimlenmiştir. Plintheli bir tahta oturan Zeus'un omuzundan itibaren başı ve kolları eksiktir. Tanrı yarı giyimlidir. Hymationu belinden üç kıvrımlı bir tomar oluşturmuştur. Tanrının sağ bacağı öne doğru atılırken, sol bacağı geride kalmıştır. Tanrının sağ yanında plinthe üzerinde ayakta kantlarını açmış bir kartal betimlenmiştir. Eser Aurenhammer tarafından MS 2. yy.'a tarihlendirilmiştir⁵⁶⁹ (Res. 49). Bu örnekte eserimizde olduğu gibi sağ el bacaklar üzerine yerleştirilmemiştir ve bu örnekte yer alan kartal eserimizde işlenmemiştir. Her iki eser aynı bacak hareketlerine sahiptir.

Kıbrıs Salamis'ten bulunmuş Hadrianus ya da Erken Antoninler Dönemi'ne tarihlendirilen tahta oturan Zeus heykeli de eserimizle benzer özelliklere sahiptir. Yarı giyimli ve tahta oturan tanrının başı, kolları ve sol ayağı eksiktir. Hymation belinden kıvrım yapmış ve bir ucu sol bacağın yanından aşağıya inerken bir ucu tanrının arkasından geçirilerek sol omza atılmıştır⁵⁷⁰. Eserimizde ise hymationun bir ucu Salamis örneğinde olduğu gibi tanrının sol yanından aşağıya inerken hymationun diğer ucu omuz üzerinden tahtın oturma bölümüne kadar indirilmiştir (Res. 50). Her iki eserde dizler arasındaki diogonal kıvrımlar benzerlik gösterir. Yaklaşık olarak MS 100'lü yıllara tarihlendirilmiş Paul Getty Müzesindeki 73.AA.32 envanter numaralı eserde Zeus yarı çıplak olarak tahta oturmaktadır (Res. 51)⁵⁷¹. Tanrının dizleri arasında hymationun oluşturduğu diogonal kıvrımlar eserimizle ortak özellik gösterir. Tüm bu özellikler birlikte değerlendirildiğinde eserimizi MS 2. yy.'a tarihlemek mümkün olmaktadır. Bahsi geçen eserlerin Jüpiter Capitolinus kült heykelinin kopyaları olduğu düşünülmektedir⁵⁷². MÖ 64 yılında Apollonios tarafından yapılmış olan Jüpiter Capitolinus kült heykelini günümüzde birçok kopya ile tanımaktayız. Kopyalar arasında sağ ve sol ayağın pozisyonunda farklılıklar ve sağ elinde tutmuş olduğu atribütü değişiklik gösterir. İnan'a göre eserin orijinalinde tanrı sağ elinde şimşek demetini tutmuş olmalıdır⁵⁷³. Aynı orijinalin farklı varyantları olan eserler muhtemelen aynı orijinalden esinlenerek

⁵⁶⁹ Aurenhammer 1990, 24, Fig. 2.

⁵⁷⁰ Vermeule 1975, 99.

⁵⁷¹ Lapatın 2011, 102.

⁵⁷² Jitta 1938, 55; Vermeule 1975, 99.

⁵⁷³ İnan 1975, 157.

yapılmışlardır. Apollonios'un ise eserini yaratırken Pheidias'ın kült heykelini örnek aldığı düşünülür⁵⁷⁴.

3.3. Apollon

Yunan dünyasının en çok tapınım gören tanrılarında olan Apollon ışık, bilicilik, müzik, şiir ve sağlık tanrısı olarak bilinir⁵⁷⁵. Tanrının adına, incelenen Linear B tabletlerinde rastlanmaması *Miken* halkının tanrıyı bilmediğini düşündürür⁵⁷⁶. Apollon isminin ilk şekli bir Hitit mektubunda *Wilusa/Ilios*'un tanrısı olarak ifade edilen '*Appaliunas*' isminde bulunmaktadır⁵⁷⁷. Metinlerde, *Appaliunas*'tan altarlara, kutsal alanların ve kapıların koruyucusu olarak bahsedilir ve bu özellikleri ile Apollon arasında ilişki kurulur⁵⁷⁸. Farnell'e göre, tanrının ismini açıklamak zor olsada, '*meclis toplantısı*' anlamına gelen *Dor* kökenli '*Apella*' isminden türetilmiş olabilir⁵⁷⁹. Tanrının, Homeros'ta Lykia'da doğduğunun vurgulanması ve kız kardeşi Artemis ve annesi Leto'nun Anadolu'lu olmasından dolayı tanrı Anadolu'lu olarak kabul görmüştür. Graf'a göre, Apollon'un Troia'a Savaşı'nda Troialıları desteklemesi onun Anadolu'lu bir tanrı olduğunun göstergesidir⁵⁸⁰. Erhat'a göre, yapılan tüm araştırmalar tanrının doğum yerinin Lykia Bölgesi'nde yer alan Patara olduğu yönündedir⁵⁸¹. Işık ise bu öneriyi şu şekilde özetler, tanrının annesi olan Leto'nun adına Lykia'da kutsal kent kurulmuştur ve bu kent tanrıçanın adını taşıyan tek kent olan Letoon'dur. Leto ismi ise Lykçe'de kadın anlamına gelen lada sözcüğü ile ilişkilidir. Letoon kentinde Leto ve çocukları adına yan yana tapınaklar inşa edilmiş ve bu kent Lykia'nın ulusal dinsel merkezi olmuştur. Homeros'ta tanrının Lykia soylu olması ve tanrının Troia Savaşı'nda Troialıları desteklemesi onun Delos'lu olmasından daha güçlü bir savı oluşturur. Patara kutsal alanının ise antik kaynaklarda Delphi ve Delos ile birlikte yazılması kentin önemini göstermektedir ve tanrının doğum yeri Patara olmalıdır⁵⁸².

⁵⁷⁴ İnan 1975, 157.

⁵⁷⁵ Erhat 2006, 440; Larson 2007, 86.

⁵⁷⁶ Larson 2007, 86; Graf 2009, 134.

⁵⁷⁷ Farnell 1907, 96; Graf 2009, 136.

⁵⁷⁸ Graf 2008, 136.

⁵⁷⁹ Farnell 1907, 99.

⁵⁸⁰ Graf 2009, 132.

⁵⁸¹ Erhat 2010, 47.

⁵⁸² Işık 2012, 154.

Apollon'un soyağacına bakıldığında ise Titanlar soyundan Koios ve Phoibe'nin kızı Leto ile tanrıların ve tüm insanların babası olan Zeus'un oğludur. Hesiodos'un Theogonia adlı eserinde tanrıçanın doğumu şu şekilde geçer, '*Leto Apollon'u doğurdu Zeus'tan*'⁵⁸³. İlyada'nın birinci kitabında da tanrı, '*Apollon, Leto ile Zeus'un oğlu*' olarak geçer⁵⁸⁴.

İkizi Artemis ve tanrının doğumu Homerik İlahi'lerin Apollon bölümünde: Leto, okları seven Apollon ve Artemis; Artemis'i Ortygia'da ve Apollon'u Delos kayalıkları üzerinde doğurduğunu ve Leto'nun, Inopus Deresinin yanındaki palmye ağacı yanında Büyük Cynthian Dağı'na karşı dinlenmesi anlatılır⁵⁸⁵. Pausanias ise tanrının *Hyperborealılar* ülkesinden geldiğini söyler⁵⁸⁶.

Yaşlı Philostratus'tan öğrendiğimize göre tanrının saçları kesilmemiştir ve bu yüzden saçları bağlanmaktadır. Kaşlarından ışıklar yükselir ve yanağından gazabın karıştığı bir gülümseme yayılır. Ellerini yukarı kaldırdığında keskin bakışlı gözleri ellerini izlemiş⁵⁸⁷.

Tanrının görev alanları birçok antik kaynakta detaylı olarak verilmiştir. Tanrı okları ile salgın hastalıkları gönderen ve yine bu hastalıkları iyileştirendir⁵⁸⁸. İlyada'da tanrının oklarıyla Akha askerlerini nasıl telef ettiği şu şekilde anlatılır⁵⁸⁹:

'Kızgın tanrı yürüyordu gece gibi. Yerleşti gemilerin ardına, saldı okunu, bir vınlama çıktı gümüş yaydan, korkunç, acı'. Tanrının şifacı olması Ovidius'un Metomorphoses adlı eserinde kendi ağzından anlatılır⁵⁹⁰: '*Şifa sanatı benim icadımdır ve bitkilerin gücü*'.

Kehanet tanrısı olarak birçok antik kaynakta karşımıza çıkan tanrı adına yazılmış olan Homerik İlahi'de⁵⁹¹ tanrı, '*Zeus'un niyetlerini kesin şekilde önceden ilan edeceğim*' der.

⁵⁸³ Hesiodos, *Theogonia*, 917: Λητώ δ' Ἀπόλλωνα καὶ Ἄρτεμιν ἰοχέαιραν, ἱμερόεντα γόνον περὶ πάντων Οὐρανόων, γείνατ' ἄρ' αἰγιόχοιο Διὸς φιλότητι μιγεῖσα.

⁵⁸⁴ Homeros, *İlyada*, I. 9: Λητοῦς καὶ Διὸς υἱός.

⁵⁸⁵ Homeric Hymns III. 15: Ἀπόλλωνά τ' ἄνακτα καὶ Ἄρτεμιν ἰοχέαιραν, τὴν μὲν ἐν Ὀρτυγίῃ, τὸν δὲ κραναῆ ἐνὶ Δήλῳ, κεκλιμένη πρὸς μακρὸν ὄρος καὶ Κύνθιον ὄχθον, ἀγχοτάτω φοίνικος, ἐπ' Ἴνωποῖο ῥεέθροις.

⁵⁸⁶ Pausanias 10.5.7.

⁵⁸⁷ Philostratus, *Imagines*, 2. 19.

⁵⁸⁸ Graf 2009, 66.

⁵⁸⁹ Homeros, *İlyada*, 1.47-49: τόξ' ὅμοισιν ἔχων ἀμφορεφέα τε φαρέτρην: ἐκλαγζαν δ' ἄρ' οὔστοι ἐπ' ὤμων χωομένοιο, αὐτοῦ κινηθέντος: ὁ δ' ἦϊε νυκτι εὐκώος. ἔζετ' ἔπειτ' ἀπάνευθε νεῶν, μετὰ δ' ἰὸν ἔηκε: δεινὴ δὲ κλαγγὴ γένετ' ἀργυρέοιο βιοῖο:

⁵⁹⁰ Ovidius Metomorphoses 1.520-523: Inventum medicina meum est, opiferque per orbem dicor, et herbarum subiecta potentia nobis: ei mihi, quod nullis amor est sanabilis herbis nec prosunt domino, quae prosunt omnibus, artes.

⁵⁹¹ Homeric Hymns 3. 131: εἶη μοι κίθαρίς τε φίλη καὶ καμπύλα τόξα, χρήσω δ' ἀνθρώποισι Διὸς νημερτέα βουλήν.

Apollon, sanat ve müziğinde tanrısıdır. Homerik İlahi’de tanrı lyra ve kıvrık yayın ona ait olduğunu söyler⁵⁹² ve Sappho Apolon için ‘*musaların lideri*’ der⁵⁹³.

Tanrının kutsal ağacı defnedir. Tanrının bu ağacı kutsal seçmesinin nedeni ise aşık olduğu Thessalia Irmağı Peneus’un kızı olan nympha Daphne’nin bu ağaca dönüşme hikayesidir. Bu hikaye Ovidius’un *Metamorphoses* adlı eserinde detaylı bir şekilde anlatılmıştır⁵⁹⁴. Birçok antik kaynakta geçen bu hikayede; olay Apollon’un Daphe’yi görüp aşık olmasıyla başlar. Tanrının takibinden kurtulmak isteyen Daphne, Gaia’ya yalvarır ve Gaia onu defne ağacına dönüştürür. Ağaca dönüşmesinin ardından Apollon bu ağaçtan bir parça alarak başına yerleştirir⁵⁹⁵.

Tanrının en yaygın kullanılan epitheti⁵⁹⁶ ise Homeros’ta geçen ve Lykia doğumlu olduğunu gösteren *Lykeios*’tur⁵⁹⁷. Ayrıca tanrı Homeros’ta şu yaygın adları ile anılır. *Apollon Paian* olarak iyileştirici yönü vurgulanır⁵⁹⁸, *Apollon Akersekomas* kesilmemiş saçlı⁵⁹⁹, *Apollon Phoibos* parlak ve saf tanrı⁶⁰⁰. Tanrı ayrıca *Apollon Smintheus*⁶⁰¹ tarlaları farelerden koruyan, *Apollon Klarios*⁶⁰², karar bildiren, *Apollon Lairbenos*⁶⁰³ olarak Anadolu’da tapınım görmüştür. Tanrı ayrıca *Pythios* adıyla tüm Yunanista’da tapınım görmüştür. Tanrı, Hera tarafından Leto ve çocukları üzerine salınan canavar *Python*’u *Phoibos* sıfatıyla Delphoi’de öldürmüş ve onu toprakta Helios’un ışıklarının altında çürümeye terk etmiştir. Bu olaydan sonra tanrı *Pythios* ismini almıştır⁶⁰⁴.

3.3.1. Apollon Heykelleri

Tanrının heykelleri ile her dönem boyunca yaygın olarak karşılaşılmaktadır. Arkaik Dönem’de ideal erkek vücudunun temsilcisi olarak kabul edilen tanrı genç ve çıplak olarak betimlenir. Bu dönemin en erken örneği ise Boston Müzesi’nde yer alan ve MÖ 7. yy.’a

⁵⁹² Homeric Hymns, 3. 131.

⁵⁹³ Sappho, 208.

⁵⁹⁴ Ovidius, *Metamorphoses*, I. 452.

⁵⁹⁵ Hyginus, *Fabulae*, 203.

⁵⁹⁶ Tanrıver 2009, 232.

⁵⁹⁷ Homeros, *İlyada* IV. 101.

⁵⁹⁸ Homeros, *İlyada* V. 401.

⁵⁹⁹ Homeros, *İlyada* XX. 39.

⁶⁰⁰ Homeros, *İlyada* I. 43.

⁶⁰¹ Strabon, XIII.1.48.

⁶⁰² Tanrıver 2009, 245.

⁶⁰³ Öztürk 2011, 135.

⁶⁰⁴ Homeric Hymns, 3. 349.

tarihlenen bronz heykelciğidir. Homeros'un dizelerinde bahsedilen kesilmemiş saçları ile betimlenen tanrının bacakları üzerinde '*Mantiklos beni gümüş yay taşıyıcısına adadı*' yazar⁶⁰⁵. Tanrının bu dönemde *Mantiklos Apollonu*'na benzer birçok bronz heykelciği ile karşılaşırız. Bu örneklerin hepsinde tanrı ayakta ve uzun saçlı olarak betimlenmiştir⁶⁰⁶.

Klasik Dönem'le birlikte tanrının farklı tipte betimlemeleri ortaya çıkmaya başlar. MÖ 460 yılına tarihlenen Apollon Omphalos, Atina'da Dionysos Tiyarusu'nda bir omphalosun yanında bulunduğu için bu isimle anılır⁶⁰⁷. Tanrı ayakta ve sağ bacağı vücudun ağırlığını taşıyan bacak olarak verilirken sol bacağı öne doğru atılmıştır. Sağ kol dirsekten, sol kol ise öne doğru uzatılan ön kolun üst bölümünden kırık ve eksiktir. Tanrı Arkaik Dönem heykellerinin aksine burada kısa saçlı olarak betimlenmiştir. Orijinali MÖ 460'a tarihlenen ve Pompei'den bulunan Apollon Mantua, ayakta betimlenir ve sol bacak vücut ağırlığını taşıyıcı konumdadır. Tanrının sağ eli aşağıya doğru iner sol el dirsekten bükülerek öne doğru uzatılır. Tanrının saçları bukleler halinde omuzlarından öne doğru atılmıştır⁶⁰⁸.

MÖ 460 yılına tarihlenen Choisseul-Gouffier Apollon'u ayakta betimlenmiştir ve sağ bacak vücudun ağırlığını taşır. Sağ kol dirsekten sol kol ise sol bileğin üzerinden kırıktır. Tanrı kısa saçlı olarak betimlenmiştir⁶⁰⁹. MÖ 450 yılına tarihlenen Kassel Apollonu ise Roma Dönemi'nde oldukça fazla kopyalanmıştır ve bu eser Pheidias'a atfedilir⁶¹⁰. Boardman'a göre erken klasik erkek tipinin en gelişmiş örneğidir. Uzun saçlı olarak betimlenen tanrı sol elinde yay, sağ elinde ise defne çelengi tutar⁶¹¹. Aynı tarihli Tiber Apollonu da Pheidias'a atfedilir. Tanrı ayakta ve uzun saçlı olarak betimlenmiştir. Boardman'a göre tanrı elinde defne çelengi ve yay tutmuş olmalıdır⁶¹². Praxiteles'in yaptığı Apollon Lykeios heykelinde ise tanrı yanında bulunan desteğe doğru meyilli bir şekilde durur. Bir elinde yay tutarken bir eliyle başında bulunan tacına dokunur⁶¹³. Praxiteles'in yaptığı bir diğer Apollon heykeli ise tanrıyı kertenkele öldürürken gösteren ve sağlam olanı Louvre Müzesi'nde sergilenen Apollon Sauroktonus'tur. Tanrı çıplak ve genç bir şekilde betimlenmiştir. Vücudunun ağırlığı sağ bacağa verilmiş ve sağ ayak zemine tam olarak basmıştır. Sol bacak dizden bükülerek geriye doğru atılmıştır. Tanrının sağ kolu dirsekten bükülerek öne doğru uzatılmış, sol kolu ise

⁶⁰⁵ Farnell 1907, 330; LIMC II-2 194, No. 40.

⁶⁰⁶ LIMC II-2 194, No. 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46.

⁶⁰⁷ Farnell 1907, 335; Boardman 2005, 53, Fig. 66.

⁶⁰⁸ Boardman 2005, 84, Fig. 65.

⁶⁰⁹ Farnell 1907, 337; Boardman 2005, 84, Fig. 67.

⁶¹⁰ Frel 1974, 57.

⁶¹¹ Sparkes 2003, 28; Boardman 2005, 84, Fig. 68.

⁶¹² Boardman 2005, 84, Fig. 69.

⁶¹³ Bieber 1955, 18; LIMC II-2, 193, No: 17, 18, 39f, 39g, 39i, 39n, 39q, 39r, 39z.

yukarı kaldırılarak sol yanında üzerinde kertenkelenin bulunduğu kütüğe yerleştirmiştir. Bu eser Louvre, Vatikan ve Villa Albani'deki örneklerle tanınmaktadır⁶¹⁴.

Tanrının Rhamnus'ta bulunan ve Augustus tarafından Roma'ya götürülen Apollo Rhomnus heykeli ise Skopas tarafından yapılmıştır. Tanrı büyük ve bol giysi içinde betimlenmiştir ve elinde kitharasını tutmaktadır⁶¹⁵.

Tanrıver'e göre, Apollon'un ideal genç erkek vücudunun en iyi temsil eden örnek ise Apollon Belvedere'dir⁶¹⁶. MÖ 330-320 yıllarına tarihlenen eser Atinalı Leochares tarafından bronzdan yapılmıştır⁶¹⁷. Pausanias bu heykelin Leochares tarafından yapıldığını ve Apollon tapınağı önünde durduğundan bahseder⁶¹⁸. Ayakta betimlenen tanrının vücut ağırlığını sağ bacak taşımaktadır ve sol ayak hareket ettiğini göstermek istercesine parmak uçlarıyla yere dokunmaktadır. Tanrının omuzlarına mantosu atılmış ve mantonun ucu yayını tutmak için uzattığı sol kola dolanmıştır. Saçları tepeden toplanmış olan tanrı sağ elinde oklarını sol elinde yayı vardır. Sağ el açık ve kol aşağıya sarkık olup attığı okun gidişini izler⁶¹⁹. Tanrının sırtında ise ok kılıfı asılıdır⁶²⁰.

Klasik Dönem'de birçok tanrı gibi Apollon'un da tanrısal kişiliği heykeller üzerinde tasvir edilmeye başlanmıştır. Hellenistik Dönem'e gelindiğinde ise bu özellik miras alınmış ve daha da genişletilmiştir⁶²¹.

Bu dönemde Apollon daha yumuşak süzgül ve kadımsı bir hava verilmiş ve genç sporcu üslubu keskinleştirilmiştir. Böylelikle hem güçlü ve genç görünüm sağlanmış hem de oğlan çocuğu izlenimi kaybedilmiştir. Tanrının bu üslup içinde yapılan heykelleri ise Kyrene Apollon'u ve bu tipin Tralleis'ten bulunmuş olan Hellenistik Dönem versiyonu olan Tralles Apollonu dur⁶²². Tanrının birçok antik kaynaktan⁶²³ bildiğimiz Didyma'da yer alan büyük tapınağının kült heykeli günümüze ulaşmamıştır. Libya'da yer alan Kyrene tapınağında bulunan Apollon kült heykelinin Didyma Apollon Tapınağı'nın kült heykelinden

⁶¹⁴ Bieber 1955, 18; LIMC II-2, 199.

⁶¹⁵ Bieber 1955, 26.

⁶¹⁶ Tanrıver 2009, 230.

⁶¹⁷ Bieber 1955, 63; Sparkes 2003, 35.

⁶¹⁸ Pausanias, I.3.4.

⁶¹⁹ Sparkes 2003, 35.

⁶²⁰ Bieber 1955, 63.

⁶²¹ Smith 2013, 65.

⁶²² Smith 2013, 67, Fig. 75-76; LIMC II-2, 198, No. 79.

⁶²³ Tanrının tapınağından bahseden antik kaynaklar için bkz: Herodotos 2. 159; Strabon, 9.3.9, 14.1.5-6; Pausanias, II.10.5; VII.2.6.

modellendiği düşünölmektedir⁶²⁴. Günümüzde British Museum'da yer alan heykel MÖ 3-2. yy.'a tarihlenen orijinalin Roma Dönemi kopyasıdır. Tanrının yukarı doğru kaldırdığı sağ kolu omzundan ve kitharasının üzerinden uzattığı sol kolu bileğın hemen üzerinden kırık ve eksiktir. Sol bacak öne doğru atılmış ve rahat konumdayken destek veren bacak zemine tam basan sağ bacak olmuştur. Hymationun bacaklarının üzerinden tomar yaparak kalçasını örtmüş ve sırttan geçirilerek sol omza atılmıştır. Saçları yanlardan bukleler halinde omuzlarından önüne doğru taranmıştır. Tanrının sol yanında ise destek kütüğü üzerinde yılan ve sadağı betimlenmiş ve bu desteğın üzerine kitharası yerleştirilmiştir. Tanrı başını soluna doğru çevirmiş ve kitharasına bakmaktadır⁶²⁵.

3.3.2. Ayasuluk'ta Aziz Yuhanna Theologos Bazilikası'nda Devşirme Olarak Kullanılmış Apollon Heykeli

Tarihçi Kreophylos'un aktarımlarına göre, Ephesos ve Artemision'un kurucuları tarafından inşa edilen tapınağın ve Arkaik şehrin yakınlarında, *Pythia Apollon*'u için yapılmış kutsal alan bulunmaktaydı⁶²⁶. Knibbe'ye göre ise kentin baş tanrıçası Artemis ile geç dönem mitoslarında onları Hellenleştirmek için ikiz yapılmış olmalıdır⁶²⁷. Kentte bu güne kadar yapılan çalışmalarda bulunan Apollon heykelleri ise şu şekildedir: Bryaxis'e atfedilen Apollon Daphne'den esinlenerek yapılan, bir elinde kase diğeri elinde kitharasını tutan uzun kıvrımlı khiton ile betimlenen ve Hellenistik Dönem'e tarihlenen Apollon heykeli⁶²⁸, Apollon Antium tipinin Ephesos replikası olan ve Claudiuslar Dönemi'ne tarihlenen Apollon heykeli⁶²⁹, MS 2. yy.'a tarihlenen Apollon Kyrene⁶³⁰ ve Apollon Centocello Tipi⁶³¹, çıplak olarak betimlenmiş ve Antoninler dönemine tarihlenen Apollon heykeli⁶³², Apollon Kitharados torsosu⁶³³.

1993 yılında erken dönem Ephesos'a ait sınırların belirlenmesi için yapılan Ayasuluk Tepesi'nin batısındaki çalışmalarda üç adet Lyralı Apollon figürünü bulunmuştur⁶³⁴. Arkaik

⁶²⁴ Burn 2004, 85.

⁶²⁵ Bieber 1955, 18; Burn 2004, 85; Smith 2013, 67.

⁶²⁶ Knibbe 1978, 493.

⁶²⁷ Knibbe 1978, 494.

⁶²⁸ Aurenhammer 1990, 34, Taf: 9c.

⁶²⁹ Aurenhammer 1990, 35, Taf: 10f.

⁶³⁰ Aurenhammer 1990, 36, Taf: 12f.

⁶³¹ Aurenhammer 1990, 38, Taf: 14a-d.

⁶³² Aurenhammer 1990, 40, Taf: 15.

⁶³³ Aurenhammer 1990, 41, Taf: 16a.

⁶³⁴ Büyükkolancı 2002, 238; Büyükkolancı-Doğın 2007, 123.

Dönem'e tarihlenen buluntular, Büyükkolancı ve Doğan tarafından İsa Bey Camii'nin veya Aziz Yuhanna Bazilikası'nın bulunduğu yerde olduğu düşünülen Apollon Tapınağı ile ilişkili olduğu önerilmiştir⁶³⁵.

3/71/78 envanter numaralı Apollon Heykelli Aziz Yuhanna Bazilikası'nın sağ transeptinin batı girişinin güneyinde 1978 yılı çalışmalarında bulunmuştur. Malzemesi ince gözenekli beyaz mermerdir. Tanrı, kutsal hayvanı olan griphon ile birlikte ayakta betimlenmiştir ve ikisi arasında ağaç şeklinde yapılmış destek kütüğü yer almaktadır. Kaideli yapılmış olan heykelde tanrıya ait bölümde korunagelen tek alan sol bacağıdır. Çıplak betimlenen sol bacak üst baldırın ortasından kırılmıştır. Sol bacak düz bir şekilde aşağı indirilmiş ve ayak parmakları eksik olan sol ayak tamamen zemine basmaktadır. Buradan anlaşıldığına göre, vücudun ağırlığını sol bacak taşımaktadır. Serbest olarak verilen bacak muhtemelen kırık ve eksik olan sağ bacağıdır. Sağ ayağa ait çok az bir bölüm kaide üzerinde tahrip olmuş ve kaide bu alandan kırılmıştır. Tanrının yanında yer alan griphonun ise sol ön bacağı kırık ve eksiktir. Tanrının sol yanında yer alan griphon ayakta ve başını tanrıya doğru kaldırmıştır. Griphonun boynunda yer alan yeleleri soldan sağa aşağıya doğru taranmıştır (Res. 52). Griphonun sol kanadı heykelin sol yanında yukarıya doğru açık şekilde betimlenmiştir (Res. 53). Destek kütüğünün arkası tamamen düz ve işlenmemiştir (Res. 54).

Kentte bugüne kadar bulunan Apollon heykelleri içinde eserimizle benzer iki örnek ile karşılaşırız. Bunlardan ilki ise 1898 yılında tiyatronun alt bölümünde bulunmuş olan Antium tipine verilen I 823 envanter numaralı Apollon heykelidir. Eser günümüzde Viyana Efes Müzesinde yer alır. Torso, plinthesine ve tanrının saç detaylarına ait bölümleri ile birlikte bulunmuştur. Eserin başı, kolları ve dizlerinden itibaren bacakları kırık ve eksiktir. Tanrının duruşundan anlaşıldığı üzere ağırlığı taşıyan sol bacak düz olarak indirilmiş, sağ bacak ise hafif yana atılarak serbest bırakılmıştır. Plinthe üzerinde tanrının yere tam basan sol ayağı izlenebilirken sağ ayağın parmak uçları korunmuştur. Eser Claudiuslar Dönemi'ne tarihlenmektedir⁶³⁶ (Res. 55-56).

2455 envanter numaralı ikinci heykel ise tiyatroda bulunmuştur ve günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde yer alır. Eserin başı, sağ dirseğin üzerinden sağ kolu ve sol bileğin üzerinden sol ayağı kırıktır. Çıplak olarak betimlenen tanrının vücut ağırlığını sol bacak taşıırken sağ bacak dizden hafif bükülerek verilmiştir. Tanrının sol kolu sol yanında

⁶³⁵ Büyükkolancı-Doğan 2007, 128.

⁶³⁶ Torso yüksekliği 1.33 cm olan eser iri taneli gri mermerdendir. Bkz: Aurenhammer 1990, 35, No: 12.

bulunan destek kütüğü üzerinde atribütünü tutmaktadır. Tanrının saçları bukleler halinden omuzlarından öne doğru taranmıştır ve Antoninler Dönemi'ne tarihlenmektedir⁶³⁷ (Res. 57).

Her iki eserde de tanrının taşıyıcı bacağı eserimizde olduğu gibi sol bacak olarak verilmiştir. Kentte bulunan heykellerden sadece tiyatrodaki bulunan ve Antoninler Dönemi'ne tarihlenen heykelin sol yanında destek kütüğü verilmiştir. Eserimizde ise bu alanda kütüğün önünde tanrının kutsal hayvanı griphon betimlenmiştir. Tanrının sol yanında griphon ile betimlenen örnek ise Roma Capitoline Müzesi'nde yer alan 736 envanter numaralı Apollon heykelidir. Çıplak olarak ayakta betimlenen tanrının vücut ağırlığını yere düz bir şekilde basan sağ bacak taşırken sol bacağı dizden hafif bükülerek verilmiştir. Sol kol sol yanında destek kütüğü üzerine doğru uzatılarak dirsekten yukarıya kaldırılmış ve tanrı sol elinden kitharasını tutmaktadır. Sol kolunu ise başının hizasında yukarı kaldırmış ve sağ elini sağ bileğiyle beraber başının üzerine koymuştur. Tanrının saçları kısa ve yanlardan arkaya doğru taranmıştır. Tanrının sol kolunun koluna dolanan hymationun bir ucu tanrının sol omzuna atılmıştır. Tanrının sol yanında yapılan hymation kıvrımlı bir şekilde yerleştirilerek destek kütüğü görevi verilmiştir. Tanrının sol ayağının yanında kitharasının hemen altında kutsal hayvanı grifon arka ayakları üzerine oturmuş ve sağ ön ayağını yukarı kaldırır şekilde cepheden betimlenmiştir. Griphon başını yukarı kaldırmış ve sağında yer alan tanrıya bakmaktadır. Eser Lykeios Apollon'unun Roma Dönemi uyarlamasıdır⁶³⁸ (Res. 58). Bu eser örneğimizle karşılaştırıldığında ise vücudun ağırlığını taşıyan bacakların değiştiği görülür. Eserde tanrının sol yanında yer alan hymation örneğimizin korunan bölümlerinden izlenememektedir. Ayrıca tanrının sol yanında yer alan griphonun sol bacağı yukarıya kaldırılıp öne doğru uzatılmıştır. Örneğimizde ise griphon ön ayaklarıyla yere basmaktadır. Tanrının çıplak ve sol yanında griphon ile betimlenmesi ve griphonun her iki eserde de tanrıya doğru kaldırılmış başı ortak özellikler arasındadır (Res. 59).

Örneğimizde yer alan tanrının sol yanında ağaç şeklinde yapılmış destek kütüğünün Hadrian Dönemi'nden itibaren görülmeye başlaması⁶³⁹ eserin MS 2. yy.'a tarihlenmesine olanak sağlamıştır.

⁶³⁷ Beyaz mermerden yapılmış olan heykel 1911 yılında müzeye getirilmiştir. Eser günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde yer alır. Aurenhammer 1990, 40, Fig. 15.

⁶³⁸ LIMC II-2, 209, No. 196; Catalogo del Museo Torlonia di sculpture antiche 1880, 54, No. 89.

⁶³⁹ İnan 1975, 12.

3.4. Irmak Tanrısı

Zeus'un gökyüzü, Poseidon'un depremlerle ilişkilendirildiği gibi çoğu Yunan tanrı ve tanrıçası doğa olaylarıyla ilişkilendirilmiştir. Bunun yanı sıra birçok küçük tanrı doğrudan doğa olarak karşımıza çıkar. Bu tanrılar genellikle çevrede yer alan doğa olayları ya da manzaraların kişileştirilmiş halleridir. Irmak tanrıları ise doğanın kişileştirilen en önemli tanrılarıdır⁶⁴⁰ çünkü önemli antik şehirler nehirlerin geçtikleri yerlerde kurulmuşlar ve burada yaşayanlar için en önemli kaynak olmuşlardır⁶⁴¹. Irmaklar buldukları toprakların yöneticilerinin atası olarak kabul edilmişlerdir⁶⁴².

Birçok antik kaynaktan öğrendiğimize göre bu tanrılar, Okeanos ve Tethys'in çocuklarıdır⁶⁴³ ve sayılarının üç bin olduğu söylenir⁶⁴⁴. Theogonia'da bu tanrıların isimleri şu şekilde verilmiştir⁶⁴⁵.

'Tethys Okeanos'a ırmaklar doğurdu,

Suları burgaç burgaç ırmaklar:

Nil, Alpheios, Eridanos, derin burgaçlı,

Strymon, Maiandros, İstros, güzel akışlı,

Phasis, Rheosos, Akhelos, gümüş burgaçlı,

Nessos, Rhodios, Haliakmon, Heptaporos,

Garnikos, tanrısal Aisepos ve Simoeis,

Peneios, güzel akışlı Hermos ve Kaikos,

Sangarios, uzun Ladon ırmağı ve Parthenios,

Euhenos, tanrısal Adreskos ve Skamandros'

⁶⁴⁰ Larson 2007, 152.

⁶⁴¹ Anabolu 1990, 361.

⁶⁴² Altinoluk 2005, 4.

⁶⁴³ Hesiodos, *Theogonia*, 337; Diodorus Siculus IV.72.2.

⁶⁴⁴ Erhat 2010, 207.

⁶⁴⁵ Hesiodos, *Theogonia*, 337: Τηθὺς δ' Ὀκεανῶ Ποταμοὺς τέκε δινήεντας, Νεῖλόν τ' Ἀλφειὸν τε καὶ Ἑριδανὸν βαθυδίνην Στρυμόνα Μαίανδρόν τε καὶ Ἴστρον καλλιρέεθρον Φᾶσιν τε Ῥῆσόν τ' Ἀχελώϊόν τ' ἀργυροδίνην Νέσσον τε Ῥοδίον θ' Ἀλιάκμονά θ' Ἑπτάπορόν τε Γρήνικόν τε καὶ Αἴσηπον θεῖόν τε Σιμοῦντα Πηνειόν τε καὶ Ἑρμόν ἐυρρείτην τε Κάικον Σαγγάριόν τε μέγαν Λάδωνά τε Παρθενίον τε Εὐήνόν τε καὶ Ἄρδησκον θεῖόν τε Σκάμανδρον.

Bu tanrılar insan doğurganlığı, çocuk bakımı, çocukluğun koruyucusu ve vatan sevgisiyle ilişkilendirilmişlerdir⁶⁴⁶. Nonnus'un Dionysiaca adlı eserinde ırmak tanrısı Lamos'un çocukluğu önemseydiği vurgulanmıştır⁶⁴⁷. Yunan gençleri saçlarını ırmak tanrılarında adanmışlardır⁶⁴⁸. İlyada'da, Peleus oğlunun Troia Savaşı'ndan güvenli bir şekilde gelmesi için Akhilleus'un saçlarını nehir tanrısı Sperkheios adanmıştır⁶⁴⁹.

'Sperkheios, boşuna adanmış babam bu saçları sana;

Döndüğümde sevgili baba toprağına kesecektim saçlarımı,

Kutsal kurbanlar kesecektim sana,

Sularının aktığı kutsal yerde...'

Pausanias ise Leucippus adlı bir gencin aşkına kavuşabilmek için saçlarını nehir tanrısı Alpheios için uzattığından bahseder⁶⁵⁰. Antik kaynaklardan öğrendiğimize göre, tanrısal varlıklar olarak kabul edilen ırmaklar için boğa ve at sunuları yapılmıştır. Homeros'ta Peleus'un oğlu için Poseidon ve Alpheios suyuna birer boğa kurban ettiği⁶⁵¹, Herodotos'ta Kserkes'in din adamlarının mutlu bir yorum elde etmek için dokuz tane beyaz atı Styrron Nehrine kestiklerinden bahsedilir⁶⁵². Hesiodos'un İşler ve Günler adlı eserinde nehirlerin kutsallığı şu sözlerle vurgulanır⁶⁵³ :

'Durmaz akar güzelim ırmaklardan geçerken,

Ayaklarını suya sokmadan önce dua et

⁶⁴⁶ Larson 2007, 152.

⁶⁴⁷ Nonnus Dionysiaca XXIV.43.

⁶⁴⁸ Jones 2005, 19.

⁶⁴⁹ Homeros, *İlyada*, XXIII.140: ἐνθ' αὐτ' ἄλλ' ἐνόησε ποδάρκης δῖος Ἀχιλλεύς: στάς ἀπάνευθε πυρῆς ξανθὴν ἀπεκείρατο χαίτην, τὴν ῥα Σπερχειῶ ποταμῶ τρέφε τηλεθόωσαν: ὀχθήσας δ' ἄρα εἶπεν ἰδὼν ἐπὶ οἴνοπα πόντον: Σπερχεῖ ἄλλως σοί γε πατήρ ἠρήσατο Πηλεὺς κείσέ με νοστήσαντα φίλην ἐς πατρίδα γαῖαν σοί τε κόμην κερέειν ῥέξειν θ' ἱερὴν ἑκατόμβην, πεντήκοντα δ' ἔνορχα παρ' αὐτόθι μῆλ' ἱερεύσειν ἐς πηγάς, ὄθι τοι τέμενος βωμός τε θυήεις.

⁶⁵⁰ Pausanias, VIII.20.2.

⁶⁵¹ Homeros, *İlyada* XI.726.

⁶⁵² Herodotos VII.113.

⁶⁵³ Hesiodos, *İşler ve Günler*, 737: μηδὲ ποτ' αἰενάων ποταμῶν καλλίρροον ὕδωρ ποσσὶ περᾶν, πρὶν γ' εὐξῆ ἰδὼν ἐς καλὰ ῥέεθρα, χεῖρας νηψάμενος πολυηράτω ὕδατι λευκῶ. ὅς ποταμὸν διαβῆ κακότητ' ἰδὲ χεῖρας ἀνιπτος, τῶ δὲ θεοὶ νεμεσῶσι καὶ ἄλγεα δῶκαν ὀπίσσω. μηδ' ἀπὸ πεντόζοιο θεῶν ἐν δαιτὶ θαλεῖη αἶον ἀπὸ χλωροῦ τάμνειν αἴθωνι σιδήρω.

*Gözlerini akıntıya dikerek,
Ve tertemiz pırıl pırıl sulara ellerini yıka.
İçini ve ellerini yıkamadan ırmaktan geçen
Tanrıların öfkesini çeker üstüne, başına dert açar’.*

İrmaklar, cenaze törenleri içinde oldukça önemliydi çünkü ölen kişinin bedeni nehirde yıkanır⁶⁵⁴. Doğurganlıkla ilişkili olmaları için bebeklere genellikle yerel ırmak tanrılarının isimlerini andıran Asopodoros, Ismondoros ve Akheloios gibi isimler verilirdi⁶⁵⁵.

Homeros’a göre en önemli ırmaklar Küçük Asya’da Maiandros (Büyük Menderes), Rhesos, Granikos (Biga Çayı), Hermos (Gediz), Kaikos (Bakırçay), Sangarios (Sakarya) ve Skamandros (Kara Menderes)’tur⁶⁵⁶. Pausanias ise Yunanistan’ın en büyük ırmağı olan Akhelous’u tüm nehirlerin prensi olarak verir⁶⁵⁷.

3.4.1. Irmak Tanrısı Heykelleri

Yunan sanatında ırmakların kişileştirilmesi zoomorfik ve anthropomorphik biçimde görülmektedir. Irmak tanrıları sanatta ilk kez MÖ 7. yy.’da karşımıza çıkmaya başlar ve betimlemeleri MS 2-3. yy.’a kadar devam eder⁶⁵⁸. Bu dönemde ilk betimlenen ırmak ise Batı Yunanistan’ın Akarnania ile Aitolia Bölgeleri arasında akan en uzun ırmak olan Akheloos’tur⁶⁵⁹. Irmak, Herakles ile olan mücadelesinde⁶⁶⁰, boğa, ejderha, yılan ve kentauros olarak biçim değiştirmiştir⁶⁶¹. Altınoluk’a göre, bu biçim değişiklikleri sanatçıları etkilemiştir⁶⁶². Ayrıca Homeros’ta da ırmaklar boğaya benzetilmiştir⁶⁶³.

⁶⁵⁴ Jones 2005, 19.

⁶⁵⁵ Larson 2007, 152.

⁶⁵⁶ Altınoluk 2010, 3.

⁶⁵⁷ Pausanias, VIII.38.10.

⁶⁵⁸ Ostrowski 1991, 16.

⁶⁵⁹ Altınoluk 2005, 7; Lee 2006, 318; Erhat 2010, 23.

⁶⁶⁰ Akeolos Kalydon Kralının kızı Deianeria’ya aşık olmuş ama ırmak tanrının sürekli biçim değiştirmesinden ürken Deianeria Herakles’le evlenmeyi uygun görmüştür. Bu yüzden Achelous ve Herakles arasında bir mücadele yaşanmıştır. Bkz: Strabon, X.2.19; Erhat 2010, 23.

⁶⁶¹ Erhat 2010, 23.

⁶⁶² Altınoluk 2005, 7.

⁶⁶³ Homeros, *İlyada*, XXI.239.

Akheloos'un bilinen en erken betimlemesi MÖ 7. yy.'ın ikinci çeyreği başlarına tarihlenen insan yüzlü boğa olarak betimlendiği Syracuse'dan bulunan Protokorint Oinoche'si üzerindedir. Akheloos vazo sanatında kentaur ve triton olarak karşımıza çıkar ve kulak ve burun yapısıyla satyre benzetilmiştir⁶⁶⁴. Irmak tanrısının MÖ 6. yy.'a tarihlenen diğer erken betimlemelerinde ise tanrı, sakallı insan yüzlü boğa şeklinde betimlenmiştir⁶⁶⁵. Bu betimleme tipi Miletos staterleri üzerinde de karşımıza çıkar. MÖ 530-510 yıllarına tarihlenen Ionia sikkelerinde ise insan yüzlü ve kanatlı boğa protomları ile karşılaşılır⁶⁶⁶. Marathon'dan bulunmuş olan ve günümüzde Berlin Müzesi'nde bulunan sakallı ve insan yüzüne sahip olan mask örneği MÖ 409-480 yıllarına tarihlenir⁶⁶⁷.

MÖ 5. yy.'da ise ırmak tanrısının insan formu ile karşılaşılır⁶⁶⁸. Eubia'dan bulunmuş olan küçük bronz heykelcik kadın giysileri içinde Akheloos'u betimlemektedir. Tanrı ayakta khiton ve kolposlu peplos giymiş ve sakallı olarak betimlenmiştir. Sol elinde cornucopia tutmuş sağ kolu ise dirsekten itibaren eksiktir⁶⁶⁹. Tanrının elinde bulunan cornucopia ise Ostrowski'ye göre sembolik bir anlam içermektedir⁶⁷⁰, çünkü Akheloos Herakles ile olan mücadelesi esnasında boğaya dönüşmüş ve Herakles boğanın boynuzlarını kırmıştır⁶⁷¹. Altınoluk'a göre, Akheloos zoomorphyk görüntüden anthropomorphyk bir görüntüye kavuşmuş ve boğa olan tanrının boynuzları, bereket getiren, insan biçimli tanrının eline yakıştırılmıştır⁶⁷².

Irmak tanrılarının uzanmış ve yarı giyimli betimlenmelerinin ise ne zaman ortaya çıktığı konusu tartışmalıdır. Irmak tanrılarının bu tipinin kökeni için bazı araştırmacılar ise günümüzde Vatikan'da yer alan Nil heykelini gösterirler ve bu tipin Roma Dönemi'nde yaygın olarak kullanılan tipin kaynağı olarak düşünürler⁶⁷³. Pausanias'ın anlatımlarından öğrendiğimize göre Olympia Zeus Tapınağı'nın doğu alınlığının kenarlarında yer alan uzanmış iki figür ırmak tanrıları olan Alpheios ve Kladeos göstermektedir⁶⁷⁴. Tanrılar alınlığın köşelerine yerleştirilmiş ve yarı giyimli uzanmış olarak betimlenmişlerdir. Parthenon Tapınağı'nın batı alınlığının köşelerinde yer alan figürler için de Kephisos ve Ilisos olduğu

⁶⁶⁴ Lee 2006, 319.

⁶⁶⁵ Gais 1978, 356; Lee 2006, 320.

⁶⁶⁶ Altınoluk 2010, 8.

⁶⁶⁷ Gais 1978, 357.

⁶⁶⁸ Altınoluk 2010, 9.

⁶⁶⁹ Lee 2006, 318.

⁶⁷⁰ Ostrowski 1991, 19.

⁶⁷¹ Strabon, X.2.19; Ovidius, *Metamorphoses*, 9.87.

⁶⁷² Altınoluk 2005, 9.

⁶⁷³ Gais 1978, 361; Anabolu 1990, 362.

⁶⁷⁴ Pausanias 5.10.7.

düşünülmüştür⁶⁷⁵. Fakat bu dönemde ırmak tanrılarının yarı giyimli uzanmış betimlemelerinin başka bir örneği olmaması bu betimlerin ırmak tanrıları olmadığı düşüncesine neden olmuştur⁶⁷⁶. Ancak MÖ 340 yıllarına tarihlenen Athena Alea Tapınağı'nın batı alınlığının köşelerde uzanan iki figürden birisi Nymphē Teuthrania diğeri ise alınlıkta işlenen Akhilleus ve Telephos arasında Kaikos Vadisi'nde gerçekleşen çarpışmanın mekansal olarak temsili olan Kaikos Irmağı'dır⁶⁷⁷. Ostrowski'ye göre alınlıklarda karşılaştığımız bu uzanmış ırmak tanrılarıydı ve tip MÖ 5-4. yy.'da bilinmekteydi⁶⁷⁸. Herakles'in uzanarak betimlendiği bazı örnekler ırmak tanrısı Akheloos ile karıştırılmaktadır. Altınoluk'a göre verimlilik ile ilişkili olarak ortaya çıkan bu betimleme ırmak tanrısını uzanır şekilde betimleme konusunda etkilemiştir, çünkü Herakles ve Akheloos verimliliği ve suların hayat veren gücünü simgelemektedirler⁶⁷⁹.

Hellenistik Dönem'de yeni bir ırmak ikonografisi ortaya çıkmıştır. Orantes Irmağı üzerine I. Seleukos Nikator tarafından MÖ 300-290'larda kurulmuş olan Antiokheia için yapılmış olan Tykhe heykelinin ayaklarının altında Orantes Irmağı yüzerken gösterilmiştir⁶⁸⁰. Kaya üzerine oturmuş olan Tykhe kıvrımlı bir khiton giymiş, bir bacağını diğer bacağı üzerine atmış, başını yana çevirmiştir. Tykhe sağ ayağı ile Orantes'in sağ omzuna basmaktadır. Orantes ise başını sağına doğru çevirmiş ve yüzer şekilde betimlenmiştir. Pausanias'tan öğrendiğimize göre bu yeni tipin heykeltraşı Lysippos'un öğrencisi olan Eutykhides'tir⁶⁸¹.

Roma Dönemi'nde uzanan ırmak tanrısı ve yüzen ırmak tanrısı betimlemeleri ile yaygın olarak karşılaşılsa da Arkaik Dönem'de ortaya çıkan boğa tipiyle de karşılaşılmaktadır⁶⁸². Farklı olarak ise Phrygia Bölgesi'ndeki Kolossai sikkelerinde Lykos (Çürüksu) kurt olarak karşımıza çıkarken Laodikeia sikkelerinde ise bu tiplere ek olarak Kapros (Başlıçay) yaban domuzu olarak çıkar⁶⁸³. Roma Dönemi'nde ırmak tanrıları, imparatorların propagandalarının bir parçası olmuşlardır. Bu yönüyle ırmaklar askeri ve ekonomik olayları simgelemişlerdir⁶⁸⁴. Traianus Sütunu'nda sakallı erkek figürü olarak

⁶⁷⁵ Gais 1978, 362; Ostrowski 1991, 21.

⁶⁷⁶ Gais 1978, 356.

⁶⁷⁷ Ostrowski 1991, 22; Altınoluk 2010 15.

⁶⁷⁸ Ostrowski 1991, 22.

⁶⁷⁹ Altınoluk 2005, 14.

⁶⁸⁰ Smith 2013, 78.

⁶⁸¹ Pausanias VII.2.7.

⁶⁸² Ostrowski 1991, 26.

⁶⁸³ Anabolu 1990, 363.

⁶⁸⁴ Ostrowski 1991, 35.

karşımıza çıkan Danuvius Irmağı Dacialılarla olan savaş sonucunda zafer kazanan Roma ordusunu izlemektedir⁶⁸⁵. Bu dönemde ırmak tanrıları saz, palmiye dalı, bereket boynuzu, buğday başağı, mısır, haşhaş, çiçek gibi benzer atribütlere sahiptirler⁶⁸⁶

3.4.2. Ayasuluk'ta Aziz Yuhanna Theologos Bazilikası'nda Devşirme Olarak Kullanılmış Irmak Tanrısı Heykelciği

Lydia Bölgesi'nde yer alan Tmolos Dağlarından doğan Kaystros ırmağı denize Ephesos kentinin önünde dökülür⁶⁸⁷. Kent için oldukça önemli bir yere sahip olan bu ırmak için Pausanias kentin isminin Kaystros ırmağının oğlu olan Ephesos'tan aldığını yazmıştır⁶⁸⁸. Strabon ise Homeros'un Asya Çayırılığı olarak bahsettiği bölgeden akan Kaystros için bir heroon bulunduğunu yazar⁶⁸⁹. Kentin su gereksinimi karşılayan diğer bir ırmakta Marnas Irmağı'dır. Irmağın ismi ise savaşmak anlamına gelmektedir⁶⁹⁰.

Ayasuluk Tepesi'nde ise bugüne kadar yapılan çalışmalarda Irmak Tanrısı'na ait bir adet heykelcik bulunmuştur. 7/65/87 envanter numaralı bu eser 1987 yılında doğu sur duvarları çalışmaları esnasında bulunmuş ve günümüzde Selçuk Efes Müzesi'nde yer alır. Malzemesi ince gözenekli beyaz mermerdir. Tek parça halinde bulunan heykelciğin dizlerinden itibaren bacakları belinden itibaren üst gövdesi kırık ve eksiktir. Tanrının korunan sağ bacağının üst bölümü kırıktır. Tanrının üzerinde uzandığı kayanın iki yanı ve alt bölümünde yer alan plinthesi kırıktır. Tanrı, doğal bir görüntü yaratmak için üzeri engebeli verilen ve sağa doğru yükselen kaya üzerinde sola doğru uzanmıştır. Yarı giyimli olan tanrının hymationu pubis bölgesini açıkta bırakacak şekilde bacaklarını örtmüştür. Hymationun bir ucu gövdenin altına doğru uzatılmıştır. Hymationun bu ucu gövdenin altından geçirilerek sol kol üzerine dolanmış olmalıdır. Üzerinde uzandığı kayanın yapısına bağlı olarak, tanrının sol yanında yer alan ve içinden suyun aktığı amphora/hydira üzerine sol koluyla yaslanmış olmalıdır. Tanrının kente bulunan diğer örneklerden yola çıkılarak sol bacağının sağ bacağının altından bükülerek geriye atıldığı, sağ kolunu sağ bacağının üzerine

⁶⁸⁵ Ostrowski 1991, 52.

⁶⁸⁶ Altınoluk 2005, 18.

⁶⁸⁷ Sevin 2007, 86.

⁶⁸⁸ Pausanias VII.2.7.

⁶⁸⁹ Strabon, XIV.1.45.

⁶⁹⁰ Altınoluk 2005, 137.

yerleştirdiği ve sol elinde ırmakların getirdiği bereketi temsil eden cornucopia tutmuş olduğu söylenebilir. Tanrının zerine uzandığı ve sol kolunun altında yer alması gereken amphora/hydriadan akan su kayanın üzerinden akarken işlenmiş ve bu su tanrının uzandığı yöne doğru yönlendirilmiştir (Res. 60-61).

Kentte yapılan çalışmalarda ise bugüne kadar biri oturan dördü ise uzanan beş adet ırmak tanrısı heykeli bulunmuştur. 1958 yılında Skholastikia Hamamı'nda niş içerisinde in situ olarak bulunmuş olan 1357 envanter numaralı ırmak tanrısı günümüzde Selçuk Efes Müzesi'nde yer alır. Tanrı yunuslu bir plinthe üzerinde Roma Dönemi'nin ırmak tanrılarının betimleme ikonografisine uygun olarak sola doğru uzanmıştır. Tanrının belinden itibaren sırtının bir bölümü hymation ile örtülmüştür. Sağ kolu sağ dizinin üzerine yerleştirilen tanrı sol kol ise dirsekten bükülerek içinden suyun aktığı hydria/amphora üzerine yerleştirmiştir. Tanrı muhtemelen sol elinde cornucopia tutmaktaydı. Tanrı sakallı betimlenmiş ve bukleli saçları omuzlarına inmiştir. Aurenhammer tarafından eser MS 2. yy.'a tarihlenmiřtir⁶⁹¹ (Res. 62). Bu heykel Anabolu'ya göre Marnas Irmağı'nın tanrısı olmalıdır. Çünkü Ephesos Odeion'unun karşısında yer alan nympheionun suyu bu ırmaktan sağlanmış ve su yolları Antonius Pius Dönemi'nde inşa edilmiştir ve bu dönemin sikkelerinde Marnas Irmağı'nın tanrısı bir nymphe ile betimlenmiřtir⁶⁹².

1962 yılında agorada bulunan 1/36/72 envanter numaralı uzanan tanrı heykeli günümüzde Selçuk Efes Müzesi'nde yer alır. İki parça halinde bulunan heykelin ayakları, kolları ve başı eksiktir. Tanrının pubis bölgesi açıkta bırakılarak bacakları hymation ile örtülmüş ve hymationun bir bölümü sol omuz üzerine atılmıştır. Sağ kol muhtemelen sağ bacak üzerine yerleştirilmiş, sol kol dirsekten bükülerek içinde suyun aktığı hydria/amphora üzerine yerleştirmiştir. Tanrı muhtemelen sol elinde cornucopia tutmaktaydı. Eser Aurenhammer tarafından Flaviuslar Dönemi'ne tarihlenmiřtir⁶⁹³ (Res. 63).

1928 yılında Vedius Gymnasion'unun frigidariumunda bulunan 4281 envanter numaralı uzanan ırmak tanrısı heykeli günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde yer alır. İki parça halinde bulunan heykelin sağ ayağı ve elleri kırık ve eksiktir. Tanrı sola doğru uzanmış sol dizi bükülerek arkaya doğru uzatılırken sağ bacağın altına yerleştirilmiştir. Sağ kol sağ bacağın üzerine yerleştirilmiş ve sol kol dirsekten bükülerek içinde suyun aktığı

⁶⁹¹ Eser iri taneli beyaz mermerdendir. Fiğr yüksekliği 19 cm, genişliği 26 cm, plinthe yüksekliği ise 12 cm'dir. Bkz: Aurenhammer 1990, 102, Fig. 83.

⁶⁹² Anabolu 1990, 362.

⁶⁹³ Eser iri taneli gri mermerdendir. Yüksekliği 64 cm, genişliği 1.38 cm, plinthe yüksekliği 12 cm'dir. Bkz: Aurenhammer 1990, 104, Fig. 85.

hydria/amphora üzerine yerleştirmiştir. Muhtemelen sol elinde cornucopia tutmaktaydı. Hymation, tanrının genital bölgesini örtmüş ve ayaklarını açıkta bırakmıştır. Hymationun bir ucu sol kol üzerine dolanmıştır. Tanrı uzun saçlı ve sakallı olarak betimlenmiştir. Aurenhammer tarafından Geç Antoninler Dönemi'ne tarihlendirilmiştir⁶⁹⁴ (Res. 64).

Kentte bulunan bir diğer uzanan tanrı heykeli, 1928 yılında Vadius Gymanasion'unun frigidarium bölümünde bulunmuştur. 78 envanter numaralı eser günümüzde İzmir Arkeoloji Müzesi'nde yer alır. Normal insan boyutlarının üzerinde olan heykel tek parça halindedir. Tanrının ayakları, bilekten itibaren sağ eli, sol elinin parmakları ve burnu kırık ve eksiktir. Yarı giyimli olan tanrının hymationu genital bölgesini örtmüş ve ayaklarını açıkta bırakmıştır. Hymationun bir ucu sol kol üzerine dolanmıştır. Tanrı sola doğru uzanmış sol dizi bükülerek arkaya doğru uzatılırken sağ bacağın altına yerleştirilmiştir. Sağ kol sağ bacağın üzerine yerleştirilmiş ve sol kol dirsekten bükülerek içinde suyun aktığı hydria üzerine yerleştirmiştir. Sol elinde içinde kozalaklar, meyveler, salkımlar, çiçekler ve yapraklar bulunan cornucopia tutmaktadır. Tanrının başı soluna doğru hafif eğilmiştir. Ortadan ikiye ayrılan saçları dalgalı ve gür olan tanrının başında çelenk yer alır. Tanrı sakallı olarak betimlenmiştir. Göz kapakları dolgun işlenen tanrının göz bebekleri işlenmiştir⁶⁹⁵. Heykel Aurenhammer tarafından Geç Antoninler Dönemi'ne tarihlenmiştir⁶⁹⁶ (Res. 65) .

Suyun bu şekilde mermer üzerinde gösterilmesi ise kentte bulunan diğer örneklerde yer almamaktadır. Eser kentte bulunan ırmak tanrısı heykellerinde genellikle pubis bölgesi hymationla örtülerek verilirken sadece 1/36/72 envanter numaralı örnekte tanrının genital bölgesi örneğimizdeki gibi açık bırakılmıştır⁶⁹⁷. Örneğimizin hymation kıvrımlarının çok az bir bölümü korunmuş olsa da 1/36/72 envanter numaralı örnekle oldukça benzer olması eserimizin MS 1. yy.'a tarihlenmesine olanak sağlar.

ırmak tanrısı heykelciği olasılıkla Kaystros Irmağı'nı betimlemekteydi. Çünkü kent için önemli olan iki ırmaktan bir olan Marnas'ın Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde genellikle mızrak ve kalkan ile betimlenmiştir⁶⁹⁸ ve bu atribütler onun adında taşıdığı anlam olan savaş ile ilişkisini göstermektedir. Söz konusu eserimizde böyle bir atribütün bulunmayışı Kaystros'a ait olduğunu düşünmemizi sağlar.

⁶⁹⁴ Eser orta gözenekli beyaz mermerdendir. Yüksekliği 1.27 cm, genişliği 2.18 cm'dir. Bkz: Aurenhammer 1990, 106, Fig. 87.

⁶⁹⁵ Eser orta kristalli beyaz mermerdendir. Yüksekliği 1.15 cm, genişliği 2.06 cm, derinliği ise 1.02 cm'dir. Bkz: Aybek vd. 2009, 53; Aurenhammer 1990, 105, Fig. 86.

⁶⁹⁶ Aurenhammer 1990, 105.

⁶⁹⁷ Aurenhammer 1990, 104, Fig. 85.

⁶⁹⁸ Altınoluk 2005, 138.

Roma Dönemi'nde ırmak personifikasyonları kült, propaganda veya mitolojik olayların canlandırıldığı sahnelerde kullanılmıştır. Ancak kentte bulunan hiçbir heykel tapınakta bulunmamıştır. Genellikle hamam ve gymnasionlarda bulunmuş olan heykeller muhtemelen bu yapılara su sağlayan ırmağın personifikasyonu olarak kullanılmışlardır⁶⁹⁹. Ayasuluk Tepesi doğu surlarında bulunmuş olan heykel de muhtemelen kentte yer alan hamam ya da gymnasiumda kullanılmıştır.

3.5. Dionysos

Şarap ve sarhoşluğun tanrısı olan Dionysos aynı zamanda bitkilerin, verimliliğin, dini coşkunun ve tiyatrodaki sahnelenen şarkı ve oyunların tanrısıdır⁷⁰⁰. Herodotos, Dionysos'u Yunan pantheonunun en genç tanrıları arasında gösterir ve onun üçüncü kuşaktan olduğunu⁷⁰¹ ve kendi yaşadığı dönemden bin altı yüz yıl öncesinde doğduğunu anlatır⁷⁰². Dionysos adının kökeni *Dio-* ve *-nysos* olarak iki farklı kökten türediği düşünülür. *Dio-* tanrının babası Zeus ile *-nysos* kökü ise *nympheler* tarafından büyütüldüğü dağ olan Nysa Dağı ile ilişkilidir. Tanrının ismi ilk olarak Miken'de *di-wo-nu-so* olarak karşımıza çıkar⁷⁰³. Tanrı ayrıca *Bacchos*, *Baccheus*, *Iacchos*, *Bassareus*, *Bromios*, *Euios*, *Sabazios*, *Zagreus*, *Thyoneus*, *Lenaios*, *Eleuthereus* gibi birçok farklı isimle tapınım görmüştür⁷⁰⁴. Dionysos, Thebai kralı Kodmos'un kızı olan Semele ve Zeus'un oğludur⁷⁰⁵. Tanrı Euripides'in Bakkhalar adlı eserinin giriş konuşmasında kendini şu sözler ile tanıtır⁷⁰⁶: “*Ben, Zeus'un oğlu Dionysos, kavuştum işte Thebai yurduna, anam, Kadmos'un kızı Semele yıldırım yalazları içinde doğurmuş beni*”.

⁶⁹⁹ Kentte bulunan ve günümüzde Selçuk Efes Müzesi'nde yer alan 1357 envanter numaralı heykelcik Skholastikia Hamamı'nda, 1/37/72 envanter numaralı heykel agorada ve İzmir arkeoloji müzeinde yer alan 78 envanter numaralı ve İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde yer alan 5281 envanter numaralı heykeller ise Vadius Gymnasion'unun frigidariumunda bulunmuştur.

⁷⁰⁰ Nilsson 1961, 35; Er 2006, 443; Tatlock 1917, 165.

⁷⁰¹ Herodotos, II.145.

⁷⁰² Herodotos, II.146.

⁷⁰³ Mylonas 1956, 278.

⁷⁰⁴ Harrison 1908, 413; Nilsson 1961, 93.

⁷⁰⁵ Hesiodos, *Theogonia*, 940; Homeric Hymns 1-7-26; Euripides Bakkhalar 1; Apollodoros Library 3.26-28.

⁷⁰⁶ Euripides, *Bakkhalar*, 1-4: ἤκω Διὸς παῖς τήνδε Θηβαίων χθόνα Διόνυσος, ὃν τίκτει ποθ' ἡ Κάδμου κόρη Σεμέλη λοχευθεῖσα ἄστραπηφόρῳ πυρί: μορφὴν δ' ἀμείψας ἐκ θεοῦ βροτησίαν πάρειμι Δίρκης νάματ' Ἴσμηνοῦ θ' ὕδωρ.

Oldukça farklı olan tanrının doğum hikayesi Pseudo Apollodorus, Bibliotheca adlı eserinde detaylı bir şekilde anlatılmıştır⁷⁰⁷:

“Semele’ye aşık olan Zeus, onunla birlikte olur. Onu her ne kadar Hera’dan uzak tutsa da Hera Semele’yi kandırır ve Zeus’un ona görünmesini ister. Semele’nin her istediğini yerine getirmek için söz veren Zeus, Semele’nin gelin odasına iki tekerlekli arabasıyla girdiğinde, gök gürleri, yıldırımlar çakar ve Zeus ona bir şimşek gönderir. Bu durum karşısında Semele korkuyla ölür ve şimşek sonucunda yanan vücudundan altı aylık Dionysos’u Zeus alır. Zamanı geldiğinde Zeus dikişleri gevşetti ve Dionysos’u güvendiği Hermes’e verdi. Hermes Dionysos’u Ino ve Athamas’a verdi ve onları Dionysos’u bir kız gibi yetiştirmeleri için ikna etti. Hera bu ailenin üzerine delilik gönderdi. Bunun üzerine Zeus oğlunu Hera’dan kaçırdı ve onun bebek keçiye dönüştürdü. Hermes, Dionysos’u aldı ve onu Asia Nysa’sının Nymphesine verdi”

Apollodoros tanrının yetiştirildiği yerin Asya’da olduğunu söylemesine rağmen Herodotos Nysa kentinin Ethiopia’da olduğunu söyler⁷⁰⁸ ve bu kentte Dionysos bayramlarının kutladığını anlatır⁷⁰⁹.

“Doğduktan sonra Zeus onu bacağına dikmiş ve Mısır’dan öteye, Ethiopia’daki Nysa kentine götürmüştür”.

MÖ 5. yy. da yaşamış olan Herodotos, Dionysos’un Mısır’da Osiris’e denk geldiğini ve Mısırlıların Dionysos için kutladıkları bayramın bazı detaylarının Yunanlılarla aynı olduğunu

⁷⁰⁷ Apollodorus, III.4.3: Σεμέλης δὲ Ζεὺς ἐρασθεὶς Ἥρας κρύφα συνευνάζεται. ἡ δὲ ἐξαπατηθεῖσα ὑπὸ Ἥρας, κατανεύσαντος αὐτῆς Διὸς πᾶν τὸ αἰτηθὲν ποιήσιν, αἰτεῖται τοιοῦτον αὐτὸν ἐλθεῖν οἷος ἦλθε μνηστευόμενος Ἥραν. Ζεὺς δὲ μὴ δυνάμενος ἀνανεῦσαι παραγίνεται εἰς τὸν θάλαμον αὐτῆς ἐφ’ ἄρματος ἀστραπαῖς ὁμοῦ καὶ βρονταῖς, καὶ κεραυνὸν ἴησιν. Σεμέλης δὲ διὰ τὸν φόβον ἐκλιπούσης, ἐξαμηνιαῖον τὸ βρέφος ἐξαμβλωθὲν ἐκ τοῦ πυρὸς ἀρπάσας ἐνέρραψε τῷ μηρῷ. ἀποθανούσης δὲ Σεμέλης, αἱ λοιπαὶ Κάδμου θυγατέρες διήνεγκαν λόγον, συνηρηῆσθαι θνητῷ τινι Σεμέλην καὶ κατανεύσασθαι Διός, καὶ διὰ τοῦτο ἐκεραυνώθη. κατὰ δὲ τὸν χρόνον τὸν καθήκοντα Διόνυσον γεννᾷ Ζεὺς λύσας τὰ ράμματα, καὶ δίδωσιν Ἑρμῆ. ὁ δὲ κομίζει πρὸς Ἰνώ καὶ Ἀθάμαντα καὶ πείθει τρέφειν ὡς κόρην. ἀγανακτήσασα δὲ Ἥρα μανίαν αὐτοῖς ἐνέβαλε, καὶ Ἀθάμας μὲν τὸν πρεσβύτερον παῖδα Λέαρχον ὡς ἔλαφον θηρεύσας ἀπέκτεινεν, Ἰνώ δὲ τὸν Μελικέρτην εἰς πεπυρωμένον λέβητα ρίψασα, εἶτα βαστάσασα μετὰ νεκροῦ τοῦ παιδὸς ἦλατο κατὰ βυθοῦ. καὶ Λευκοθέα μὲν αὐτὴν καλεῖται, Παλαιμῖον δὲ ὁ παῖς, οὕτως ὀνομασθέντες ὑπὸ τῶν πλεόντων: τοῖς χεμμαζομένοις γὰρ βοηθοῦσιν. ἐτέθη δὲ ἐπὶ Μελικέρτη ἀγῶν τῶν Ἰσθμίων, Σισύφου θέντος. Διόνυσον δὲ Ζεὺς εἰς ἔριφον ἀλλάξας τὸν Ἥρας θυμὸν ἔκλεψε, καὶ λαβὼν αὐτὸν Ἑρμῆς πρὸς νύμφας ἐκόμισεν ἐν Νύσῃ κατοικούσας τῆς Ἀσίας, ἃς ὕστερον Ζεὺς καταστερίσας ὠνόμασεν Ὑάδας.

⁷⁰⁸ Herodotos, II.146: νῦν δὲ Διόνυσόν τε λέγουσι οἱ Ἕλληνας ὡς αὐτίκα γενόμενον ἐς τὸν μηρὸν ἐνερράγατο Ζεὺς καὶ ἦνεκε ἐς Νύσαν τὴν ὑπὲρ Αἰγύπτου εὐδοσαν ἐν τῇ Αἰθιοπίῃ, καὶ Πανὸς γε πέρι οὐκ ἔχουσι εἰπεῖν ὅκη ἐτρέπετο γενόμενος. δῆλὰ μοι γέγονε ὅτι ὕστερον ἐπύθοντο οἱ Ἕλληνας τούτων τὰ οὐνόματα ἢ τὰ τῶν ἄλλων θεῶν: ἀπ’ οὗ δὲ ἐπύθοντο χρόνου, ἀπὸ τούτου γεννηλογέουσι αὐτῶν τὴν γένεσιν.

⁷⁰⁹ Herodotos, III.97.

söyler⁷¹⁰ . Dionysos kültürünün kökeni tam olarak bilinmese de birçok araştırmacı onun Thrakialı, Phrygialı ya da Lydialı olduğunu önerir⁷¹¹ ve Herodotos'tan öğrendiğimize göre Thrakialıların tapındıkları üç tanrıdan biri Dionysos'tur⁷¹². Tanrı Bakkhalar da kendini Lydialı olarak tanıtır⁷¹³

Dionysos üzüm şarabının ölümlüler için bulan tanrıdır⁷¹⁴ ve şarap tanrının sevinç yüklü nimetleri olarak kabul edilir⁷¹⁵. Diodorus Siculus ise büyümesi için toprağa koyulan ilk bitkiyi tanrının ilk doğumu olarak kabul edildiğini, üzüm salkımlarının olgunlaştığı zaman ise tanrının ikinci kez doğduğuna inanıldığını ve tanrının böylece önce topraktan daha sonra ise asmadan doğduğunu anlatır⁷¹⁶.

Tanrı üzüm şarabını keşfettikten sonra Hera'nın hincına uğrar ve tanrının üzerine delilik gönderen Hera, onun dünyayı gezmesine neden olur. Tanrıya bu yolculuğunda eğitmeni silenos, satyrler ve menadlar eşlik etmiştir⁷¹⁷ Tanrı Suriye ve Mısır'ı gezmiş, Mısır Kralı Proteus, tanrıyı dostane şekilde ve ilk karşılayan kişi olmuştur. Tanrı daha sonra Phrygia Bölgesi'nin tanrıçası olan Kybele'ye gitmiştir. Burada tanrıça tarafından arındırılmıştır ve mistik ayin törenlerini öğrenmiş istekli bir şekilde Thrakia'ya doğru yola çıkmıştır. Thrakia'dan sonra ise en ünlü seyahati olan ve birkaç yıl kaldığı Hindistan'a gitmiştir⁷¹⁸. Yunanistan'a geldiğinde ise Ikarus, tanrıyı kabul etmiş ve tanrı da ona üzüm üretimini ve şarap yapma sanatını öğretmiştir⁷¹⁹. Tanrı Bakkahalar'ın bir bölümünde, Pers ülkesinden, Arabistan'a bütün Asya ülkelerini gezdiğini ve Lidya'nın ve Phrygia'nın altın ovalarından Thebai şehrine geldiğini anlatır ve gitmiş olduğu ülkelerde korolarını kurarak törenlerini ölümlülere öğrettiğinden bahseder⁷²⁰.

Tanrı maceralı yolculuğunun ardından geldiği Naksos'ta sevgilisi Theseus tarafından terk edilen Ariadne'ye aşık olmuş ve onunla evlenmiştir. Bu evlilikten ise Oinopion, Thoas, Stapylos, Latromis, Euanthes ve Tauropolos dünyaya gelmiştir. Dionysos yapmış olduğu geziler sonucu kültürü tüm dünyaya yaymış ve sonrasında on iki Olymposlu'dan biri

⁷¹⁰ Herodotos, II. 42-48.

⁷¹¹ Versenyi 1974, 106; Harris 1915, 128; Topper 2015, 142.

⁷¹² Herodotos, V.7.

⁷¹³ Euripides, *Bakkhalar*, 465.

⁷¹⁴ Euripides, *Bakkhalar*, 650; Apollodorus, *Library*, III.31.

⁷¹⁵ Hesiodos, *İşler ve Günler*, 609.

⁷¹⁶ Diodorus Siculus III.62.5.

⁷¹⁷ Graves 2010, 127.

⁷¹⁸ Apollodorus, *Lib*, III.32-33.34.

⁷¹⁹ Apollodorus, *Library*, II.191.

⁷²⁰ Euripides, *Bakkhalar*, 15-20.

olmuştur. Hestia Olympos'taki kendi yerini Dionysos'a bırakmıştır⁷²¹. Tanrı bu olayın sonunda annesini kurtarmak için yer altı dünyasına inmiştir ve annesini yer yüzüne çıkarmıştır⁷²²

Tanrı, onun Zeus'un oğlu olduğunu reddeden kadınları çıldırtmış ve onların dağlara çıkmasına neden olmuştur. Tanrı için geceleri kutsal törenler düzenleyen bu kadınlara bakkha denir. Bakkhaların üyeleri ise genç, yaşlı henüz evlenmemiş kızlar ve tanrının törenlerine katılan hayvanları sütleriyle besleyen genç annelerdir. Törenlerde bakkhalar saçlarına sarmaşık çelenkleri ve meşe yapraklarından taçlar takarlar. Tanrı bu kadınlar için kayalardan su, topraktan şarap ve süt çıkarır ve thyrsusoslarından bolca bal damlatırdı⁷²³. Satyr, kentaur, silenos, nymphe ve menadlar tanrının eşlikçileridir⁷²⁴. Tanrının festivalleri ise Attik dramının kökenini oluşturmuştur⁷²⁵. Dionysos doğanın tanrısıdır ve tıpkı Demeter, Kore, Adonis ve Osiris gibi mevsimlerin getiricisidir⁷²⁶. Dionysos'la en çok ilişkili olan bitki sarmaşıktır ve çam kozalağı, meşe, sarmaşık ve bal peteği kutsalları arasındadır⁷²⁷.

Tanrının şarabın yanı sıra elmayı ve inciri bulduğuna inanılır ve bu nedenle Dionysos'a en çok meyve yetiştiricileri ve çiftçiler tapınmışlardır⁷²⁸. Bereketin sembolü olan phallus birçok bereket kültüründe görüldüğü gibi tanrının kültüründe de göze çarpan detaylar arasındadır⁷²⁹. Dionysos törenlerinde ipler yardımıyla oynatılan Phallos kaldırılıp indirilerek alay halinde dolaştırılır⁷³⁰.

Tanrının doğumunun anlatıldığı Bakkhalar'da Dionysos, boğa boynuzlu tanrı olarak sıfatlandırılırken Zeus tarafından başına yılanlardan çelenk takıldığı anlatılır⁷³¹. Antik kaynaklarda tanrı, güzel yüzlü, beyaz pembe tenli, yumuşak elli, bir kız çocuğu kadar güzel olduğu anlatılır⁷³². Ovidius onun nazik çiçeklerle süslü mür kokulu saç bukleli altın ve mor işlemeli giysiler giyen silahsız bir oğlan olduğunu söyler⁷³³. Tanrı sıklıkla bir leopara

⁷²¹ Graves 2010, 130.

⁷²² Pausanias, II.31.2.

⁷²³ Euripides Bakkhalar 685-715.

⁷²⁴ Tatlock 1917, 173.

⁷²⁵ Tatlock 1917, 172.

⁷²⁶ Harrison 1908, 365.

⁷²⁷ Harrison 1908, 428; Harris 1915, 118; Harris 1915, 128.

⁷²⁸ İndirkaş 2004, 62.

⁷²⁹ Nilsson 1961, 36.

⁷³⁰ Herodotos II.48.

⁷³¹ Euripides, *Bakkhalar*, 100.

⁷³² Euripides, *Bakkhalar*, 455; Ovidius, *Metamorphoses*, 3.550; Seneca, *Hercules Furens*, 472.

⁷³³ Ovidius, *Metamorphoses*, 3.550.

binerken ya da panterlerin çektiği bir arabanın içinde gösterilir. Tanrı elinde thyrsusunu taşır⁷³⁴.

3.5.1. Dionysos Heykelleri

Dionysos, İlyada'da küçük bir çocuk, Homeric Hymn'de ve Euripides'in Bakkhalar'ın da genç bir delikanlı olarak karşımıza çıkmasına rağmen tanrının ilk betimlemeleri sakallı ve olgun bir görüntüdedir⁷³⁵. Arkaik Dönem'de İkaria'daki Dionysos kutsal alanında bulunmuş MÖ 530-520 yıllarına tarihlenen kolossal boyutlu baş tanrıya ait bilinen en erken heykellerden birisidir. Başın sadece ön yüzü korunmuş ve sağ yanak, burun, dudaklar ve çene kırık ve eksiktir. Tanrının saçları alında spiral şeklinde lüleler yapılarak verilmiş ve tanrı sakallı olarak betimlenmiştir⁷³⁶. Tanrının bu betimi MÖ 5. yy.'a tarihlenen Attik vazolar üzerinden bilinmektedir⁷³⁷. Bu dönemde tanrı, giysili ve tahta oturan betimleri ile de temsil edilir. İkaria'da üç fragman halinde bulunan heykelde tanrı sağ elinde kantharos tutmaktadır⁷³⁸. Atina'da bulunmuş olan panter postu üzerine oturmuş bir heykeli mezarlık alanında bulunmuştur. Tanrının başı sağ omzundan itibaren sağ kolu ve bileğinden itibaren sol kolu kırık ve eksiktir. Tanrının elbisesi bir omzunu açıkta bırakmaktadır ve heykelin tüm detayları özenle boyanmıştır⁷³⁹.

Klasik Dönem'de MÖ 440-4330 yıllarına tarihlenen ve buluntu yeri bilinmeyen SK 526 envanter numaralı heykeli günümüzde Berlin Staatliche Müzesi'nde yer alır. Heykelin başı, omuzlarından itibaren kolları, dizlerinin üzerinden bacakları kırık ve eksiktir. Khitonlu betimlenmiş olan tanrının belinde zarif ve iyice sıkılmış bir kemer yer alır. Tanrı muhtemelen ellerinde thyrsos ve kase tutmaktaydı⁷⁴⁰. Pausanias'tan öğrendiğimize göre, Atina'daki tiyatronun yanında yer alan tanrının en eski tapınağı için Alkamenes, chryselephantin tekniğinde kült heykeli yapmıştır⁷⁴¹. Tanrı bu heykelde sakallı ve tahta oturur şekilde betimlenmiş ve sağ elinde bir kantharos, sol elinde ise thyrsos tutar. Waltson'a göre heykelin

⁷³⁴ Tatlock 1917, 173.

⁷³⁵ Kerenyi 2015, 9.

⁷³⁶ Romano 1992, 398; Boardman 2001, 100; LIMC III-I, 424, No. 6.

⁷³⁷ Romano 1992, 402.

⁷³⁸ Romano 1992, 403, Fig. 95.

⁷³⁹ Boardman 2001, 100.

⁷⁴⁰ Boardman 2001, 230, Fig. 225.

⁷⁴¹ Pausanias, I.20.3.

yüksekliği 5.50 cm ile 6.25 cm arasında olmalıdır⁷⁴². Tanrının Arkaik Dönem'den beri yaratılan sakallı ve ağırbaşlı görüntüsü ilk kez Klasik Dönem'de değişmeye başlar ve Athena Parthenon Tapınağı'nda ilk kez sakalsız ve genç şekilde karşımıza çıkar⁷⁴³. Tanrı Parthenon Tapınağı'nın doğu alınlığında sol köşede alınlığın eğimine uygun olarak sol koluna yaslanmış, bacaklarını dizlerinden kırarak uzatmış ve panter postu üzerinde oturmaktadır. Çıplak ve kısa saçlı olarak betimlenen tanrı sağ elinde kantharos tutarken vücudu ve sol kolu arasında thyrosunu almıştır⁷⁴⁴. Tanrı ayrıca bu yapının doğu frizinde Hermes ile Demeter arasında tahta oturmaktadır. Tanrının hymation ile beli sarılıyken vücudunun üst bölümü çıplaktır. Sol kolunu arkasında oturan Hermes'e dayanmış olan tanrı sağ elinde muhtemelen asa ya da thyrsos tutmaktaydı⁷⁴⁵. Parthenonun oldukça zarar görmüş olan doğu metopları üzerinde de tanrı kısa khiton giymiş, yanında panter ve yılanıyla birlikte silah olarak kullandığı thyrsosu ile düşmanına saldırmaktadır⁷⁴⁶.

1877 yılında Olympia Hera Tapınağı'nda bulunan Hermes ve bebek Dionysos heykelini⁷⁴⁷ Pausanias, Praxiteles'in yaptığını söyler⁷⁴⁸. Günümüzde Olympia'da olan heykel için bazı araştırmacılar orijinalin kopyası olduğunu önerirler. Çıplak ve ayakta betimlenen Hermes'in vücut ağırlığını sağ bacağı taşır ve sol bacağı hafifçe geriye doğru atılmıştır. Tanrının sol kolu üzerinde bebek Dionysos oturmuş ve Hermes'in günümüzde kırık olan sağ eline doğru bakmaktadır. Araştırmacılar kırık olan bu el ile bir üzüm salkımı tutulduğunu önerirler⁷⁴⁹. Eser muhtemelen Hermes'in Dionysos'u Nysa Nymphelerine götürdüğü mitolojisinden esinlenerek yapılmıştır⁷⁵⁰.

Dionysos Sardanapolus tipi MÖ 4. yy.'da yaratılmış ve bu tipi Praxiteles'in yaptığı ya da onun devrinde yapıldığı önerilir⁷⁵¹. Orijinalinde bronzdan olduğu önerilen bu tipte tanrı uzun khiton üzerine hymation giymiş ve hyamtionu bir omzuna atılmıştır. Tanrı uzun saçlı ve sakallı olarak betimlenmiştir⁷⁵².

⁷⁴² Waltson 2014, 159.

⁷⁴³ Waltson 2014, 158.

⁷⁴⁴ Boardman 2001, 101, Fig. 80.1; Jenkins 2007, 36; Kerényi 2015, 168, Fig. 91.

⁷⁴⁵ Jenkis 2007, 44, Fig. 39; LIMC III-I, 465, No. 486.

⁷⁴⁶ Kerényi 2015, 164, Fig. 90.

⁷⁴⁷ Ajoatian 1996, 103; LIMC III-I, 479, No. 675.

⁷⁴⁸ Pausanias, V.17.3.

⁷⁴⁹ Antonson 1937, 109; Corso 2004, 85; Mitropoulos et al. 2017, 126.

⁷⁵⁰ Corsa 2004, 85.

⁷⁵¹ Kerényi 2015, 218; Ridgway 2001, 91; Kosmopoulou 2002, 212.

⁷⁵² Corso 2004, 85; Kerényi 2015, 218; Özgan 2016, 47.

Hellenistik Dönem’de ise tanrının temel ikonografisinde ve karakterinde önemli değişiklikler yapılmıştır⁷⁵³. Tanrı bu dönemde önem kazanmış ve toplumun birçok kesiminin ihtiyaçlarına cevap veren evrensel bir tanrı olmuştur⁷⁵⁴. Hellenistik dünyanın her yerinde tapınılan tanrı için evrensel tanrı ikonografisi oluşturulmuştur. Tanrı sakallı tarım ve bağbozumu tanrısından, bereketi getiren yumuşak tipli bir tanrı halini almıştır⁷⁵⁵.

MÖ 360-330 yıllarında Atinalı sanatçılar tarafından yapılan Delphi Apollon Tapınağı’nın batı alınlığında tanrı Kitharados tipinde karşımıza çıkar. Tanrı bu heykelinde diademli, uzun saçlı, sakalsız ve kemerli uzun giysiler içinde ayaktadır. Tanrı sol elinde kithara tutar⁷⁵⁶. Dionysos ve Apollon’un benzer bir tiplere sahip olmasının nedeni ise ikisinin kardeş olması ve birbirini tamamlayan tanrılar olarak görülmesidir⁷⁵⁷.

Tanrının Thasos’ta bulunan MÖ 3. yy.’a ait başı kolosal ölçülerde yapılmıştır. Tanrının saçı ortadan ikiye ayrılmış ve yanlardan omuzlara düşürülmüştür. Özgan’a göre kadınımsı saç buklelerinin devamı gibi gözüken çıkıntılar giysi kıvrımlarına aittir ve heykel olasılıkla tahtında oturur şekilde betimlenmiştir⁷⁵⁸. Tanrının ayrıca tipolojik olarak neredeyse aynı olan Dionysos Delphoi başında saçları ortadan ikiye ayrılmış ve omuzlara doğru bukleler düşürülmüştür. Alın üzerinde ise diadem yer alır. Bu baş Smith tarafından MÖ 3. yy’a verilirken⁷⁵⁹, Özgan, yüzün gergin, canlı ve enerjik oluşu ve taşıdığı patatik ifadeden bu başı MÖ 4. yy.’ın son çeyreğine tarihlenmiştir⁷⁶⁰.

Tanrının Arkaik Dönem’de yaratılan oturan Dionysos betimi Thrasylos Anıtı’nda tekrar karşımıza çıkar. Heykel MÖ 3. yy.’a tarihlenir ve Atinalı Heykeltıraş Thrasykles tarafından yapılmıştır. Anıta sonradan eklenen tanrının, boyundan itibaren başı ve omuzlardan itibaren kolları kırık ve eksiktir. Tanrı büyük bir kaya üzerinde oturmuş ve göğüs altında kemerle sıkıca tutturulan khiton ve post giymiş, tanrının sol omzu ile bacaklarını ise bir hymation örter⁷⁶¹.

Tanrı dönemin önemli yapılarından olan Pergamon Zeus Altarı’nın güney kanadında karşımıza çıkar⁷⁶². İki kemerli khiton giymiş olan tanrının başını asma yapraklarından

⁷⁵³ Smith 2013, 65.

⁷⁵⁴ Smith 2013, 131.

⁷⁵⁵ Smith 2013, 66.

⁷⁵⁶ Kerényi 2015, 219, Fig. 113; Fullerton 2016, 236; LIMC III-I 465, No. 489.

⁷⁵⁷ Kerényi 2015, 220.

⁷⁵⁸ Özgan 2016, 72, Fig. 56.

⁷⁵⁹ Smith 2013, 67, Fig. 79.

⁷⁶⁰ Özgan 2016, 73, Fig. 57.

⁷⁶¹ Ridgway 2001, 212; Beazley-Ashmole 1966, 69; Özgen 2016, 110; LIMC III-I, 419, No. 147.

⁷⁶² Moraw 2011, 245; Smith 2013, 167.

yapılmış bir taç süsler. Tanrı kollarını yatay şekilde kaldırmış sol eliyle düşmanını yakalarken sağ elinde tuttuğu thyrsusu düşmana karşı bir silah olarak kullanmaktadır. Tanrıya bu dövüşünde bacaklarının arasında yer alan bir panter ve arkasında yer alan iki küçük satyr yardım eder⁷⁶³. Tanrı ayrıca bu yapının sunaklı avlusunun iç kısmında Attalos Hanedanlığı'nın mitolojik kurucusu olan Telephos'un hayatının anlatıldığı frizde betimlenen tek büyük tanrı olarak karşımıza çıkar⁷⁶⁴. Tanrı bu sahnede derinliğin verilmek istenmesinden dolayı insanlardan daha küçük boyutlu olarak arka bölüme yerleştirilmiştir⁷⁶⁵. Tanrının duruşu ve elbise kıvrımlarından anlaşıldığı kadarıyla kendi soluna doğru hareket etmiştir. Panter derisi altında kemerli ince katlanmış bir giysi giymiştir. Panterin pençeleri tanrının sol omzu üzerinde düğümlenmiştir. Tanrı oldukça genç olarak betimlenmiş ve saçları sarmaşık yaprakları ile süslenmiş ve alınına bir tanrı tarafından icat edilen onun fetihlerini simgeleyen diadem takılmıştır⁷⁶⁶.

Tanrının Geç Hellenistik Dönem'de ortaya çıkan Korinth tipi, Praxiteles'in MÖ 4. yy.'da yapmış olduğu *Apollon Lykeios* tipinden esinlenilerek yaratılmıştır. Birçok kopyasıyla bilinen bu heykelin en iyi örneği Korinth'ten bulunmuş ve Roma Dönemi kopyasıdır. Genç ve sarhoş olarak betimlenen tanrı sağ kolunu başının üzerine koymuş ve dinlenir durumdadır. Tanrının saçları ortadan ikiye ayrılmış ve başının üzerinde asma yapraklarından ve üzümlerden oluşan bir taç ve alınında bir diadem bulunur⁷⁶⁷.

3.5.2. Ayasuluk'ta Aziz Yuhanna Theologos Bazilikası'nda Devşirme Olarak Kullanılmış Dionysos Başı

Dionysos kültürüne Küçük Asya'da çok erken dönemlerden itibaren rastlanmaktadır. Knibbe'ye göre tanrının Küçük Asya'da nüfus etmesinin nedeni ise ana tanrıça ile olan ilişkisidir⁷⁶⁸. Ephesos'ta ise Dionysos ve Demeter kültürünün ilişki içinde olduğunu gösteren yazıtlar bu veriyi desteklemiştir⁷⁶⁹. Roma Dönemi öncesinden beri Ephesos pantheonun en önemli tanrısı Dionysos'dur⁷⁷⁰. Kentte tanrının kutsal alanı henüz bulunamamış olsa da

⁷⁶³ Bieber 1955, 117; LIMC III-I, 477, No. 657.

⁷⁶⁴ Moraw 2011, 245.

⁷⁶⁵ Schraudolph 1996, 68; Moraw 2011, 245.

⁷⁶⁶ Schraudolph 1996, 68.

⁷⁶⁷ Romano 2006, 147; LIMC III-I, 445, No. 200.

⁷⁶⁸ Knibbe 1978, 495.

⁷⁶⁹ Knibbe 1978, 496; Strelan 1996, 122.

⁷⁷⁰ Aurenhammer 2004, 267.

Kuretler Caddesi'nde bir tapınağının olduğu ve kentin dışında birçok kutsal alanı olduğu önerilir⁷⁷¹.

Hellenistik Dönem'de Teos'ta, sanatçıların haklarını korumak için kurdukları Dionysos Sanatçıları Birliği⁷⁷², kentte çıkan bir ayaklanma sonucunda Ephesos'a yerleşmiştir⁷⁷³. Tanrı için kentte, Geç Klasik ya da Erken Hellenistik Dönem'den itibaren Katagogia şenlikleri kutlanmıştır⁷⁷⁴. Yaygın bir Dionysos ritüeli olan bu festival tanrının geri geliş ya da eve dönüşü için düzenlenmiştir⁷⁷⁵. Bu festivalin katılımcıları yüzlerine değişimin sembolü olan maskaları takarak tanınmayacak halde ellerinde Dionysos idolleri ve phallos çubukları ile şarkılar söyleyerek kentte doğru ilerlerler⁷⁷⁶. Tanrı için MS 97-98 yıllarında düzenlenen bir şenlikte, törene katılanlar Bülbül Dağı'ndan aşağıya Kuretler Caddesi'ne doğru koşmuş ve kentin ilk piskoposu olan Timotheos, Dionysos taraftarları tarafından taşlanarak öldürülmüş ve Timotheos Ephesos'un ilk martyri olmuştur⁷⁷⁷

Kentte Yamaç Ev 2 olarak adlandırılan 7 konuttan oluşan yapı birimi içerisinde yer alan ve Tivoli'deki Villa Hadriana'nın en yakın örneği olarak verilen 6 no.lu konut biriminde⁷⁷⁸ Dionysos Oreios'a bir yakarış yazıtı bulunmuştur⁷⁷⁹. Bu yazıtta konutun da sahibi olan Gaius Flavius Furius Aptus'un adı geçmekte ve Aptus '*Dağdan gelen ve kent önündeki tanrı*' olarak tapınılan kültün lideri konumundadır⁷⁸⁰. Kentte tanrının ve eşlikçilerinin heykelleri Kuretler Caddesi boyunca kamu ve özel binaların dekorasyonunda kullanılmıştır⁷⁸¹.

1/38/83 envanter numaralı Dionysos başı 1983 yılında Ayasuluk Tepesi güney alanda 51 İ plankaresinde gerçekleştirilen çalışmalarda bulunmuştur. Malzemesi iri gözenekli beyaz mermerdir. Tanrının sağ kulağının tamamı, burnun alt bölümü ağız ve çenesi kırık ve eksiktir. Burun ve yüzün belli bölümlerinde aşınmalar mevcuttur. Başın arka kısmı tamamen kırık ve eksiktir. Tanrının saçları ortadan ikiye ayrılıp yanlara doğru taranmış ve başında asma yapraklarından oluşan bir çelenk yer almaktadır. Saçlarının altından bir diadem geçirilmiştir. Saçlar diademin üzerine doğru taranmış ve kulakları örtmüştür. Saçların taranış ile alın üçgen

⁷⁷¹ Knibbe 1978, 495; Aurenhammer 2004, 267.

⁷⁷² Güler 2015, 31.

⁷⁷³ Strabon, XIV.1.29.

⁷⁷⁴ Aurenhammer 2004, 267.

⁷⁷⁵ Seaford 1981, 270.

⁷⁷⁶ Csapo 2013, 62.

⁷⁷⁷ Büyükkolancı 2001 22, Aurenhammer 2004, 268.

⁷⁷⁸ Ladstätter 2012, 226.

⁷⁷⁹ Ladstätter 2012, 189.

⁷⁸⁰ Ladstätter 2012, 190; Aurenhammer 2017, 10.

⁷⁸¹ Aurenhammer 1990, 268.

bir şekil almıştır. Tanrının göz kapakları şişkin ve göz pınarları derin bir şekilde verilmiş, göz bebekleri işlenmemiştir (Res. 66).

Kentte bugüne kadar bulunan Dionysos heykelleri içinde eserimizle benzer dört örnek ile karşılaşırız. Bunlardan ilki günümüzde Kunsthistorisches Müzesi'nde yer alan I 877 envanter numaralı eser, 1911 yılında tiyatrodan bulunmuştur. Burun bölümünde aşınmalar mevcuttur. Tanrının saçları ortadan ikiye ayrılmış ve alında yer alan diadem dalgalı olarak taranan saçların üzerinden geçirilmiştir. Eserimizde ise diadem saçların altından geçirilmiştir. Başın üst bölümüne üzüm salkımı ve asma yapraklarından oluşan bir taç yerleştirilmiştir. Oval yüzlü verilen tanrının, eserimizde olduğu gibi göz bebekleri işlenmemiştir, ağzı ise küçük olarak işlenmiş ve tok bir çeneye sahiptir. Yüzün ve gözlerin işleniş ve saçların işlenişleriyle eser Aurenhammer tarafından Hadrianus Dönemi'ne verilmiştir⁷⁸² (Res. 67).

İkinci heykel ise MÖ 4. yy.'da Praxiteles tarafından yaratılan *Apollon Lykeios*'tan esinlenerek oluşturulan tanrının *Dionysos Lykeios* tipinin bir örneğidir⁷⁸³. Günümüzde Viyana'da Kunsthistorisches Müzesinde yer alan I 925 envanter numaralı başın burnu ve çenesi kırıktır. Tanrının yüzünde ve saç detaylarında oldukça fazla aşınmalar mevcuttur. Tanrının saçları ortadan ikiye ayrılmış ve alında yer alan diadem dalgalı olarak taranan saçların üzerinden geçirilmiştir. Başın üst bölümüne üzüm ve asma yapraklarından oluşan bir taç yerleştirilmiştir. Tanrının sağ eli başının üzerine yerleştirilmiş fakat aşınmalardan dolayı tam olarak izlenememektedir. Yüzün ve gözlerin işleniş ve saçların işlenişleriyle eser Aurenhammer tarafından Hadrian Dönemi'ne tarihlenmiştir⁷⁸⁴ (Res. 68).

Günümüzde Kunst historisches Müzesi'nde yer alan I 827 envanter numaralı eser ise 1911 yılında tiyatrodan bulunmuştur. Tanrının çenesi ve burun ucu kırık ve eksiktir. Saçlarında ve tacında aşınmalar mevcuttur. Tanrının saçları ortadan ikiye ayrılmış ve alında yer alan diadem dalgalı olarak taranan saçların üzerinden geçirilmiştir. Başın üst bölümüne üzüm ve asma yapraklarından oluşan bir taç yerleştirilmiştir. Eserin pürüzsüz bir yüze sahip olması, göz kapaklarının işleniş tarzı, kaşları ve burun köprüsünün keskin hatlarla işlenişleriyle Aurenhammer tarafından Geç Hadrianus Dönemi'ne verilmiştir⁷⁸⁵ (Res. 69). Eser göz kapaklarının işleniş tarzıyla örneğimizden ayrılmaktadır.

⁷⁸² Aurenhammer 1990, 56, Fig.32.

⁷⁸³ İri taneli gri mermerden yapılan başın yüksekliği 24 cm'dir.

⁷⁸⁴ Aurenhammer 1990, 57, Fig. 33.

⁷⁸⁵ Aurenhammer 1990, 57, Fig. 34.

Dördüncü eser ise 1979 yılında Yamaç Ev’de bulunmuştur. Büst şeklinde olan eserde tanrının saçları ortadan ikiye ayrılmış ve alında yer alan diadem dalgalı olarak taranan saçların üzerinden geçirilmiştir. Saçlar omuzlara doğru düz bir şekilde taranmıştır. Başın üst bölümüne üzüm ve asma yapraklarından oluşan bir taç yerleştirilmiştir. Diğer eserlerden farklı olarak tanrının kulaklarını örtecek şekilde başının her iki yanına üzüm salkımları yerleştirilmiştir⁷⁸⁶. Eser MS 2. yy.’a tarihlenmektedir⁷⁸⁷ (Res. 70).

Eserimiz ile kentte bulunan Dionysos’a ait tüm başlar karşılaştırıldığında Viyana’da Kunthistorisches Müzesi’nde yer alan I 925 envanter numaralı baş ile benzer özelliklere sahip oldukları görülür. Aurenhammer tarafından Hadrian Dönemine tarihlenen bu baş Praxiteles tarafından yaratılan Dionysos Lykeios’un bir uyarlamasıdır⁷⁸⁸. Her iki başta da tanrının göz kapakları etli ve dolgun bir şekilde verilmiş ayrıca ikinci göz kapakları ve göz bebekleri işlenmemiştir. Saç detayları ise düz çizgilerle oluşturulmuştur. Eserimiz bu özellikleri ile değerlendirildiğinde Hadrianus Dönemin de Klasisizm etkisiyle yaratılmış olmalıdır.

⁷⁸⁶ Günümüzde Selçuk Efes Müzesinde yer alır. Başın yüksekliği 17 cm’dir.

⁷⁸⁷ Erdemgil vd. 1993, 25.

⁷⁸⁸ Aurenhammer 1990, 57, Fig. 33.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Anadolu'da ilk olarak Çatalhöyük idol tanrıçaları ile başlayan, Hititler ve Phrylerde kabartma sanatında karşımıza çıkan heykeltıraşlık, Batı Anadolu'da Yunan Koloni kent merkezlerinde sanat dalı olarak kabul edilmiş ve eserler üreilmeye başlanmıştır⁷⁸⁹.

MÖ 7. yy.'da Ephesos'ta fildişi oymacılığı atölyesinin varlığı kesin olarak kabul görülür⁷⁹⁰ ve kentte Arkaik Dönem'den başlayarak Geç Antik Dönem'e kadar olan süreçte üretilmiş heykeltıraşlık eserler ile karşılaşılır⁷⁹¹. Kentte, yapılan çalışmalarda bulunan eserlerden yola çıkılarak Hellenistik Dönem'de heykel atölyesinin olduğu düşünülür. MÖ 1. yy.'da ise kent önemli kopyaların yapıldığı bir merkez konumuna gelmiştir⁷⁹². Kentin, Asya'daki Torosların batısındaki en büyük ticaret merkezi⁷⁹³ ve Ege Denizi'nin doğu kıyısında en büyük limana sahip⁷⁹⁴ olması muhtemelen sanatın gelişmesine olanak sağlamıştır. Çünkü Aybek'e göre, Hellenistik ve Roma Dönemi'nde heykeltıraşlık eserleri ile dikkat çeken merkezler güçlü ekonomik ve politik yapıları ile ön plana çıkmış kentlerdir. Hem Anadolu hem de Anadolu dışındaki pek çok yerleşimde güçlü ekonomik ve politik yapının varlığı kentlerin sanatsal açıdan gelişmelerini sağlamıştır⁷⁹⁵.

İmparator I. Theodosios tarafından MS 391 yılında çıkarılan kararname sonrası Hıristiyanlığın resmi din olması diğer dinlerin ve inançların yaşama haklarını ellerinden almıştır⁷⁹⁶. Bu tarihten sonra bölgede Hıristiyanlık hızla yayılmış ve Ephesos'taki Pagan kült binaları Teodosius'un emirnamesiyle sökülerek mimari elemanları kentin başka binalarında devşirme malzeme olarak kullanılmıştır⁷⁹⁷. Bu dönemden sonra *Apostel* ve *Evangelist* olan Aziz Yuhanna'nın mezarı üzerine MS 557 yılındaki bir deprem sonucu yıkılan ilk bazilika

⁷⁸⁹ Alanyalı 2017, 4.

⁷⁹⁰ Işık 2012, 129.

⁷⁹¹ Aungier-Aurenhammer 2011, 190; Aurenhammer 2017, 7.

⁷⁹² Atalay 1988, 10.

⁷⁹³ Strabon, XIV.1.24.

⁷⁹⁴ Ramsay 1901, 167.

⁷⁹⁵ Aybek 2017, 25.

⁷⁹⁶ Ostrogorsky 2011, 49.

⁷⁹⁷ Aungier-Aurenhammer 2011, 189.

inşa edilmiş ve MS 6. yy.'da Justinianus Dönemi'nde bu bazilika yenilenmiştir⁷⁹⁸. Bazilikayı, iç kaleyi de kapsayan elips bir plana sahip surlar çevrelemektedir. Surlar kuzey güney yönünde 500 m, doğu batı yönünde ise 180 m uzunluğa sahiptir. Bu surlar iç ve dış sur duvarlar olarak iki farklı dönemde inşa edilmişlerdir. Herhangi bir kuleye sahip olmayan iç surlar II. Theodosius Dönemi'nde teras duvarı olarak inşa edilmişlerdir. Bu duvarlara bitişik olarak inşa edilen surlar ise MS 8. ve 9. yy.'da Arap Akınları'na karşı yapılmıştır. Tepenin güneyini çevreleyen bu duvarların inşasında yapı malzemesi olarak Ephesos kentinden ve Artemision'dan getirilen devşirme malzemeler kullanılmıştır⁷⁹⁹. Tezimizin konusunu oluşturan eserler de bahsi geçen bu koruma duvarlarının kazı ve restorasyonu sırasında açığa çıkarılan tanrıça ve tanrı heykelleridir.

Tez kapsamında değerlendirilen eserlerin hiçbiri tam olarak ele geçmemiştir. Eserler ikinci kullanım aşamasında işlevine uygun olarak parçalanmış olmalıdır. Eserlerin genel olarak teknik özelliklerine bakıldığında korunagelen alanlardan ince işçiliğe sahip oldukları anlaşılır. Çömelen Anadyomene heykelciğinin (Kat. No. 2) sadece üst gövdesinin bir kısmı korunmuş ve yüzeyi oldukça tahrip olmuştur. Korunabilen bölümlerinden anlaşıldığına göre çok ince bir işçilikle yontulmuş olan eserin malzemesi ince gözenekli beyaz mermerdir. Eser üzerindeki en ince alet izi yok edilene kadar parlatılmış ve çıplak ten ipeksi bir dokuyla verilmiştir. Heykelciğin arkası ve önü aynı işçiliğe sahiptir. Aphrodite (Kat. No. 1) ve Apollon (Kat. No. 8) heykelciklerinde vücudun çıplak bölümleri pürüzsüzleştirilmiş fakat eserlerin arka bölümleri kaba olarak bırakılmıştır. Kybele heykelciğinde (Kat. No. 5) ise Hellenistik Dönem'in genel özelliklerinden biri olan gövdeye ait parçaların kenet ve dübellere yardımıyla gövdeye eklenmesi tekniğinde yapılmıştır. Tanrıçanın tahtının iki yanında yer alan korunabilen sol kolundan anlaşıldığı üzere sol ön kol vücuda sonradan eklemiştir.

Çalışmamız sonucunda devşirme malzeme olarak kullanılmış olan bu eserlerin genel olarak Klasik ve Hellenistik Dönem'de yaratılan tanrıça ve tanrı tiplerinin yorumları olduğu görülmüştür. Klasik Dönem'de yaratılan *Knidos Aphroditesi* sonrasında Doidalses tarafından kapalı piramidal bir form içinde kollar, bacaklar ve vücudun farklı hareketlerinin kesişimi ile oluşturulmuş Çömelen Aphrodite tipi yaratılmıştır. Çömelen Aphrodite tipi ve Anadyomene tipinin birlikte kombinasyonu ile Çömelen Aphrodite'ler içinde Çömelen Anadyomene ya da Rhodos Aphrodite'si olarak adlandırılan bir tip ortaya çıkmış ve bu tiplerde çömelen tanrıçanın kolları yukarı kaldırılmış ve uzun saçları omuzlarının üzerine denk gelen noktada

⁷⁹⁸ Büyükkolancı 2001, 28.

⁷⁹⁹ Büyükkolancı 2001, 52.

elleri ile tutulmuştur. Ayasuluk Tepesi'nde doğu sur duvarında bulunan Aphrodite heykelciğinin (Kat. No. 2) bu tipin küçük boyutlu bir replikası olduğu anlaşılmıştır. Tanrıçanın çömelir şekilde yapılmış heykelinin bu kompozisyonu ilk olarak MÖ 5 yy.'da vazo resimleri üzerinde banyo yapan Nymphe ve ölümlü kadınların betimlenmesinde kullanılmıştır. Bir tanrıçanın çömelmiş halde banyo yapmasını gösteren ilk eser ise Berlin'deki bir Lekythos üzerinde Artemis'in banyo yapısını gösteren vazo tasviridir⁸⁰⁰. Bu betimde tanrıça geyik yavruları, av hayvanları ve ağaçlar arasında gösterilmiştir. Heykel sanatında ise çıplaklığın açık bir şekilde Praxiteles ile birlikte Aphrodite'ye atfedilmesinden sonra muhtemelen MÖ 5. yy.'dan beri bilinen bu kompozisyon Aphrodite'ye uygun görülmüştür.

MÖ 5. yy.'da Agorakritos tarafından Olympia'da ki Zeus Kutsal Alanındaki metroon için Kybele kült heykeli yapılmıştır. Arrianus bu heykelin aslanlı bir tahta oturduğunu ve eliyle bir zil tuttuğunu bildirir⁸⁰¹. Bu kült heykelinin kendinden sonra yapılan birçok eser için referans noktası olduğu düşünülür. Aziz Yuhanna Bazilikası Atriumu'nun batısında yer alan sur çalışmaları esnasında bulunan Kybele heykelciğinin, taht üzerinde betimlenmesi Agorakritos'un yaptığı kült heykelinin etkisiyle yapıldığını düşündürür (Kat. No. 5).

Atriumun kuzey batı köşesinde yer alan kule önünde bulunan Hekate heykelciği (Kat. No. 6) ise ilk kez MÖ 5. yy.'da Alkamenes tarafından yapılan Hekate Epipyrgidia heykelinin MS 1-2. yy. yorumu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Pheidias tarafından Olympia Zeus Tapınağı için yapılan kült heykeli ile sabitlenmiş olan Zeus betimi Ephesoslular tarafında da kabul edilmiş ve 45.46 TU plan karesinde yer alan A-C Odası'nda bulunan tahta oturan Zeus heykelciği (Kat. No. 7) yaratılmıştır.

Praxiteles'in yaptığı Apollon Lykeios heykeli ise günümüzde Capitolin Müzesi'nde yer alan Roma Dönemi kopyası olan Lykeios Apollon'undan da tanınmaktadır. Bazilika sağ transept batı girişinde bulunan Apollon heykelciğinin (Kat. No. 8) ise yanında yer alan griphon ve griphonun vücut hareketleri bu esere olan benzerliği sayesinde eserimizin Praxiteles'in yapmış olduğu *Apollon Leykeios*'un MS 2. yy.'da yeniden uyarlamasına bir örnektir.

⁸⁰⁰ Brinkerhoff 1979, 87.

⁸⁰¹ Arrianus, *Periplus*, 9.

Bahsi geçen bu eserler sayesinde daha önceki çalışmalar sonucunda da ulaşılan kentin önemli bir kopya merkezi olduğu verisi desteklenmiştir. Çalışmamız ile bu kopyalara daha fazla tipin eklenmesi sağlanmıştır.

Kent genelinde bugüne kadar yapılan çalışmalarda en çok buluntusu ile karşılaşılan tanrıçalardan biri Aphrodite'dir ve bu eserler Schintlmeister tarafından master tezi kapsamında çalışılmıştır⁸⁰². Çalışmada kent genelinde bulunan tanrıçanın heykel ve kabartmaları ile birlikte betimini taşıyan küçük buluntular değerlendirilmiştir. Değerlendirmede Ayasuluk Tepesi'nden bulunan lahit parçası üzerindeki Aphrodite betimi teze dahil edilirken tezimizin konusu oluşturan Çömelen Anadyomene (Kat. No. 2) ve Aphrodite (Kat. No. 1) heykelciği dahil edilmemiştir. İncelediğimiz Aphrodite heykelleri Knidos Aphrodite'sinden sonra popüler olmaya başlayan ve Hellenistik Dönem'de farklı uyarlamaları ile karşımıza çıkan heykellerin Roma Dönemi kopyalarıdır. Çömelen Aphrodite heykellerinin tarihlendirmesi ise araştırmacılar tarafından hala tartışılan bir konudur. Eserin orijinali genel olarak Hellenistik Dönem'e verilirken kopyaları Geç Hellenistik ya da Roma Dönemi'ne tarihlendirilir. Rhodos Aphrodite'si araştırmacılar tarafından önceleri Hellenistik Dönem'e tarihlenirken artık Roma Dönemi'ne tarihlendirilmektedir⁸⁰³. Bu bağlamda Çömelen Anadyomene heykelciğinin (Kat. No. 2) Rhodos Aphroditesi ile olan benzerliğinin yanı sıra Yamaç Ev 1'de Geç Augustus- Erken Tiberius'a tarihlenen bir kontekt içinde bulunmuş olan ve terrakotta Sandaletini Bağlayan Aphrodite heykelciği ile de karşılaştırılmıştır. Çünkü her iki eserde kendi sağına doğru bir eğilme yaparken sol bel bölgeleri gergin bir hat oluşturmuş, sağ bel oyuğu zarif bir şekilde verilmiş ve bu bel oyuğunda oluşan katlanma izleri iki eserde de görülebilmektedir. Bu sayede eser Augustus Dönemi'ne tarihlendirilmiştir. Ayrıca Aphrodite'nin kent genelinde neden bu denli yoğun olarak karşılaşılan bir tanrıça olduğu sorusu tanrıçanın Urania sıfatıyla ilişkilendirilmiştir. Çünkü tanrıça, Pandemos ve Urania sıfatları ile tapınılmış ve Urania sıfatı tanrıçanın deniz ile bağlantısını göstermektedir. Tanrıça, deniz yolculuklarının, limanların ve kaptanların koruyucusu olarak birçok epithete sahiptir. Denizler üzerindeki hakimiyetini gösteren denizlerin tanrıçası Aphrodite Pontia, açık denizlerin tanrıçası Aphrodite Pelagia, limanların koruyucusu olarak Aphrodite Limenia ve Aphrodite Epilimonia, kaptanların koruyucusu Aphrodite Nauarchis ve güvenli yolculuğu sağlayan Aphrodite Euploia olarak tapınım görmüştür. Ephesos Kenti'nin önemli bir liman kenti olması yüzünden birçok gemi ve mürettebatına ev sahipliği yaptığı düşünüldüğünde

⁸⁰² Schintlmeister 2013 L. Schintlmeister, Aphrodite in Ephesos, (Basılmamış Master Tezi), Universitat Wien, 2013, Wien.

⁸⁰³ Bu tartışma için Bkz: Brinkerhoff 1979, 87; Havelock 2010, 82.

tanrıça ile kentte bu denli yoğun karşılaşılması olağan gözükmemektedir. Ayrıca tanrıçanın Ayasuluk Tepesi'nde bulunan lahit üzerindeki kabartmasında gemi pruvası üzerinde Triton ve Eroslarla birlikte betimlenmesi tanrıçanın kentte Pelagia ve Pontia epithetleri ile bilindiğini destekler niteliktedir.

Ephesos limanının ticari konumunun yanı sıra Artemision kentin en önemli övünç kaynağı olmuştur. Baş tanrıçası için yapılmış ve antik dünya harikaları içinde yer alan bu yapının kült heykelinin ahşap malzemedeki yapılması günümüze kadar gelmesine imkan vermemiştir. Ancak kopyalar ve sikkeler sayesinde tanıyabildiğimiz bu eserin kentte bulunan dört kopyasına ek olarak, Ayasuluk Tepesi'nde batı surları I. ve II. kule arasında bulunan *Artemis Ephesia* heykel parçası (Kat. No. 3) ve batı alanda bulunan Artemis Ephesia heykelinin göğüs parçası (Kat. No. 4) eklenmiştir. Söz konusu bu eserler iki farklı alandan bulunmuş ve yapı malzemesi olarak kullanılmışlardır. 1956 yılında prytaneion çalışmalarında bulunmuş olan ve MS 2. yy.' tarihlenen Artemis Ephesia heykelleri ile karşılaştırıldığında her eserin kendi içinde farklılıklar gösterdiği örneğimiz ile bir kez daha anlaşılmıştır. Üslup farklılığının yanı sıra Artemis Ephesia heykellerinin kentte paganizmin ardından halk tarafından nasıl değer gördüğü sorusu üzerine de durulmalıdır. Çünkü 1956 yılında Miltner tarafından bulunan ve kült amaçlı gömüldüğüne dair yorumlanan bu heykeller, Steskal tarafından kazı verilerinin incelenmesinin ardından doğru olamayacağını göstermiştir⁸⁰⁴. Ayasuluk Tepesi'nde bulunan örnekler de Steskal'ın önerisini destekler niteliktedir. Kentte yer alan kült heykelleri tanrıçanın taraftarları tarafından saygı göstergesi olarak gömüldüyse eğer Ayasuluk Tepesi'nde bulunan parçaların neden bu saygıya dahil olmadığı sorusu ortaya çıkmaktadır. Bizim önerimiz ise kentin tanrıçasının, Hıristiyanlıkla birlikte diğer tanrı ve tanrıçalardan ayrı bir muamele görmediği ve heykellerinin saygı amaçlı herhangi bir koruma altına alınmadığıdır.

Kentte oldukça önemli bir külte sahip olan ve Meter Phrygie, Meter Oreie, Meter Agdistis, Meter Plathane, Meter Patroie ve Meter Hagne epithetleri ile tapınılan Kybele'e hem Artemision'da hem de Panayır Dağı'nda açık hava kutsal alanına sahiptir. Ayasuluk'ta bulunmuş olan Kybele heykelciği (Kat. No. 5) olasılıkla bu kutsal alanlardan birinde niş içinde saygı duyulurken Hıristiyanlığın etkisiyle önemini yitirmiş ve sur yapı malzemesi olarak kullanılmıştır. Eser Hellenistik Dönem'in yapım tekniğinde ve olasılıkla Agorakritos sonrası uyarlamalara bir örnektir.

⁸⁰⁴ Steskal 2008, 372.

Ephesos'un tanrıçası Artemis ile aralarında sıkı bir ilişki kurulan Hekate'nin kültüne Kybele'de olduğu gibi hem Artemision'da hem de Panayır Dağı'nda rastlanır. Ayasuluk'tan 1978 yılında Atriumun batı köşesinde yer alan kule dibinde bulunmuş olan Hekate heykelciği (Kat. No. 6) ise tanrıçanın Hekateion olarak bilinen tipine dahildir. Erken dönemlerde tek, geç dönemlerde ise üç gövdeli betimlenmeye başlanan Hekate'nin bu tip betimlemelerinde tanrıçanın yüzleri ayrı yönlere bakmaktadır. Kavşaklara yol ağzlarına ya da yerleşim birimleri içindeki belirli kutsal alanlara bu Hekateion'lar yerleştirilirdi. Tanrıçanın bu betiminin altında ise ayın doğduğu hilali, yarım ay ve dolunayı ya da Hesiodos'un belirttiği gibi kara, deniz ve gökyüzü hakimiyetini simgelemesi yatmaktadır. Örneğimizde tanrıçanın iki betimi alışılmış olan Arkaistik peplos ile betimlenmişken bir betimi khiton ve hymationlu betimlenmiştir. Bu şekildeki betimlemeler genelde Hekate Herme'si çevresinde dans eden Kharit'ler de görülür. Roma Dönemi'nde Kharitlerin Akropolis'te Hekate ile aynı rahipleri paylaştıkları bilinmektedir. Ayrıca Kharitlerin kapıların koruyucusu olma özelliğine sahip olmaları tanrıça ile ilişkilendirilmiş olduğunu ve bu yüzden aynı betimleme anlayışıyla eserimizin oluşturulmuş olduğu düşünülebilir.

Yunan panteonun baş tanrısı olan Zeus Ephesos'ta Zeus Patroios, Zeus Keraunios, Zeus Hyetios ve Zeus Meilikhos epithetleri ile de tapınım görmüştür. Zeus, Homeros tarafından İlyada'da birçok sıfatla anılmasının yanı sıra gücünü vurgularcasına altın bir tahta oturduğuna değinilmiştir. Tanrının hakimiyetini anlatan bu sözler tanrının görsel betimlemelerini de etkilemiş olmalıdır ki Pheidias'ın dünyanın yedi harikasından biri kabul edilen eseri ortaya çıkmıştır. Bu betimin yansımalarından birisi de Ayasuluk Tepesi'nde 2015 yılında bulunan tahta oturan Zeus heykelciğidir (Kat. No. 7). Cook'a göre, Zeus için kutsal kabul edilen dağ, tanrının tahta oturmasıyla simgelenmiştir⁸⁰⁵. Ephesos'ta karşımıza çıkan betimlemedeki taht ise tüm Ephesos Vadisi'ni gören Koressos Dağı'nı simgeler. Bu dağın güney doğu yamacında iki basamaklı bir taht oyulmuştur ve Cook'a göre, bu taht sikkeler üzerinde karşılaştığımız tahtın simgesidir⁸⁰⁶. Jones'e göre, kentte görülen tahta oturan Zeus heykelleri Pheidias'ın eserinden esinlenerek yapılmıştır ve kentte yer alan Hadrianus'a adanan Olympeion, Zeus Tapınağı olmalıydı ve bu eserler tapınağın kült heykelini göstermektedir⁸⁰⁷.

Kentin baş tanrıçası olan Artemis'in ikiz kardeşi olan Apollon için Tarihçi Kreophylos'un aktarımlarına göre, Ephesos ve Artemision'un kurucuları tarafından inşa edilen tapınağın ve Arkaik şehrin yakınlarında, Pythia Apollon'u için yapılmış kutsal alan

⁸⁰⁵ Cook 1914, 124.

⁸⁰⁶ Cook 1914, 140.

⁸⁰⁷ Jones 1993, 152.

bulunmaktaydı. Bahsi geçen tapınak arkeolojik veriler ışığında henüz kanıtlanamamış olmakla birlikte 1993 yılında Ayasuluk Tepesi'nin batısındaki çalışmalarda üç adet Lyralı Apollon figürünü bulunmuştur⁸⁰⁸. Arkaik Dönem'e tarihlenen buluntular Büyükkolancı ve Doğan tarafından İsa Bey Camii'nin veya Aziz Yuhanna Bazilikası'nın bulunduğu yerde olduğu düşünülen Apollon Tapınağı ile ilişkili olduğu önerilmiştir⁸⁰⁹. Ayasuluk'ta bulunmuş olan ve Apollon'a ait olduğunu düşündüğümüz eser (Kat. No. 8) ise Aziz Yuhanna Bazilikası'nın sağ transeptinin batı girişinin güneyinde 1978 yılı çalışmalarında bulunmuştur. Eserden sadece kaide üzerinde yer alan destek kütüğünün solunda bir erkeğe ait çıplak sol bacak ve destek kütüğünün sağında yer alan griphonun bazı bölümleri korunmuştur. Bacağın bir erkeğe ait olması ve griphon ile betimlenmesi bu heykelin Apollon'a verilmesini sağlamıştır. Örneğin yakın benzerleri yüzünden Praxiteles'in yapmış olduğu Apollon Lykeios'un bir uyarlaması olduğu düşünülür.

Diğer birçok antik kentte olduğu gibi Ephesos kenti de ırmak kenarına kurulmuş ve kentte yaşayanlar için önemli bir kaynak oluşturmuştur. Irmaklar buldukları toprakların yöneticilerinin atası olarak da kabul edilmiştir. Ephesos'ta Kaystros Irmağı'nın delta alanında kurulmuş bir kenttir. Kent için oldukça önemli bir yere sahip olan bu ırmak için Pausanias kentin isminin Kaystros ırmağının oğlu olan Ephesos'tan aldığını yazmıştır⁸¹⁰. Strabon ise Homeros'un Asia Çayırılığı olarak bahsettiği bölgeden akan Kaystros için bir heroon bulunduğunu yazar⁸¹¹. Kentin su gereksinimi karşılayan diğer bir ırmakta Marnas Irmağı'dır. Irmağın ismi ise savaşmak anlamına gelmektedir. Ayasuluk Tepesi'nde 1987 yılında doğu sur duvarları çalışmaları esnasında bulunmuş olan ırmak tanrısı heykelciği (Kat. No. 9) olasılıkla Kaystros Irmağı'nı betimlemekteydi. Çünkü kent için önemli olan iki ırmaktan bir olan Marnas Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde genellikle mızrak ve kalkan ile betimlenmiş ve bu atribütler onun adında taşıdığı anlam olan savaş ile ilişkisini göstermektedir. Söz konusu eserimizde böyle bir atribütün bulunmayışı Kaystros'a ait olduğunu düşünmemizi sağlar.

Kentte erken dönemlerden itibaren tapınımı olduğu bilinen Dionysos kent için önemli bir etkiye sahiptir. Kentte daha önce yapılan çalışmalarda tanrıya ait birçok betimin yanı sıra Dionysos rahibinin evi de bulunmuştur. Kentin Teos'tan sonra Dionysos Sanatçılar Birliği'ne ev sahipliği yaptığı ve kentte Klasik Dönem'den itibaren Katagogia Şenlikleri'nin kutlandığı

⁸⁰⁸ Büyükkolancı 2002, 238; Büyükkolancı-Doğan 2007, 123.

⁸⁰⁹ Büyükkolancı-Doğan 2007, 128.

⁸¹⁰ Pausanias VII.2.7.

⁸¹¹ Strabon, XIV.1.45.

bilinmektedir. Ayasuluk Tepesi'nde baş parçası ise diademi ve başının üzerinde yer alan asma yapraklarından yapılmış çelengi sayesinde kolaylıkla Dionysos'a verilmiştir. Eser kentte bulunan tanrıya ait diğer örneklerle karşılaştırıldığında Hadiranus Dönemi'ne tarihlenmiştir.

Sonuç olarak incelenen heykelcikler ile kentin heykel repertuvarına yenileri ve en önemlisi daha önce örneğine rastlanmayan Çömelen Anadyomene gibi bazı tiplerin bu repertuvara dahil edilmesi sağlanmıştır. Çalışmamız sonucunda incelemiş olduğumuz bu eserlerin genel olarak Klasik ve Hellenistik Dönem'de ünlü heykeltıraşlar tarafından yaratılan tanrıça ve tanrı tiplerinin yorumları olduğu görülmüştür. Ayrıca kentte sadece dört kopyasının olduğu bilinen Artemis Ephesia heykelinin beşinci bir kopyasının daha olduğu anlaşılmıştır. Bu kopyanın diğer kopyalarla birlikte bulunmaması kentteki Artemis Ephesia heykellerinin bir ritüel sonucu gömülmediğinin en önemli göstergesidir.

KATALOG

Katalog No : 1

Resim No : 2

Eser Adı : Aphrodite Heykelciği

Envanter : 7/38/83

No

Buluntu : Aziz Yuhanna Teologos

Yeri : Bazilikası Batı Alan

Korunduğu : Efes Müzesi Deposu

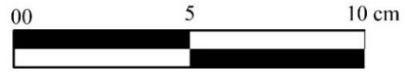
Yer

Malzemesi : İnce gözenekli beyaz
mermer

Ölçüler : **Yük:** 13 cm, **Gen:** 9 cm,

Der: 6.5 cm

Tarih : MÖ 1. yy.

Tanımı: *Aphrodite*'ye ait olan heykelcik parçasıdır. Heykelcik, üst gövdesinden ve ayak bileklerinin biraz üstünden kırık ve eksiktir. Sol bacağın bir bölümü ve sol dizi kırıktır. Sağ elin üst bölümünde kırılma ve aşınmalar mevcuttur.

Aphrodite'nin vücudu tek parça *hymation* ile kalçadan itibaren sarılmış ve ön bölümde genital bölgesini gizleyecek şekilde tomar oluşturulmuştur. Tanrıça bu tomarı sağ eli ile tutmuştur. Bacaklar tamamen çıplak bırakılmıştır. Vücut ağırlık sağ bacağa yüklenirken sol bacak zarif bir şekilde öne atılmış ve dizden kırılarak zariflik artırılmıştır. *Hymationun* kıvrımları arkaya doğru doğru verilmiş. Kıvrımlar yoğundur ve kıvrım kanalları bacakların arka bölümlerinde derinleşmiştir. Heykelciğin arkası işlenmeyerek kaba bırakılmıştır ve bu da bize niş benzeri bir alanda sadece vücudun ön bölümünün sergilenmesi amacıyla yapıldığını göstermektedir.

Referans: Aurenhammer 2004, 261, Fig. 8; Aybek vd. 2009, 28, No. 10.

Katalog No : 2

Resim No : 9

Eser Adı : Çömelen Anadyomene
Heykelciği

Envanter : 8/65/87

No

Buluntu : İnce gözenekli beyaz

Yeri mermer

Korunduğu

Yer : Efes Müzesi Deposu

Malzemesi : Doğu surları

Ölçüler : **Yük:** 21 cm, **Gen:** 14.5
cm, **Der:** 10 cm

Tarih : MS 1. yy.

Tanımı: Çömelen Anadyomene tipine ait olan heykelcik parçasıdır. Tek parça halindedir. Heykelciğin, boyun başlangıcıyla birlikte başı, kolları ve gövdenin alt bölümüyle birlikte bacakları kırık ve eksiktir. Sadece torso olarak adlandırılabilir bölüme koruna gelmiştir. Üzerinde yoğun aşınmalar mevcuttur. Üst gövdesi kendi sağına ve öne doğru eğilmiştir. Bu eğilmenin etkisiyle sağ bel bölgesinde katlanmalar verilirken, sol bel bölgesinde dış bükey yapan bir gerginlik oluşturulmuştur. Sağ kolunun omuz kısmıyla çok az bir bölümü korunagelmiştir ve bu alandan sağ kolun gövdenin önüne doğru yönlendirildiği anlaşılmaktadır. Sol kol omuzdan itibaren tamamen kırık ve eksiktir. Tanrıça, sağ bacağını dizden bükerek çömelme hareketini yaparken sağ ayağıyla yere tamamen basmıştır. Sol bacağını yere paralel şekilde büküp sadece sol ayak parmakları ile yere değmektedir. Sol kol yukarıya doğru yönlendirilmiştir. Göğüslerin konumu vücudun duruşuna göre şekillenmiş küçük ve dolgun olarak verilmiştir. Arkası ve önü aynı kalitede işçilik sahiptir ve bu da bize heykelciğin üç boyutlu olarak izlenen bir alanda yer aldığını göstermektedir.

Referans : Gersht 2001, 70, Fig. 8; Schintlmeister 2013, 24; Brinkerhoff 1979, 86, Fig.

10.

Katalog No: : 3

Resim No : 17-18-19

Eser Adı : Artemis Ephesia

Envanter No : 1/8/82

Buluntu : Batı (Güney) Surları I. ve

Yeri II. Kule Arası

Korunduğu : Efes Müzesi Deposu

Yer

Malzemesi : İnce gözenekli beyaz
mermer

Ölçüler : **Yük:** 26.5 cm, **Gen:** 24.5
cm, **Der:** 17.5 cm

Tarih : Erken Antoninler

Tanımı: Artemis Ephesia'ya ait heykel parçasıdır. Tanrıçanın yukarıdan aşağıya doğru daralan formda verilen bacaklarına ait parçadır. Sadece ayak bileklerinin hemen üzerine denk gelen sağ alt bacağı korunmuştur. Tanrıçanın bacaklarını örten ependytesinin bir bölümü izlenebilmektedir. Bu alan hayvan protomlarının bulunduğu, sağ bacağın yan tarafında yer alan panolar içerisindeki kabartmalardır. Eser üzerinde yoğun aşınmalar mevcuttur. İkinci kullanım izi olan delikler ve yoğun harç izleri görülebilmektedir. Ependytesi üzerindeki bacak arasına denk gelen ön bölümde, yukarıdan aşağıya doğru ikili ya da üçlü olarak sıralanmış olan hayvan protomlarından sadece iki sırasındaki en sağda yer alan iki hayvan korunmuştur. Hayvanların kapladığı alan düşünüldüğünde hayvanlar üçlü olarak sıralanmış olmalıdır. Üstte yer alan hayvan protomu tamamen aşınmıştır ve hangi hayvan olduğu anlaşılmamaktadır. Kanatsız olması ve bacaklarından anlaşıldığı kadarıyla bir geyiğe ait olmalıdır. Bunun yanında ikinci bir geyiğin yeri bellidir. İki geyiğin başı arasında çiçek motifi yer alır. Korunagelen parçada en alt sırada yer alan sığır protomu, ependytesin son sırasında yer alan hayvan protomudur. Hayvanın yüzü ve vücudu oldukça aşınmış olmasına

rağmen, boynuz ve kulaklarından bir sığira ait olduğu anlaşılır. Aynı sırada yer alan diğer sığırlar kırık ve eksiktir. Üstteki geyiklerin arasında olduğu gibi bu alanda da sığırlar arasına çiçek motifi yerleştirilmiştir. Sağ bacağın sağ yanında yer alan ve öndeki hayvan protomları ile ince üç sıra şeritle ayrılmış olan kabartmalardan sadece kanatlı çıplak kadın figürü ile en alttaki çiçek motifi korunmuştur. Kadın figürünün büyük bir bölümü aşınmıştır. Olasılıkla bu figür akanthus yapraklarından çıkan ve genellikle kanatlı olarak betimlenen Rankenfrau (Rankeli Kadın) olarak adlandırılan figürdür. Bu figürün hemen altında sadece şekli belli olan bir çiçek motifi bulunur. Sağ bacağın arka bölümüne denk gelen alanda orta kalınlıktaki şeritler ile oluşturulmuş panolar içerisinde bir sıra daha figürlü kabartmalar işlenmiştir. Sağ bacağın yanında yer alan panolara göre daha küçük boyutlu olan bu çerçeveler içinde yukardan aşağıya doğru yoğun derecede aşınmış olan tanrıçanın soluna doğru yönelmiş bir hayvan (boğa?), Ephesos'un simgesi arı ve en altta çiçek motifi işlenmiştir.

Referans : Fleischer 2008, 49.

Katalog No : 4
Resim No : 22
Eser Adı : Artemis Ephesia Kült
Heykeline Ait Göğüs
Parçası
Envanter : 3/40/85
No
Buluntu : Batı Alan
Yeri
Korunduğu : Selçuk Efes Müzesi
Yer Deposu

Malzemesi : İnce gözenekli beyaz
mermer
Ölçüler : **Yük:** 16.5 cm. **Gen:** 24.5
Der: 9.5 cm.

Tarih : Erken Antoninler

Tanımı: Artemis Ephesia'ya ait göğüs parçasıdır. Tanrıçanın göğüs altı ile bel kısmında yer alan genellikle göğüs olarak adlandırılan bölüme ait olan parçadır. Üzerinde beş göğsün yeri bellidir fakat bunlardan sadece bir tanesi tam olarak korunagelmiştir. Diğer dördünde kırılma ve aşınmalar mevcuttur

Referans : Fleischer 2008, 49.

Katalog No : 5
Resim No : 26
Eser Adı : Tahtta Oturan Kybele

Envanter : 4/71/78

No

Buluntu : Sur Dibi Atrium Batısı

Yeri

Korunduğu : Selçuk Efes Müzesi

Yer Deposu

Malzemesi : Orta Gözenekli Beyaz
Mermer

Ölçüler : **Yük:** 12. 5 cm, **Gen:** 15
cm, **Der:** 14 cm

Tarih : Geç Hellenistik Dönem

Tanımı: Tahta oturan Kybele'ye heykelciğidir. Tanrıçanın belinden yukarısı, ayakları, tahtın sağ yanı kırık ve eksiktir. Kucağında yer alan aslanın başı ve üst bölümü kırık ve aşınmıştır. Tanrıçanın sağ kolu tamamen kırıktır, sol kol ise dirsekten kırıktır. Kırık olan bu alandan alt kol ve üst kolun iki parçadan yapıldığı gösteren bir dübel deliği yer alır. Tanrıça khiton ve hymation giymiş olarak betimlenmiştir. Kalın kumaşlı hymation belde iki kıvrımdan oluşan bir tomar oluşturmuştur. Bacaklar üzerindeki hymation sol diz üzerinden sağ bacak üzerine doğru kıvrımlar yapmıştır. Kıvrımlar fazla derin kanallar oluşturmamaktadır. Hymationun ucu sol yandan tahtın sol kolu üzerinden ayaklara doğru indirilmiştir. Hymationun altından ayaklara doğru uzanan khiton kıvrımları derin kanallarla birbirinden ayrılmış ikili kıvrımlar şeklindedir. Üst gövdede korunagelen gelen tek yer karın bölgesidir. Bu bölgede khitonun kıvrımları dikey şekilde verilmiştir. Tanrıçanın kucağında bir aslan yer alır. Aslanın vücudu tamamen aşınmıştır. Başı sağ yana bakan aslanın arka sol ayağı tanrıçanın sol dizi üzerine yerleştirilmiştir. Tanrıçanın oturduğu taht düz ve işlemsiz olarak verilmiştir.

Referans : Vermaseren 1987, 184, No. 613; Naumann 1983, 351, No. 489; Aybek vd. 2009, 180, No. 164.

Katalog No : 6

Resim No : 34-35-36

Eser Adı : Hekateion

Envanter : 12/71/78

No

Buluntu : Sur dibi Atrium KB Köşe

Yeri : Kulesi Önü

Korunduğu : Selçuk Efes Müzesi

Yer : Deposu

Malzemesi : Orta gözenekli beyaz
mermer

Ölçüler : **Yük:** 20 cm. **Gen:** 14 cm

Tarih : MS 1-2. yy.

Tanımı: Tanrıçanın üçlü olarak betimlendiği Hekateion tipine ait bir örnektir. Eserin alt gövdeye ait olan parçası korunagelmıştır. Belden yukarısını oluşturan üst gövde kırık ve eksiktir. Heykelciğin kaide altında bir dübel deliği yer almaktadır. Tanrıçanın betimleri 2 cm.'lik bir kaide üzerinde yer alır. Hekateler sırtlarını yasladıkları silindirik alandan dolayı kabartma şeklinde yapılmışlardır. Üçlü betimin a yüzündeki betimde tanrıça arkaistik üslupta yapılan peplos ile betimlenmiştir. Peplosun bacak arasındaki kıvrımları ayaklara kadar uzanmaktadır. Tanrıçanın sağ eli vücudunun sağ yanından aşağı doğru inmekte ve sağ elinde kuyruğundan tuttuğu bir yılan kıvrılarak yere uzanmaktadır. Yılan başını kaldırarak tanrıçanın sağ dizine doğru yönelmektedir. Sol eli ise korunan alanda izlenememektedir. Muhtemelen el sol göğüs üzerine kaldırılmıştır. Tanrıçanın a yüzü ile b yüzü arasında ise tanrıçanın ayaklarının yanında b yüzüne dönük bir adet koçbaşı bulunmaktadır. B yüzünde, a yüzüyle aynı olan arkaistik üslupta yapılmış bir peplos giymektedir. A yüzünden farklı olan tek yanı ise b yüzündeki kıvrımlar daha detaylı işlenmiştir. Tanrıça sağ elini vücudunun sağ

yanından aşağı doğru uzatmış ve sağ eli dirseğe kadar korunmuştur. Bu bölümden anlaşıldığı üzere tanrıça sağ elinde kısa meşale tutmaktadır. Sol eli sol yanından aşağı doğru uzatılmış ve sol elinde bir asa tutmaktadır. Sol elinin tanrıçanın sol yanından aşağıya doğru indirilmesi a figürü ile farklılık oluşturmaktadır. Çünkü a yüzünde sol el korunan bölümde izlenememektedir. B yüzü ile c yüzü arasında tanrıçanın ayaklarının yanında b yüzüne doğru oturmuş başını havaya kaldırmış ve c yüzüne doğru dönmüş bir köpek oturmaktadır. C yüzünde ise tanrıça diğer iki yüzden farklı olarak khiton ve hymation giymiş olarak betimlenmiştir. Korunan alanda khitonun detayları tam olarak anlaşılmamaktadır. Hymation tanrıçanın belinde tomar yapmış ve alt vücudunun sağ dizinden sol baldıra doğru çapraz yaparak örtmektedir. Diğer iki yüzde vücut ağırlığı iki bacağa verilirken c yüzünde vücut ağırlığını sağ bacak taşımaktadır. Sol bacak dizden zarifçe bükülüp geriye doğru atılmıştır. Tanrıçanın sağ kolu sağ yanında aşağı doğru uzatılmış ve sağ elinde phiale tutmaktadır. Sol kol ise izlenememektedir. Farklı olarak c yüzü ile a yüzü arasına ek herhangi başka bir atribütü işlenmemiş a yüzündeki tanrıçanın sağ elinde yer alan yılan bu alandaki boşluğu doldurmuştur.

Referans : Harrison 1965, 102, No. 142.

Katalog No : 7

Resim No : 39

Eser Adı : Tahta Oturan Zeus

Envanter : STJ.15.M.2

No

Buluntu : A-C Odası, 45.46 TU Plan

Yeri karesinde bulunmuştur.

Korunduğu : Selçuk Efes Müzesi

Yer Deposu

Malzemesi : İnce Gözenekli Beyaz
Mermer

Ölçüler : **Yük:** 22 cm., **Gen:** 17
cm., **Der:** 15 cm.

Tarih : MS 2. yy.

Tanımı: Tahta oturan Zeus'a aittir.

Heykelciğin üst gövdesi ve plinthenin bazı bölümleri kırık ve eksiktir.

Korunagelen küçük bir alandan anlaşıldığı kadarıyla gövdenin üst kısmı çıplak betimlenmiştir. *Hymation* tanrının belinin alt bölümünde tomar şeklinde verilmiş ve belin altından başlayarak ayaklara doğru kıvrımlar yaparak inmiştir. Tanrının sağ ayağı öne atılırken, sol ayağı arkada verilmiştir. Kırık olan sağ eli, sağ bacağına üstüne yerleştirilmiş olup, elinde *Kykloplar*'dan aldığı yıldırım demetini tutar. Kırık sol elinde ise muhtemelen asa ya da *Artemis Ephesia* heykelini tutmaktaydı. Oturduğu taht işlemsizdir. Tanrının taht üzerinde oturması onun bulunduğu pozisyondaki gücünü temsil etmektedir

Referans : Aurenhammer 1990, 24, No. 2.

Katalog No : 8

Resim No : 43

Eser Adı : Apollon Lykeios?

Envanter : 3/71/78

No

Buluntu : Bazilika Sağ Transept Batı

Yeri Girişi Güneyi

Korunduğu : Selçuk Efes Müzesi

Yer Deposu

Malzemesi : İnce Gözenekli Beyaz
Mermer

Ölçüler : **Yük:** 32 cm. **Gen:** 24.5
cm. **Der:** 15 cm.

Tarih : Roma Dönemi

Tanımı: Heykel tanrı Apollon'a aittir. Tanrı, kutsal hayvanı olan griphon ile birlikte ayakta olarak betimlenmiştir ve ikisi arasında destek kütüğü yer almaktadır. Kaideli olarak yapılmış olan heykelde tanrıya ait bölümde korunagelen tek alan sol bacağıdır. Çıplak olarak betimlenen sol bacak üst baldırın ortasından kırılmış. Sol bacak düz bir şekilde aşağı indirilmiş ve ayak parmaları eksik olan sol ayak tamamen zemine basmaktadır. Buradan anlaşıldığına göre, vücudun ağırlığını sol bacak taşımaktadır. Serbest olarak verilen bacak muhtemelen kırık ve eksik olan sağ bacağıdır. Sağ ayağa ait çok az bir alan kaide üzerinde tahrip olmuştur ve kaide bu alandan kırılmıştır. Tanrının yanında yer alan griphonun ise sol ön bacağı kırık ve eksiktir. Tanrının sol yanında yer alan griphon ayakta ve başını tanrıya doğru kaldırmıştır. Griphonun boynunda yer alan yeleleri soldan sağa ve aşağıya doğru taranmıştır. Griphonun sol kanadı heykelin sol yanında yukarıya doğru açık şekilde betimlenmiştir. Destek kütüğünün arkası tamamen düz ve işlenmemiştir.

Referans : LIMC II-2, 209, No. 196; Catalogo del Museo Torlonia di sculpture antiche 1880, 54, No. 89.

Katalog No : 9

Resim No : 49

Eser Adı : Irmak Tanrısı

Envanter : 7/65/87

No

Buluntu : Doğu Sur Duvarları

Yeri

Korunduğu : Selçuk Efes Müzesi

Yer : Deposu

Malzemesi : İnce Gözenekli Beyaz
Mermer

Ölçüler : **Yük:** 14.5 cm, **Gen:** 24.5
cm, **Der:** 10 cm

Tarih : MS 1. yy.

Tanımı: Irmak tanrısına ait heykelcik. Tek parça halinde bulunan heykelciğin dizlerinden itibaren bacakları belinden itibaren üst gövdesi kırık ve eksiktir. Tanrının korunan sağ bacağının üst bölümü kırıktır. Tanrının üzerinde uzandığı kayanın iki yanı ve alt bölümünde yer alan plinthesi kırıktır. Tanrı, doğal bir görüntü yaratmak için üzeri engebeli verilen ve sağa doğru yükselen kaya üzerinde sola doğru uzanmıştır. Yarı giyimli olan tanrının hymationu genital bölgesini açıkta bırakacak şekilde bacaklarını örtmüştür. Hymationun bir ucu gövdenin altına doğru uzatılmıştır. Hymationun bu ucu gövdenin altından geçirilerek sol kol üzerine dolanmış olmalıdır. Üzerinde uzandığı kayanın yapısına bağlı olarak, tanrının sol yanında yer alan ve içinden suyun aktığı amphora/hydria üzerine sol koluyla yaslanmış olmalıdır. Tanrının kente bulunan diğer örneklerden yola çıkılarak sol bacağının sağ bacağının altından bükülerek geriye atıldığı, sağ kolunu sağ bacağının üzerine yerleştirdiği ve sol elinde ırmakların getirdiği bereketi temsil eden cornucopia tutmuş olduğu söylenebilir. Tanrının üzerine uzandığı ve sol kolunun altında yer alması gereken amphora/hydiradan akan

su kayanın üzerinden akarken işlenmiş ve bu su tanrının uzandığı yöne doğru yönlendirilmiştir. Eserin arkası işlenmiştir bu da bize heykelciğin üç boyutlu olarak izlenen bir alanda yer aldığını göstermektedir.

Referans : Aurenhammer 1990, 104, Fig. 85.

Katalog No : 10

Resim No : 54

Eser Adı : Dionysos

Envanter : 1/38/83

No

Buluntu : Güney alan 53 İ karesi

Yeri

Korunduğu : Selçuk Efes Müzesi

Yer deposu

Malzemesi : İri gözenekli Mermer

Ölçüler : **Yük:** 16 cm, **Gen:** 13 cm,
Der: 9.5 cm

Tarih : Hadrian Dönemi

Tanımı: Tanrı Dionysos'a ait olan bir baş parçasıdır. Tanrının sağ kulağının tamamı, burnun alt bölümü dudakları ve çenesi kırıktır. Burun ve yüzün belli bölümlerinde aşınmalar mevcuttur. Başın arka kısmı tamamen kırık ve eksiktir.

Tanrının saçları ortadan ikiye ayrılıp yanlara doğru taranmış ve başında asma yapraklarından oluşan bir çelenk yer almaktadır. Saçlarının altından bir *diadem* geçirilmiştir. Saçlar *diadem*in üzerine doğru taranmış ve kulakları örtmüştür. Saçların taranışı ile alın üçgen bir şekil almıştır. Tanrının göz kapakları şişkin ve göz pınarları derin işlenmiştir. Göz bebekleri ise işlenmemiştir

Referans : Aurenhammer 1990, 57, Fig. 33.

KISALTMALAR

Yaygın olarak kullanılan ve yerleşmiş bulunan kitap ve süreli yayın kısaltmaları için Alman Arkeoloji Enstitüsü ve American Journal of Archaeology'nin kısaltmalar listesine; standart kısaltmalar için ise Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'na uyulmuştur.

Agora	: The Athenian Agora: American School of Classical Studies at Athens.
AJA	: American Journal of Archaeology. The Journal of the Archaeological Institute of America.
AJP	: American Journal of Philology
AM	: Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung
Anatolia	: Anadolu (Anatolia). Revue annuelle de l'Institut d'archéologie de l'Université d'Ankara.
Belleten	: Belleten. Türk Tarih Kurumu.
Bkz.	: Bakınız
CAH	: Cambridge Ancient History
CCCA	: Corpus Cultus Cybelae Attidisque
Cm	: Santimetre
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derinlik
Ed.	: Editör
Ephesos	: Forschungen in Ephesos veröffentlicht vom Österreichischen Archäologischen Institut in Wien
Fig.	: Figür
Gen.	: Genişlik
GettyMusj	: The J. Paul Getty Museum Journal
JdI	: Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
Kat.	: Katalog

Lev.	: Levha
LIMC	: Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae
MÖ	: Milatta Önce
MS	: Milattan Sonra
No.	: Numara
ÖAI	: Österreichischen Archäologischen Institut in Wien
ÖAW	: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften
Öjh	: Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien
Taf.	: Tafel
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TTKongre	: Türk Tarih Kurumu Kongresi.
Yük.	: Yükseklik
yy.	: Yüzyıl

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar:

- Apollodorus. Apollodorus, *Library*,
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0022%3atext%3dLibrary> (30.05.2018).
- Apollonius. Apollonius Rhodius, *Argonautica*,
<http://www.theoi.com/Text/ApolloniusRhodius3.html> (30.05.2018).
- Aristophanes. Aristophanes, *Birds*,
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0026>.
(30.05.2018).
- Aristophanes. Aristophanes, *Thesmophoriae*,
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0042>.
(30.05.2018).
- Aristophanes. Aristophanes, *Wasps*,
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0044>
(30.05.2018).
- Arrianus. *Arrianus, Arrianus'un Karadeniz Seyahati (Periplus Ponti Euxine)* Çev. M. Arslan, Odin Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- Catullus. C. Valerius Catullus, *Carmina*,
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Catul.+63&fromdoc=Perseus%3atext%3A1999.02.0005>. (30.05.2018).
- Cicero. Marcus Tullius Cicero, *On the Responses of the Haruspices*,
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3A1999.02.0020%3atext%3DHar.%3Asection%3D27>. (30.05.2018).
- Diodorus. Diodorus Sicillus, *Diodorus of Sicily in Twelve Volumes II Book II 35-IV, 58*
Trans. C. H. Oldfather, Harvard University Press, Great Britain, 1967.
- Euripides. Euripides, *Bakkhalar*, Çev. G. Dilmen, Mitos&Boyut Yayınları, İstanbul, 2001.
- Euripides. Euripides, *Hippolytus*,

- <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0106>.
(30.05.2018).
- Herodotos. Herodotos, *Herodotos Tarihi*, Çev. M. Ökmen, Remzi Kitapevi Yayınları, İstanbul, 1973.
- Hesiodos. Hesiodos, *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*, Çev. S. Eyüpoğlu-A. Erhat, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1977.
- Homeric Hymns,
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0138%3ahymn%3d1> (30.05.2018).
- Hyginus. Gaius Julius Hyginus, *Fabulae*, <http://www.theoi.com/Text/HyginusFabulae5.html>
(30.05.2018).
- Livius. Titus Livius, *The History of Rome Book 29*,
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.02.0159%3abook%3d29> (30.05.2018).
- Lycophron. Lycophron, *Alexandrea*, <http://www.theoi.com/Text/LycophronAlexandra.html>
(30.05.2018).
- Nannus. Nannus, *Dionysiaca II* Çev. W. H. D. Rouse, Harvard University Press, London, 1940.
- Ovidius. P. Ovidius Naso, *Metamorphoses*,
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.02.0028>
(30.05.2018).
- Pausanias. Pausanias, *Description of Greece*,
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0160>.
(30.05.2018).
- Philostratus. Philostratus Elder, *Imagines*,
<http://www.theoi.com/Text/PhilostratusElder2A.html> (30.05.2018).
- Pindaros. *Pindaros*, *Pythian*,
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0162%3abook%3dP>. (30.05.2018).
- Platon. Platon, *Cratylus*,
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0172%3atext%3dCrat>. (30.05.2018).
- Platon. Platon, *Phaedrus*,
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0174>

- %3atext%3dPhaedrus (30.05.2018).
- Platon. Platon, *Şölen*, Çev. C. Çetinkaya, Bordo Siyah Yayınları, 2005.
- Platon. Platon, *Theaetetus*,
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0172%3atext%3dTheaet>. (30.05.2018).
- Platon. Platon, *Theages*,
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0176%3atext%3dTheag>. (30.05.2018).
- Plinius. Plinius, *The Natural History*,
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.02.0137>. (30.05.2018).
- Seneca. Seneca, *Hercules Furens*, <http://www.theoi.com/Text/SenecaHerculesFurens.html> (30.05.2018).
- Seneca. Seneca, *Medea*, <http://www.theoi.com/Text/SenecaMedea.html> (30.05.2018).
- Strabon. Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası Kitap XII-XIII-XIV (Geographika)*, Çev. A. Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000.
- Strabon. Strabon, *Geographika*,
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0198>. (30.05.2018).
- Tacitus. Corneius Tacitus, *The Annals*,
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.02.0078>. (30.05.2018).
- Vergilius. Vergilius, *Aeneas* Çev. İ. Z. Eyupoğlu, Payel Yayınevi, İstanbul, 2010.

Modern Kaynaklar:

- Ajootian 1996 A. Ajootian, 'Praxiteles', Ed. O. Palagia-J. J. Pollitt, *Personal Styles in Greek Sculpture*, Cambridge, 1996, 91-129.
- Akurgal 1997 E. Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak, Ankara, 1997.
- Altınoluk 2005 Z. S. Altınoluk, *Sikkelerin Işığında Küçük Asya'da Irmak Tanrıları*, (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005.
- Altınoluk 2010 S. Altınoluk, *Eski Çağ'da Irmak Tanrıları*, İstanbul, 2010.
- Anadolu 1990 M. Anadolu, 'Ege Bölgesi Irmaklarının Düşündürdükleri', XI. TTKongre Cilt 1, 1990, 359-366.
- Antonson 1937 O. Antonson, *The Praxiteles Marble Group in Olympia*, Cambridge University Press, New York, 1937.
- Arıkan 1990 Z. Arıkan, XIV-XVI. Yüzyıllarda Ayasuluğ, *Belleten* LIV/209, 1990, 121-177.
- Arndt-Amelung 1914 P. Arndt- W. Amelung, *Photographische Einzelaufnahmen Antiker Sculpture Serie VIII*, München, 1914.
- Atalay 1988 E. Atalay, *Hellenistik Çağ'da Ephesos Mezar Stelleri*, İstanbul, 1988.
- Auinger-Aurenhammer 2011 J. Auinger-M. Aurenhammer, 'Antik Dönemin Sonunda Ephesos Heykeltraşlığı', Ed. F. Daim-S. Ladstätter, *Bizans Döneminde Ephesos*, Ege Yayınları, İstanbul, 2011, 163-198.

- Aurenhammer 1990 M. Aurenhammer, *Die Skulpturen von Ephesos*, ÖAW Wien, 1990.
- Aurenhammer 2004 M. Aurenhammer, 'Sculpture of Gods and Heroes from Ephesos', Ed. H. Koster, *Ephesos Metropolis of Asia an Interdisciplinary Approach to its Archeology, Religion, and Culture*, Harvard University Press, 2004, 251-280.
- Aurenhammer 2017 M. Aurenhammer, 'Asia Metropolis: Ephesos Heykelleri', Ed. A. Yurtsever, *Arkhe Dergisi* Sayı 4, 2017, 4-19.
- Aybek 2017 S. Aybek, 'Metropolis Hellenistik ve Roma Dönemi Heykeltraşlığı', Ed. A. Yurtsever, *Arkhe Dergisi* Sayı 4, 2017, 20-27.
- Aybek-Tuna-Atıcı 2009 S. Aybek- M. Tuna- M. Atıcı, *İzmir Tarih ve Sanat Müzesi Heykel Kataloğu*, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2009.
- Aydınğün 2005 Ş. Aydınğün, 'Kentleşme ve Tuncun Keşfi: İlk Tunç Çağı'nın Bedenleri', Tunç Çağı'nın Gizemli Kadınları Sergi Kataloğu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.
- Aydınğün 2015 Ş. Aydınğün, 'Tarih Öncesi Çağlarda Anadolu'da Kadın', Ed: E. Çaykara, *Anadolu'da Kadın On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe*, Yapı Kredi Yayınları, 2015, 43-46.
- Bammer 2008 A. Bammer, 'Bir Tanrıçanın Mekanı', Ed. W. Seipel, *Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın Kutsal Mekanı*, Phoibos Yayınevi, Viyana, 2008, 35-43.
- Başaran 2004 C. Başaran, 'Kuşadası Hekatesi (Trivia)', Ed. K. Taner, *60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan*, Ege Yayınları, İstanbul, 2004, 89-94.
- Beazley-Ashmole 1966 J. D. Beazley- B. Ashmole, *Greek Sculpture and Painting to the end of the Hellenistic Period*, Cambridge University Press, 1966.

- Belli 1982 O. Belli, 'Urartular'da Hayat Ağacı İnancı', *Anadolu Araştırmaları* 8, İstanbul, 1981, 237-247.
- Bengisu 1996 R. L. Bengisu, 'Lydian Mount Karios', Ed. E. Lane, *Cybele, Attis & Related Cults Essays in Memory of M. J. Vermaseren*, Leiden, 1996, 1-36.
- Berg 1974 W. Berg, 'Hecate: Greek or 'Anatolian'?', *Numen* 21, 1974, 128-140.
- Bieber 1955 M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, Cambridge University Press, 1955.
- Bieber 1968 M. Bieber, *The Statue of Cybele in the J. Paul Getty Museum, J. Paul Getty Museum Publication No: 3*, Malibu California, 1968.
- Boardmann 2005 J. Boardman, *Yunan Heykeli Klasik Dönem*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2005.
- Boedeker 1983 D. Boedeker, 'Hecate: A Transfuncional Goddess in the Theogony?', *Transactions of the American Philological Association* 113, 1974, 79-83.
- Bøgh 2007 B. Bøgh, 'The Phrygian Background of Kybele', *Numen* 54, 2007, 304-339.
- Boysal 1967 Y. Boysal, *Grek Klasik Devir Heykeltraşlığı*, Güzel İstanbul Matbaası, İstanbul, 1967.
- Brinkerhoff 1979 D. M. Brinkerhoff, 'Hypothesis on the History of the Crouching Aphrodite Type in Antiquity', Ed. B. B. Fredericksen-J. Frel-G. Wilson, *GettyMusj Volume 6-7 1978-1979*, 83-96.
- Brinkerhoff 1979 D. M. Brinkerhoff, *Hellenistic Statues of Aphrodite: Studies in the History of Their Stylistic Development*, Garland, New York, 1979.
- Budin 2010 S. L. Budin, *The Origin of Aphrodite*, Capital Decision, 2010.
- Budin 2016 S. L. Budin, *Artemis*, Routledge, New York, 2016.

- Burn 2004 L. Burn, *Hellenistic Art of from Alexander the Great to Augustus*, The British Museum, London, 2004.
- Burrell 2003 B. Burrell, 'Tempel of Hadrian, not Zeus', *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 43 (2002/3), 2003, 31-50.
- Büyükkolancı 1998 M. Büyükkolancı, 'Ayasuluk Tepesi (Eski Efes) 1996 Yılı Kazıları', VIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri 7-9 Nisan Kuşadası, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1998, 69-83.
- Büyükkolancı 2001 M. Büyükkolancı, *St. Jean*, Efes 2000 Vakfı, Selçuk, 2001.
- Büyükkolancı 2002 M. Büyükkolancı, 'St. Jean Anıtı ve Ayasuluk Tepesi 2000 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları', 12. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, Kuşadası, 237-240.
- Büyükkolancı 2005 M. Büyükkolancı, 'Eski Efes-Ayasuluk Tepesi', Ed. M. Şahin-İ. M. Mert, *Ramazan Özgan'a Armağan*, Ege Yayınları, İstanbul 2005, 67-77.
- Büyükkolancı-Doğan 2007 M. Büyükkolancı- E. Doğan, 'Efes Ayasuluk Tepesi'nde Bulunan Figürinler, *Arkeoloji Dergisi* IX, 2007/1, 123-133.
- Büyükkolancı 2008 M. Büyükkolancı, 'Selçuk Ayasuluk Tepesi (Eski Efes) 'Apsa' mı?', Ed. E. Erkanal et al., *Hacettepe Üniversitesi Yayınları*, Ankara, 2008, 41-55.
- Büyükkolancı 2009 M. Büyükkolancı, 'Ayasuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı 2007 Yılı Kazıları', 30. Kazı Sonuçları Toplantısı 4. Cilt, Ankara, 2008, 219-232.
- Büyükkolancı 2010 M. Büyükkolancı, '2008 yılı Ayasuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı Kazı ve Onarım Çalışmaları', 31. Kazı Sonuçları Toplantısı 3. Cilt, Denizli, 2009, 131-144.
- Büyükkolancı 2011 M. Büyükkolancı, '2009 yılı Ayasuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı Kazı ve Onarım Çalışmaları', 32. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt, İstanbul, 2010, 82-95.

- Büyükkolancı 2012 M. Büyükkolancı, '2010 yılı Ayasuluk Kalesi ve St. Jean Anıtı Kazı ve Onarım Çalışmaları', 33. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt, Malatya, 2011, 565-585.
- Büyükkolancı-Yılmaz-Yılmaz 2017 M. Büyükkolancı-G. Yılmaz- F. Yılmaz, 'Ayasuluk Tepesi ve Aziz Yuhanna Kilisesi 2016 Kazı ve Onarım Çalışmaları', 39. Kazı Sonuçları Toplantısı 3. Cilt, Bursa, 2017, 461-476.
- Büyükkolancı 2018 M. Büyükkolancı, 'Efes ve Magnesia Bizans Surlarının Yeniden Değerlendirilmesi', Ed. C. Şimşek-T. Kaçar, *Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi*, Ege Yayınları, İstanbul, 2018, 401-428.
- Cook 1914 A. B. Cook, *Zeus A Study in Ancient Religion*, Cambridge University Press, 1914.
- Corso 2004 A. Corso, *The Art of Praxiteles Volume 1*, L'Erme di Bretschneider, Rome, 2004.
- Csapo 2013 E. Csapo, 'Comedy and the Pompe: Dionysian genre-crossing', Ed. E. Bakola et al., *Greek Comedy an the Discourse of Genres*, Cambridge University Press, 2013, 40-80.
- Cyrino 2010 M. Cyrino, *Aphrodite*, Routledge, New York, 2010.
- Çapar 1978 Ö. Çapar, 'Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı', *DTCF Dergisi* Cilt 29, Sayı 1-4, 1978, 167-210.
- Day 1884 L. P. Day, 'Dog Burials in the Greek World', *AJA*, Vol. 88, No. 1, 1884, 21-32.
- Dowden 1992 K. Dowden, *The Uses of Greek Mythology*, Routledge, New York, 1992.
- Edward 1986 C. M. Edward, 'The Running Maiden from Eleusis and the Early Classical Image of Hekate', *AJA*, Vol. 90, No. 3, 1986, 307-318.
- Er 2006 Y. Er, *Klasik Arkeoloji Sözlüğü*, Phoenix Yayın Evi, Ankara, 2006.

- Erdemgil vd. 1993 S. Erdemgil vd., *Ephesus Museum Catalogue*, Hitit Color, İstanbul, 1993.
- Erhat 2010 A. Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2010.
- Evren-İçten 1998 A. Evren-C. İçten, 'Efes Çukuriçi ve Arvalya (Gül Hanım) Höyükleri, VIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri 7-9 Nisan Kuşadası, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1998, 111-134.
- Farnell 1907 F. L. Farnell, *The Cults of The Greek States IV*, Oxford, 1907.
- Fleischer 1973 R. Fleischer, *Artemis von Ephesos: und Verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien*, E. J. Brill, Netherlands, 1973.
- Fleischer 2008 R. Fleischer, 'Efes Artemisi'nin Kült Heykeli ve Benzeri Tanrı Heykelleri', Ed. W. Seipel, *Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın Kutsal Mekanı*, Phoibos Yayınevi, Viyana, 2008, 45-61.
- Fontenrose 1988 J. Fontenrose, *Didyma Apollo's Oracle, Cult and Companions*, University of California Press, 1988.
- Frel 1974 J. Frel, 'Hermes by Kalamis and Some Other Sculptures', *GettyMusj* Volume 1, 1974, 55-60.
- Fullerton 1990 M. D. Fullerton, *The Archaistic Style in Roman Statuary*, E. J. Brill, The Netherlands, 1990.
- Fullerton 2016 M. D. Fullerton, *Greek Sculpture*, Wiley-Blackwell, 2016.
- Gais 1978 R. M. Gais, *Some Problems of River-God Iconography*, Archeological Institute of America 1978, 355-370.
- Gersht 2001 R. Gersht, 'Aquatic Figure Types From Caesarea-Maritima', *Assaph* 6, 63-90.
- Graf 2009 D. Graf, *Apollo*, Routledge, New York, 2009.
- Graves 2010 R. Graves, *Yunan Mitleri*, Çev. U. Akpur, Say Yayınları, İstanbul, 2010.
- Güler 2015 T. B. Güler, 'T'eos Antik Kenti ve Dionysos Sanatçılar Birliği',

Tarih Araştırmaları Dergisi Cilt 34, Sayı 57, Ankara, 2015, 23-40.

- Hakman 2013 M. Hakman, 'Bir Anadolu Tanrısı Olarak Zeus'un Tabiat İle İlişkisi Üzerine Bir Gözlem', *Actaturcica* 1, 2013, 31-49.
- Hançerlioğlu 2000 O. Hançerlioğlu, *Dünya İnançları Sözlüğü*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2000.
- Harris 1915 J. R. Harris, *The Origin of the Cult of Dionysos*, Manchester University Press, 1915.
- Harris 1916 J. R. Harris, 'The Origin of the Cult of Aphrodite', *The Bulletin of the John Rylands Library*, 1916, 354-381.
- Harrison 1908 J. E. Harrison, *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, Cambridge at the University Press, Amerika, 1908.
- Harrison 1965 E. B. Harrison, *Archaic and Archaistic Sculpture*, The Athenian Agora, Vol. 11, 1965, New Jersey, 1965.
- Harrison 1984 E. B. Harrison, 'A Pheidian Head of Aphrodite Ourania'i', *Hesperia* 53, 379-388.
- Havelock 2010 C. M. Havelock, *The Aphrodite of Knidos and Her Successors*, The University of Michigan Press, 2010.
- Hill 2010 G. Hill, *A History of Cyprus*, Cambridge University Press, New York, 2010.
- Hurwit 1999 J. M. Hurwit, *The Athenian Acropolis History, Mythology, and Archeology from the Neolithic Era to the Present*, Cambridge University Press, New York, 1999.
- Işık 1999 F. Işık, *Doğa Ana Kubaba Tanrıçalarının Ege'de Buluşması*, AKMED, İstanbul, 1999.
- Işık 2012 F. Işık, 'Phryg Erken Kybele Resimlerinin Ortaya Çıkışı ve İon Yontusuna Etkisi', *Uygarlık Anadolu'da Doğdu*, Ege Yayınları, İstanbul, 2012, 89-120.

- Işık 2012 F. Işık, 'Elmalı D- Tümülüsü Yontucukları', Uygurlık Anadolu'da Doğdu, Ege Yayınları, İstanbul, 2012, 139-160.
- Işık 2012 F. Işık, 'Neolitik Çağ'dan Klasik Dönem'e Anadolu-Eski Phryg Ana Tanrıçası', *Uygurlık Anadolu'da Doğdu*, Ege Yayınları, 2012, 339-379.
- İnan 1975 J. İnan, *Side'nin Roma Devri Heykeltraşlığı*, TTK Basımevi, Ankara 1975.
- İndirkaş 2004 Z. İndirkaş, 'Dionysos Tanrının Maskesi ya da Maskenin Tanrısı', *İstanbul Üniversitesi Tiyatro Eleştirmenliği ve Dramaturji Bölüm Dergisi* 5, 2004, 61-70.
- Jenkins 2004 D. Jenkins, *Parthenon Sculpture*, Harvard University Press, Amerika, 2004.
- Jitta 1938 A. Z. Jitta, 'Jvppiter Capitolinvs', *The Journal of Roman Studies* Vol. 28, Part 1, 1938, 55-50.
- Jones 2005 P. J. Jones, *Reading Rivers in Roman Literatüre and Culture*, Lexington Books, 2005.
- Jones 1993 C. P. Jones, 'The Olympeion and the Hadrianeion at Ephesos', *JHS* 113, 1993, 149-152.
- Kaltsas 2002 N. Kaltsas, *Sculpture in the National Archeological Museum, Athens*, Çev. D. Hardy, T. J. Paul Getty Museum, Athens, 2002.
- Karagöz 2002 Ş. Karagöz, 'Küçük Asya'ya Özgü Bir Tanrıça: Hekate', *Anadolu Araştırmaları* 16, 2002, 303-321.
- Kayan-Kraft 1997 İ. Kayan-J. Kraft, 'Selçuk Ovasında Efes Kültürünün Gelişimine Coğrafi Çevrenin Etkileri', Birinci Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu 4-6 Eylül 1997, Selçuk Belediyesi & Ege Üniversitesi İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi, 1997, 113-123.
- Kayan 2006 İ. Kayan, 'Ephesos Kayıp Denizi Keşfetmek Yedi Bin Yıllık Paleocoğrafya', *Atlas* 161, 2006, 136-139.

- Keil 1915 J. Keil, 'Denkmaler Des Meter K ltes',  jh, Wien 18, 1915, 66-78.
- Kerenyi 2015 C. I. Kerenyi, *Dionysos in Classical Athens: An understanding Through Images*,  ev. A. Beerens, Brill, Leiden, 2015.
- Knibbe 1978 D. Knibbe, 'Ephesos-Nicht Nur Die Stadt Der Artemis, *Die Anderen Ephesischen Götter*', In *Studien zur Religion und Kulter Kleinasiens*, E. J. Brill, Leiden, 1978, 489-503.
- Koob-Pfarr-Grellert 2011 M. Kobb, M. Pfarr, M. Grellert, 'Ephesos-Batının Devraldığı Bizans Mirası 6. Yüzyıl Ephesos'unun Dijital Rekonstruksiyonu ve Simulasyonu', Ed. F. Daim-S. Ladst tter, *Bizans Döneminde Ephesos*, Ege Yayınları, İstanbul, 2011, 229-241.
- Kosmopoulou 2001 A. Kosmopoulou, *The Iconography of Sculptured Bases in the Archaic and Classical Periods*, The University of Wisconsin Press, 2001.
- Kraus 1960 T. Kraus, *Hekate*, Heidelberg, 1960.
- Kulaçoğlu 1992 B. Kulaçoğlu, *Tanrılar ve Tanrıçalar*, Anadolu Medeniyetleri Müzesi Yıllığı, Ankara, 1992.
- Külzer 2011 A. Külzer, 'Bizans Dönemi Ephesos'u: Tarihine Bir Genel Bakış', Ed. F. Daim-S. Ladstätter, *Bizans Döneminde Ephesos*, Ege Yayınları, İstanbul, 2011, 29-46.
- Laale 2011 H. W. Laale, *Ephesus: an Abbreviated History from Androcklos to Constantine XI*, West Bow Press, United States of America, 2011.
- Ladstätter-Pülz 2007 S. Ladstätter-A. Pülz, 'Ephesus in the Late Roman and Early Byzantine Period: Changes in its Urban Character from the Third to the Seventh Century AD', Ed. A. G. Polulter, *The Transition to Late Antiquity on the Danube and Beyond*, Oxford University Press, New York, 2007, 391-433.
- Ladstätter 2012 S. Ladstätter, *Ephesos Yama  Ev 2 Arkeolojik Bir Rehber*, Ege Yayınları, İstanbul, 2012.

- Lapatin 2011 K. Lapatin, 'Representing Zeus', *The Statue of Zeus at Olympia New Approches*, Ed. J. McWilliam et.al., Cambridge Scholars Publishing, 2011, 79-108.
- Larson 2007 J. Larson, *Ancient Greek Cults*, Routledge, New York, 2007.
- Lee 2006 M. M. Lee, 'Acheloos Peplophoros: A Lost Statuette of a River God in Feminine Dress', *The American School of Classical Studies at Athens*, 2006, 317-325.
- Lowe 1992 J. E. Lowe, 'Magical Hekate', *Studies in Ancient Pagan and Christian Religion & Philosophy* 1, 1992, 11-15.
- Marcovich 1996 M. Marcovich, 'Ishtar to Aphrodite', *The Journal of Aesthetic Education* Vol. 30., No. 2, 1996, 43-59.
- Marquardt 1981 P. Marquardt, 'A Portrait of Hecate', *AJP* 102, No. 3, 1981, 243-260.
- Mellaart 1967 J. Mellaart, *Çatalhöyük A Neolithic Town in Anatolia*, McGraw-Hill Book Company, New York, 1967.
- Mitropoulos- Snook- Thorley 2017 A. Mitropoulos- L. Snook- A. Thorley, *Classical Civilisation A Level Components 23 and 24 Invention of Barbarian and Greek Art*, Ed. J. Renshaw, Bloomsbury, 2017.
- Mitropoulou 1978 E. Mitropoulou, *Triple Hekate Mainly on Votive Relief Coins Gems and Amulets*, Athens, 1978.
- Montinari- Meier 2004 M. Montinari- C. Meier, *Jdi Band 118-2003*, Ed. Deutsches Archäologisches Institut, Walder de Gruyter, Berlin, 2004.
- Moraw 2011 S. Moraw, 'Visual Differences: Dionysos in Ancient Art, A Different God? Dionysos and Ancient Polytheism', Ed. R. Schlesier-De Gruyter, 2011, 233-252.
- Morford- Lenardon 1999 M. P. O. Morford- R. J. Lenardon, *Classical Mythology*, Oxford University Press, New York, 1999.

- Morris 2001 S. Morris, 'The Prehistoric Background of Artemis Ephesia: A Solution to the Enigma of Her 'Breast'?', Ed. U. Muss, *Der Kosmos der Artemis von Ephesos*, ÖAI Band 37, Wien, 2001, 135-151.
- Möbius 1916 H. Möbius, Form und Bedeutung Der Sitzenden Gestalt in Der Kunts des Orients ind Der Griechen, *AM* Band 41, 1916, 119-219.
- Muss 2008 U. Muss, 'Artemisionun Tarihçesi', Ed. W. Seipel, *Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın Kutsal Mekanı*, Phoibos Yayinevi, Viyana 2008, 25-33.
- Mussies 1999 G. Mussies, 'Artemis', Dictionary of Deities and Demons in the Bible, Ed. Toorn et al., Brill, Leiden, 1999.
- Mylonas 1956 G. E. 'Mylonas, Mycenaean Greek and Minoan-Mycenaen Relations', *Archeology* Vol. 9, No. 4, 1956, 273-279.
- Naumann 1983 F. Naumann, *Die Ikonographe Der Kybele in Der Phrygischen und Der Griechischen Kunts*, IsMitt Beih 28, Tübingen, 1983.
- Neer 2001 R. Neer, *The Emergence of the Classical Style in Greek Sculpture*, The University of Chicago Press, Chicago, 2001.
- Nilsson 1961 M. P. Nilsson, *Greek Folk Religion*, Columbia University Press, Amerika, 1961.
- Nosch 2009 M. H. Nosch, 'Approach to Artemis in Bronze Age Greece', Ed. T. Fischer- B. Poulsen, *From Artemis to Diana the Goddess of Man and Beast*, Museum Tusculanum, University of Copenhagen, 2009, 21-40.
- Oral 2014 E. Oral, 'Anadolu'da Ana Tanrıça Kültü', *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8, 2014, 154-164.
- Ostrogorsky 2011 G. Ostrogorsky, *Bizans Devlet Tarihi*, TTK, Ankara, 2011.
- Ostrowski 1991 J. A. Ostrowski, *Personifications of Rivers in Greek and Roman Art*, Jagiellonian University Press, Cracow, 1991.

- Özgan 2016 R. Özgan, *Hellenistik Devir Heykeltraşlığı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2016.
- Özmen 2016 S. S. Özmen, 'Anadolu'da Ana Tanrıça Kybele Kültü', *Humanitas* 4, 2016, 381-397.
- Öztürk 2011 E. Öztürk, *Apollon Lairbenos Kültü*, (Basılmamış Doktora Tezi) Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2011.
- Palagia 2005 O. Palagia, 'Fire from Heaven: Pediments and Akroteria of the Parthenon', Ed. J. Neils, *The Parthenon from Antiquity to the Present*, Cambridge University Press, 2005, 225-260.
- Picon- Hemingway 2016 C. A. Picon- S. Hemingway, *Pergamon an the Hellenistic Kingdoms of the Ancient World*, The Metropolitan Museum Art, New York, 2016.
- Pomeroy 1990 S. B. Pomeroy, *Woman in Hellenistic Egypt: From Alexander to Cleopatra*, Wayne State University Press, Michigan, 1990.
- Price 1978 T. H. Price, *Kourotrophos: Cults and Representations of Greek Nursing Deities*, Ed. J. G. P. Best et al., E. J. Brill, Leiden, 1978.
- Pülz 2011 A. Pülz, 'Bizans Dönemi'nde Ephesos'un Görünümü', Ed. F. Daim- S. Ladstätter, *Bizans Döneminde Ephesos*, Ege Yayınları, İstanbul, 2011, 47-76.
- Radi 2015 A. Radi, 'The Polymastic Nature of The Diana Ephesia Cult Statue', *Review in Religious Studies*, Karoli Gaspar University of the Reformed Church in Hungary, Budapeşte, 2015, 91-109.
- Ramsay 1988 W. M. Ramsay, 'Ephesus', *The Biblical World* 17 (3), 1988, 350-382.
- Rein 1996 M. J. Rein, 'Phrygian Mater: Emergence of an Iconographic Type', Ed. E. L. Lane, *Cybele Attis & Related Cults Essays in Memory of M. J. Vermaseren*, E. J. Brill, Leiden, 1996, 223-238.
- Richter 1915 G. Richter, *Greek, Etruscan and Roman Bronzes*, The Metropolitan Museum of Art, New York, 1915.

- Ridgway 2000 B. S. Ridgway, *Hellenistic Sculpture II: The Styles of ca. 200-100 BC*, The University of Wisconsin, Madison, 2000.
- Roller 2004 L. E. Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde Anadolu Kybele Kültü*, Çev. B. Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul, 2004.
- Romano 1992 I. B. Romano, 'The Archaic Statue of Dionysos From Ikarion', *Agora*, 1992, 398-409.
- Romano 1995 I. B. Romano, *The Terracotta Figurines and Related Vessels*, Ed. G. K. Sams, *Gordion Special Studies II*, The University Museum Philadelphia, 1995.
- Romano 2006 I. B. Romano, *Classical Sculpture Catalogue of the Cypriot, Greek, and Roman Stone Sculpture*, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, 2006.
- Rudloff 1999 R. Rudloff, *Hekate in Ancient Greek Religion*, Horned Owl Pub, Canada, 1999.
- Ruesch 1911 A. Ruesch, *Guida Illustrata Del Museo Nazionale Di Napoli*, Richter & Co, Napoli, 1911.
- Scherrer 2004 P. Scherrer, 'The City of Ephesos from the Roman Period to Late Antiquity', Ed. H. Koester, *Ephesos Metropolis of Asia an Interdisciplinary Approach to its Archaeology, Religion, and Culture*, Harvard University Press, 2004, 1-26.
- Schintlmeister 2013 L. Schintlmeister, *Aphrodite in Ephesos*, (Basılmamış Master Tezi), Universitat Wien, 2013, Wien.
- Schraudolph 1996 E. Schraudolph, *Sculpture and Architectural Fragments*, Pergamon The Telephos Frieze from the Great Altar, Ed. R. Dreyfus- E. Schraudolph, Fine Arts Museums of San Francisca, 1996, 53-112.
- Schreiber 2008 D. A. Schreiber, 'Artemis Ephesia'nın Takıları', Ed. W. Seipel, *Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın Kutsal Mekanı*, Phoibos Yayınevi, Viyana, 2008, 63-68.

- Seaford 1981 R. Seaford, 'Dionysiac Drama and the Dionysiac Mysteries', *The Classical Quarterly, New Series* Vol. 31, No. 2, Cambridge University Press, 1981, 252-275.
- Sevin 2007 V. Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, TTK, Ankara, 2007.
- Sickinger 1999 J. Sickinger, *Public Records and Archives in Classical Athens*, University of North Carolina Press, 1999.
- Smith 2013 R. R. R. Smith, *Hellenistik Heykel, Homer Kitapevi*, İstanbul, 2013.
- Soykal Alanyalı 2002 Soykal Alanyalı, 'Ephesos'ta Phrygialı Bir Tanrıça', *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* Sayı 3, Cilt 1, 2002, 1-12.
- Sparkes 2003 B. A. Sparkes, 'Classical Art', CAH Plates to Volumes V and VI, Ed. J. Boardman, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, 1-54.
- Spivey 1997 N. J. Spivey, *Understanding Greek Sculpture: Ancient Meanings, Modern Reading*, Thames and Hudson, New York, 1997.
- Stephens 2015 S. A. Stephens, *Callimachus The Hymns*, Oxford University Press, New York, 2015.
- Steskal 2001 M. Steskal, 'Rituelle Bestattungen im Prytaneion von Ephesos? Zu den Fundumständen der Artemis Ephesis-Statuen', *Öjh Wien Band 77, ÖAW*, 2001, 363-373.
- Steskal 2010 M. Steskal, *Das Prytaneion in Ephesos*, ÖAW, Wien, 2010.
- Stevenson 2001 Stevenson, *Power and Palace*, Walter de Gruyter, Berlin, 2001.
- Stewart 1990 A. Stewart, *Greek Sculpture an Exploration*, Yale University Press, London, 1990.
- Stewart 2010 A. Stewart, 'A Tale of Seven Nudes: The Capitoline and Medici Aphrodites, Four Nymphs at Elean Herakleia and ab Aphrodite at Megalōgis', *Antichthon* 44, 2010, 12-32.

- Stewart 2012 A. Stewart, 'Hellensitic Freestandig Sculpture from the Athenian Agora', Part 1: Aphrodite *Hesperia* 81, 2012, 267-342.
- Strelan 1996 R. Strelan, *Paul, Artemis, and the Jews in Ephesus*, Walter de Gruyter, Berlin, 1996.
- Sturgeon 1987 M. C. Sturgeon, *Sculpture I: 1952-1967, Isthmia Vol. IV*, American School of Classical Studies at Athens Princeton, New Jersey, 1987.
- Şahin 2006 E. Şahin, 'Anadolu Hekate Korposu ve Çeşitli Müzelerde Hekate Eserleri Üzerinde Çalışmalar', *Arkeoloji ve Sanat* 121, 2006, 59-67.
- Şimşek 2015 C. Şimşek, *Laodikeia Kilisesi Lykos Vadisinde Hıristiyanlık*, Denizli 2015.
- Tanrıver 2009 D. S. Tanrıver, *Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikler ve Adaklar*, (Basılmamış Doktora Tezi) Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009.
- Tatlock 1917 J. M. Tatlock, *Greek and Roman Mythology*, The Century Co, New York, 1917.
- Telci 2010 C. Telci, *Ayasuluğ*, Selçuk Belediyesi, İstanbul, 2010.
- Temizer 1959 R. Temizer, 'Ankara'da Bulunan Kybele Kabartması', *Anatolia* 4, 1959, 179-182.
- Theodoropoulou 2013 T. Theodoropoulou, 'The Sea in the Tempel?', *Acta Instituti Atheniensis Sueciae* 4, 55, 2013, 197-222.
- Thompson 2007 N. L. Thompson, *Roman Art: A Resource for Educators*, The Metropolitan Museum of Art, New York, 2007.
- Tırpan 1998 A. Tırpan, 'Hekate', *Arkeoloji ve Sanat* 87, 1998, 10-15.
- Topper 2015 K. R. Topper, 'Dionysos Comes to Thrace: The Metaphor of Corrupted Sacrifice and the Introduction of Dionysian Cult in Images of Lykourgos's Madness', *Arethusa* 48, 2015, 139-171.

- Türkoğlu 1999 S. Türkoğlu, *Efes'in Öyküsü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999.
- Uğurlu 2002 E. Uğurlu, 'Heykeltraş Pheidias', *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 12, 2002, 149-165.
- Üreten 2004 H. Üreten, 'Hellenistik Dönem Pergamon Kenti Tanrı ve Kültleri', *Tarih Araştırmaları Dergisi* 36, Cilt 22, 2004, 185-214.
- Vermaseren 1987 M. J. Vermaseren, *CCCA I. Asia Minör*, E. J. Brill, 1987.
- Vermeule 1975 C. Vermeule, 'The Westmacott Jupiter: An Enthroned Zeus of Late Antique Aspect', *GettyMusj* Vol. 2, 1975, 99-108.
- Versenyi 1974 L. Versenyi, *Man's Measure: A Study of the Greek Image of Man from Homer to Sophocles*, State University of New York Press, New York, 1974.
- Visconti 1883 P. E. Visconti, *Catalogue of the Torlonia Museum of Ancient Sculpture*, Rome, 1883.
- Walcher 2008 A. B. Walcher, 'Efes Artemisi Kutsal Alanı- Yok Olmuş Bir Dünya Harikası', Ed. W. Seipel, *Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın Kutsal Mekanı*, Phoibos Yayınevi, Viyana 2008, 15-34.
- Waltson 2014 C. Waltson, *Alcámenes and the Establishment of the Classical Type Greek Art*, Cambridge University Press, New York, 2014.
- White 2004 L. M. White, 'Urban Development and Social Cahage in Imperial Ephesos', Ed. H. Koster, *Ephesos Metropolis of Asia an Interdisciplinary Approach to its Archaeology, Religion, and Culture*, Harvard University Press, 2004, 27-80.
- Williamson 2013 C. Williamson, 'Karian Greek or Roman? The Layered Identities of Stratonikeia at the Sanctuary of Hekate at Lagina', *Tijdschrift Voor Mediterrane Archaeologies* 50, 2013, 1-6.
- Wiplinger-Wlach 1996 G. Wiplinger- G. Wlach, *Ephesus 100 Years of Austrian Research*, Ephesos, Wien, 1996.

Yılmaz 2012

G. Yılmaz, 'Ayasuluk Kalesi Kazılarında Ele Geçen Bir Valencia Tabacı', Ed. I. Şahin, *İsmail Fazlıoğlu Anı Kitabı*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2012/3, 2012, 241-248.

Yılmaz 2017

G. Yılmaz, 'Ayasuluk Seramiklerinden Örneklerle Orta Asya Türk Sanatından Etkiler', XX. Uluslararası Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyum Bildirisi 02 – 05 Kasım 2016, Sakarya, 2017, 358-368.

Zimmermann – Ladstätter 2001

N. Zimmermann – S. Ladstätter, *Ephesos Duvar Resimleri: Hellenistik Dönemden Bizans Dönemine Kadar*, Ege Yayınları, İstanbul, 2011.

HARİTA, PLAN ve ÇİZİMLER LİSTESİ

Harita 1: İonia Bölgesi İçinde Ephesos Antik Kenti'nin Konumu	155
Çizim 1: Ephesos Kenti Hellenistik Dönem Kent Dokusu Rekonstrüksiyonu	156
Çizim 2: Ephesos Kenti Roma Dönemi Kent Dokusu Rekonstrüksiyonu	156
Çizim 3: Ephesos Kenti Bizans Dönemi Kent Dokusu Rekonstrüksiyonu	157
Çizim 4: Aziz Yuhanna Theologos Bazilikası Rekonstrüksiyonu.....	157
Çizim 5: Ephesos Kenti Bizans? -Got Surları	158
Çizim 6: Ayasuluk Tepesi ve Aziz Yuhanna Teologos Kilisesi Genel Planı.....	159

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: Ayasuluk Tepesi ve Aziz Yuhanna Teologos Kilisesi Genel Görünümü (Ayasuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı Kazısı Arşivi)	161
Resim 2: Kat. No. 1(Fotoğraf: S. PEÇEN).....	162
Resim 3: Kat. No. 1(Fotoğraf: S. PEÇEN).....	163
Resim 4: Kat. No. 1(Fotoğraf: S. PEÇEN).....	163
Resim 5: Kat. No. 1(Fotoğraf: S. PEÇEN).....	164
Resim 6: Badisches Landesmuseum B 2307 envanter numaralı Aphrodite Syracusa (https://www.iconiclimc.ch/visitors/treeshow.php?source=139&image_id=34973&term=Aphrodite+Badisches+Landesmuseum) (11.06.2018)	165
Resim 7: Louvre Müzesi MA 1787 envanter numaralı Aphrodite Syracusa (https://www.iconiclimc.ch/visitors/treeshow.php?source=139&image_id=34975&term=Aphrodite+Louvre) (11.06.2018)	165
Resim 8: Hatay Müzesi 11080 envanter numaralı Aphrodite Syracusa-Landolina (Montinari-Meier 2004, Taf. 19- 3.)	166
Resim 9: Atina Ulusal Arkeoloji Müzesi 3524 envanter numaralı Syracussa Aphrodites (Kaltsas 2002, Fig. 534.)	166
Resim 10: Selçuk Efes Müzesi 1909 envanter numaralı Aphrodite Heykeli Aurenhammer 2004, Fig. 8)	167
Resim 11: İzmir Arkeoloji Müzesi 000.646 envanter numaralı Aphrodite Heykeli (Aybek vd. 2009, 28, No.10.).....	167
Resim 12: Kat. No. 2 (Fotoğraf: S. PEÇEN).....	168
Resim 13: Kat. No. 2 (Fotoğraf: S. PEÇEN).....	169
Resim 14: Kat. No. 2 (Fotoğraf: S. PEÇEN).....	169
Resim 15: Kat. No. 2 (Fotoğraf: S. PEÇEN).....	170
Resim 16: Paul Getty Museum 55.AA.10 envanter numaralı Çömelen Aphrodite (LIMC II-2, Fig. 1022.)	171
Resim 17: Museo Torlonia 170 envanter numaralı Çömelen Aphrodite (LIMC II-2, No. 1021)	171
Resim 18: Louvre Müzesi MA 2631 envanter numaralı Çömelen Aphrodite (LIMC II-2, No.1024.).....	172
Resim19: Rhodos Aphrodites (LMC II-2 No. 1027.).....	172
Resim 20: Kat. No. 2 ve Rhodos Aphrodites'i'nin Karşılaştırılması	173
Resim 21: Caesarea'dan Çömelen Aphrodite (Gersht 2001, Fig: 8.).....	174
Resim 22: Selçuk Efes Müzesi 34/75/92 envanter numaralı terrakotta Sandaletini Bağlayan Aphrodite (Schintlmeister 2013, Fig. 35.).....	174
Resim 23: Kat. No. 3 (Fotoğraf: S. PEÇEN).....	175
Resim 24: Kat. No. 3 (Fotoğraf: S. PEÇEN).....	176
Resim 25: Kat. No. 3 (Fotoğraf: S. PEÇEN).....	177

Resim 26: Küçük Artemis Ephesia (Steskal 2008, Fig. 5.)	178
Resim 27: Napoli Arkeoloji Müzesi'nde Farnesa Koleksiyonundaki 6278 envanter numaralı Napoli Artemisi (Vermaseren 1987, No. 617.)	178
Resim 28: Kat. No. 4 (Fotoğraf: S. PEÇEN).....	179
Resim 29: Güzel Artemis Göğüs Detay (Fotoğraf: S. PEÇEN)	179
Resim 30: Büyük Artemis Göğüs Detayı (Fotoğraf: S. PEÇEN).....	180
Resim 31: Küçük Artemis Göğüs Detay (Steskal 2008, Fig. 5.).....	180
Resim 32: Kat. No. 5 (Fotoğraf: S. PEÇEN).....	181
Resim 33: Kat. No. 5 (Fotoğraf: S. PEÇEN).....	182
Resim 34: Kat. No. 5 (Fotoğraf: S. PEÇEN).....	182
Resim 35: İzmir Arkeoloji Müzesi 680 envanter numaralı Kybele adak kabartması (Vermaseren 1987, No. 617.)	183
Resim 36: Panayır Dağı'nda bulunmuş Kybele adak kabartması (Vermaseren 1987, No. 613.)	183
Resim 37: İzmir Arkeoloji Müzesi 003.267 envanter numaralı Kybele adak kabartması ve khiton kıvrım detayı (Aybek vd. 2009, Fig. 165.).....	184
Resim 38: Panayır Dağı'nda bulunmuş Kybele adak kabartması (Aybek vd. 2009, Fig. 164.)	184
Resim 39: İzmir Arkeoloji Müzesi 004.586 envanter numaralı Kybele heykelciği ve khiton kıvrım detayı (Aybek vd. 2009, Fig. 35.).....	185
Resim 40: İzmir Arkeoloji Müzesi 019. 270 envanter numaralı Kybele heykelciği ve khiton kıvrım detayı (Aybek vd. 2009, Fig. 38.).....	185
Resim 41: Kat. No. 5 Khiton kıvrım detayı (Fotoğraf: S. PEÇEN).....	186
Resim 42: Kat. No. 6 (Fotoğraf: S. PEÇEN)	187
Resim 43: Kat. No. 6 (Fotoğraf: S. PEÇEN)	188
Resim 44: Kat. No. 6 (Fotoğraf: S. PEÇEN).....	189
Resim 45: Kat. No. 6 (Fotoğraf: S. PEÇEN)	190
Resim 46: Atina Agorası'nda bulunan Hekate Herme'sinin çevresindeki kharitler (Kraus 1960, Taf. 13,1-3.).....	191
Resim 47: Atina Agorası'nda bulunan Hekateion (Harrison 1965, No: 142.)	191
Resim 48: Kat. No. 7 (Fotoğraf: S. PEÇEN).....	192
Resim 49: Selçuk Efes Müzesi 1/24/83 envanter numaralı Zeus (Aurenhammer 1990, No. 2.)	193
Resim 50: Salamis'ten Zeus Heykeli (Vermeule 1975, 99, No. 5)	193
Resim 51: Paul Getty Müzesi 73.AA.32 Envanter Zeus Heykeli (Lapatin 2011, 102, Fig. 14.)	194
Resim 52: Kat. No. 8 (Fotoğraf: S. PEÇEN).....	195
Resim 53: Kat. No. 8 (Fotoğraf: S. PEÇEN)	196
Resim 54: Kat. No. 8 (Fotoğraf: S. PEÇEN).....	197
Resim 55: Viyana Efes Müzesi I 823 envanter numaralı Apollon Heykeli (Aurenhammer 1990, No. 12.).....	198
Resim 56: Viyana Efes Müzesi I 823 envanter numaralı Apollon Heykeli (Aurenhammer 1990, No. 12.).....	198
Resim 57: İstanbul Arkeoloji Müzesi 2455 envanter numaralı Apollon Heykelciği (Aurenhammer 1990, No. 15.)	199
Resim 58: Roma Capitolin Müzesi 736 envanter numaralı Apollon Lykeios (LIMC II-2, No. 196.).....	199

Resim 59: Roma Capitolin Müzesi 736 envanter numaralı griphon ve Kat. No. 8 griphon detayı	200
Resim 60: Kat. No. 9 (Fotoğraf: S. PEÇEN).....	201
Resim 61: Kat. No. 9 (Fotoğraf: S. PEÇEN).....	201
Resim 62: Selçuk Efes Müzesi 1357 envanter numaralı ırmak tanrısı (Aurenhammer 1990, Fig. 83.)	202
Resim 63: Selçuk Efes Müzesi 1/36/72 envanter numaralı ırmak tanrısı heykeli (Aurenhammer 1990, Fig. 85.).....	202
Resim 64: 4281 envanter numaralı uzanan ırmak tanrısı heykeli (Aurenhammer 1990, Fig. 87.).....	203
Resim 65: İzmir Arkeoloji Müzesi 78 envanter numaralı ırmak tanrısı heykeli (Aurenhammer 1990, Fig. 86.)	204
Resim 66: Kat. No. 10 (Fotoğraf: S. PEÇEN).....	205
Resim 67: Kunsthistorisches Müzesi'nde yer alan I 877 envanter numaralı eser (Aurenhammer 1990, Fig. 32.)	206
Resim 68: Kunthistorisches Müzesinde yer alan I 925 envanter numaralı baş (Aurenhammer 1990, Fig. 33.)	206
Resim 69: Kunsthistorisches Müzesi I 827 envanter numaralı Dionysos Başı (Aurenhammer 1990, 57, Fig. 34.)	207
Resim 70: Selçuk Efes Müzesi 1/57/79 envanter numaralı Dionysos Büstü (Erdemgil vd. 1993, 25.).....	207

HARİTA, PLAN VE ÇİZİMLER

Harita 1: Ionia Bölgesi İçinde Ephesos Antik Kenti'nin Konumu

Çizim 1: Ephesos Kenti Hellenistik Dönem Kent Dokusu Rekonstrüksiyonu

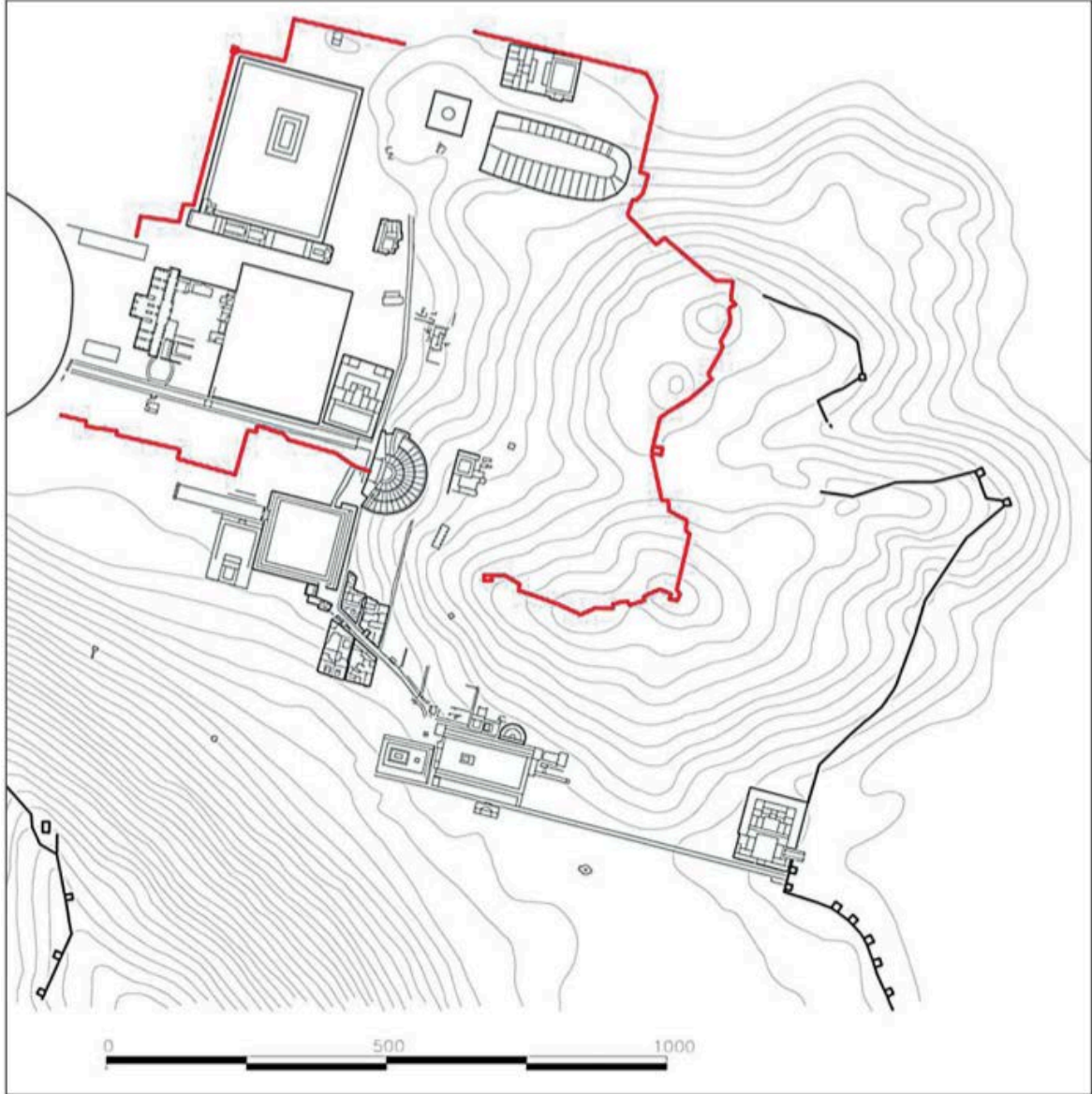
Çizim 2: Ephesos Kenti Roma Dönemi Kent Dokusu Rekonstrüksiyonu

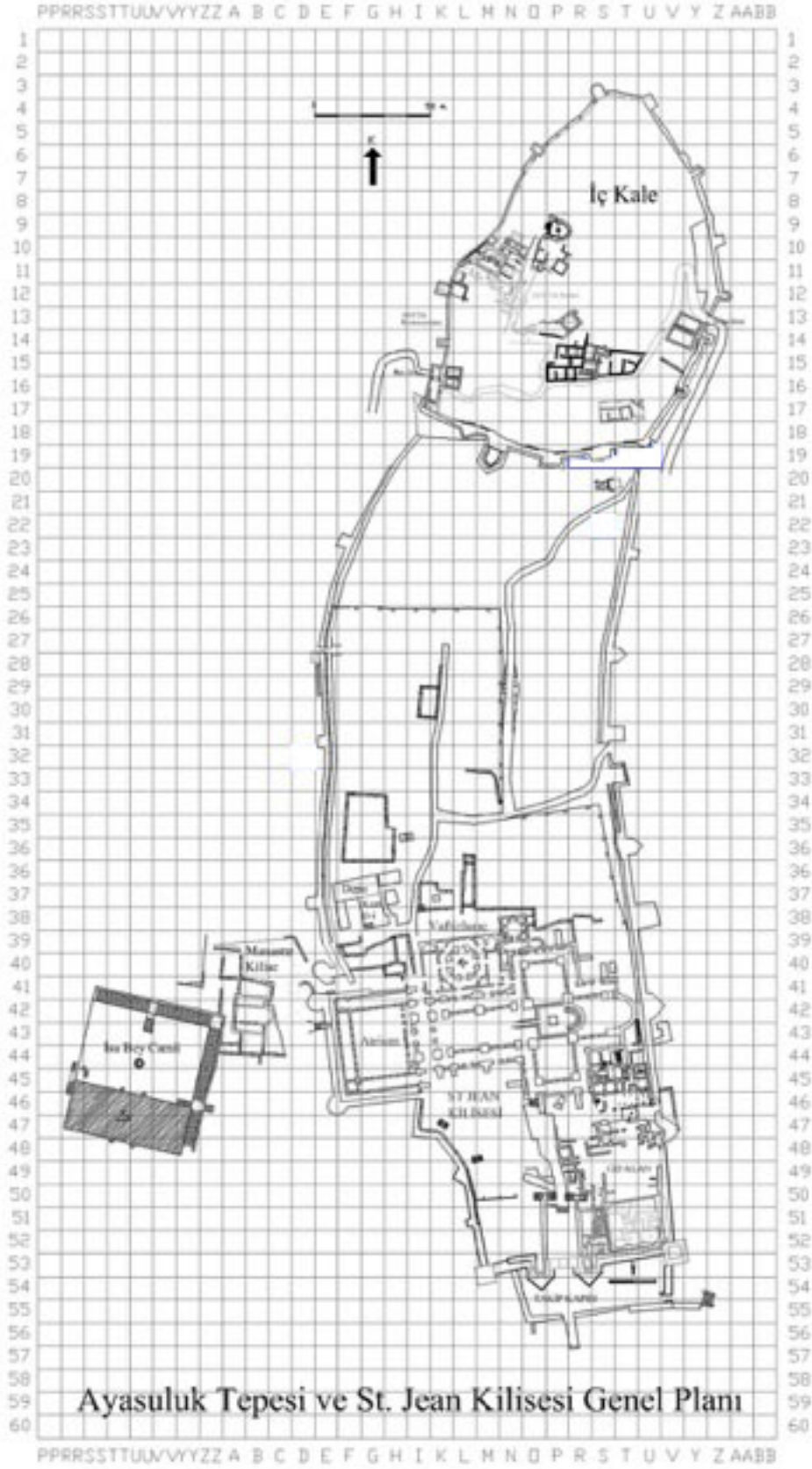
Çizim 3: Ephesos Kenti Bizans Dönemi Kent Dokusu Rekonstrüksiyonu

Çizim 4: Aziz Yuhanna Theologos Bazilikası Rekonstrüksiyonu

Çizim 5: Ephesos Kenti Bizans? -Got Surları

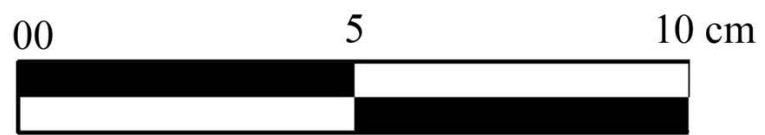

Çizim 6: Ayasuluk Tepesi ve Aziz Yuhanna Teologos Kilisesi Genel Planı

RESİMLER

Resim 1: Ayasuluk Tepesi ve Aziz Yuhanna Teologos Kilisesi Genel Görünümü

Resim 2: Kat. No. 1

Resim 3: Kat. No. 1

Resim 4: Kat. No. 1

Resim 5: Kat. No. 1

Resim 6: Badisches Landesmuseum B 2307 envanter numaralı Aphrodite Syracusa

Resim 7: Louvre Müzesi MA 1787 envanter numaralı Aphrodite Syracusa

Resim 8: Hatay Müzesi 11080 envanter numaralı Aphrodite Syracusa-Landolina

Resim 9: Atina Ulusal Arkeoloji Müzesi 3524 envanter numaralı Syracussa Aphrodites

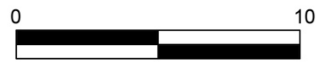
Resim 10: Selçuk Efes Müzesi 1909 envanter numaralı Aphrodite Heykeli

Resim 11: İzmir Arkeoloji Müzesi 000.646 envanter numaralı Aphrodite Heykeli

Resim 12: Kat. No. 2

Resim 13: Kat. No. 2

Resim 14: Kat. No. 2

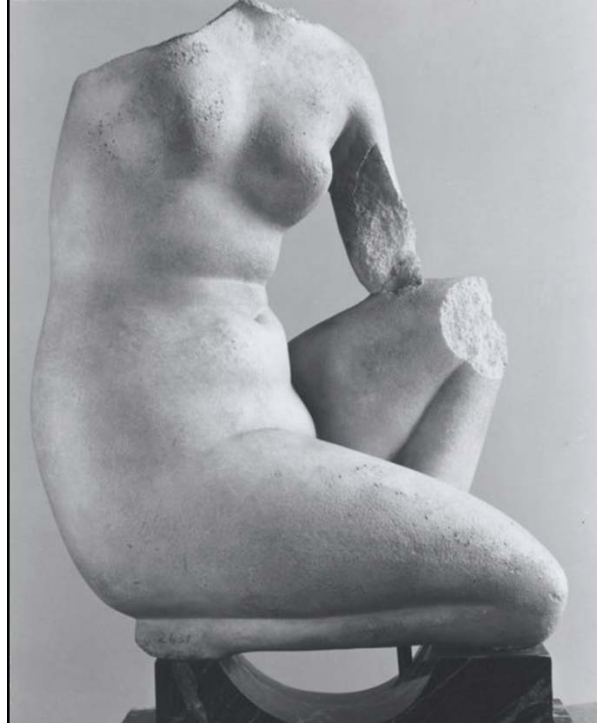
Resim 15: Kat. No. 2

Resim 16: Paul Getty Museum 55.AA.10 envanter numaralı ömelen Aphrodite

Resim 17: Museo Torlonia 170 envanter numaralı ömelen Aphrodite

Resim 18: Louvre Müzesi MA 2631 envanter numaralı Çömelen Aphrodite

Resim19: Rhodos Aphroditesi

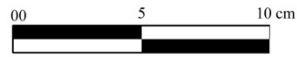
Resim 20: Kat. No. 2 ve Rhodos Aphroditesi'nin Karşılaştırılması

Resim 21: Caesarea'dan Çömelen Aphrodite

Resim 22: Selçuk Efes Müzesi 34/75/92 envanter numaralı terrakotta Sandaletini Bağlayan Aphrodite

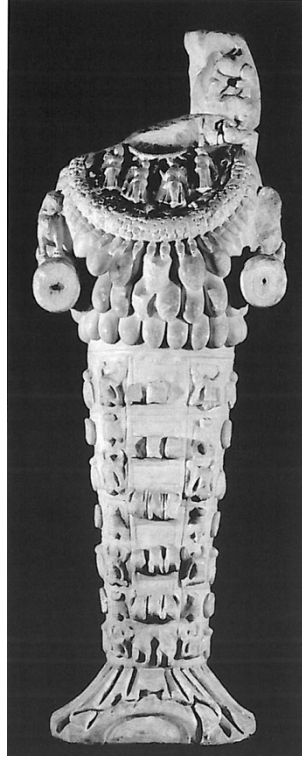
Resim 23: Kat. No. 3

Resim 24: Kat. No. 3

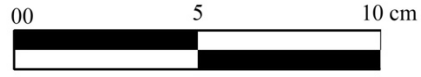
Resim 25: Kat. No. 3

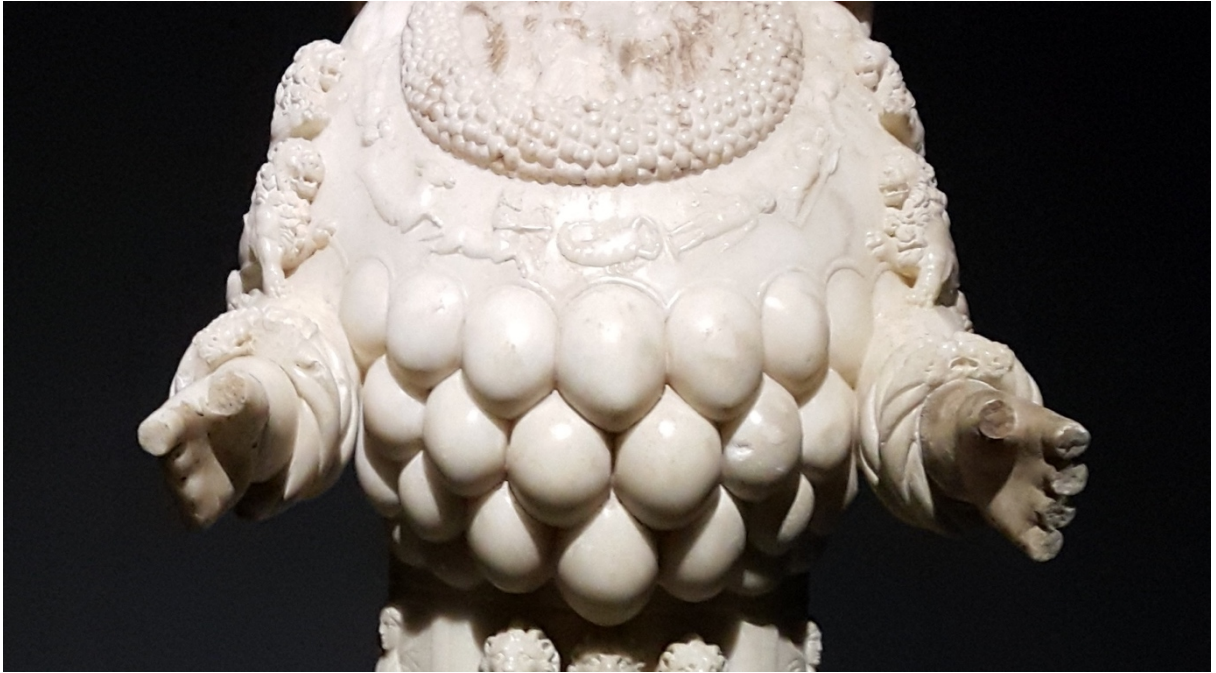
Resim 26: Küçük Artemis Ephesia

Resim 27: Napoli Arkeoloji Müzesi'nde Farnesa Koleksiyonundaki 6278 envanter numaralı Napoli Artemisi

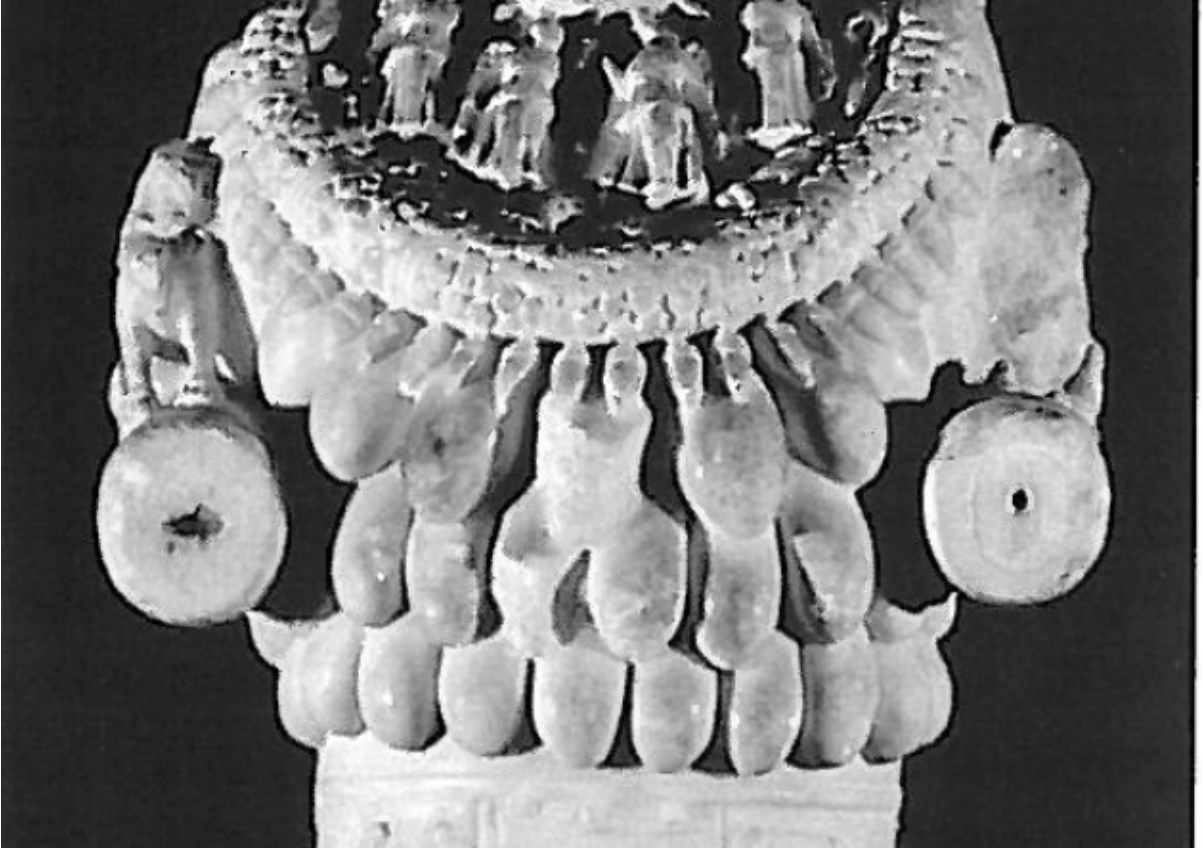
Resim 28: Kat. No. 4

Resim 29: Güzel Artemis Göğüs Detayı

Resim 30: Büyük Artemis Göğüs Detayı

Resim 31: Küçük Artemis Göğüs Detayı

Resim 32: Kat. No. 5

Resim 33: Kat. No. 5

Resim 34: Kat. No. 5

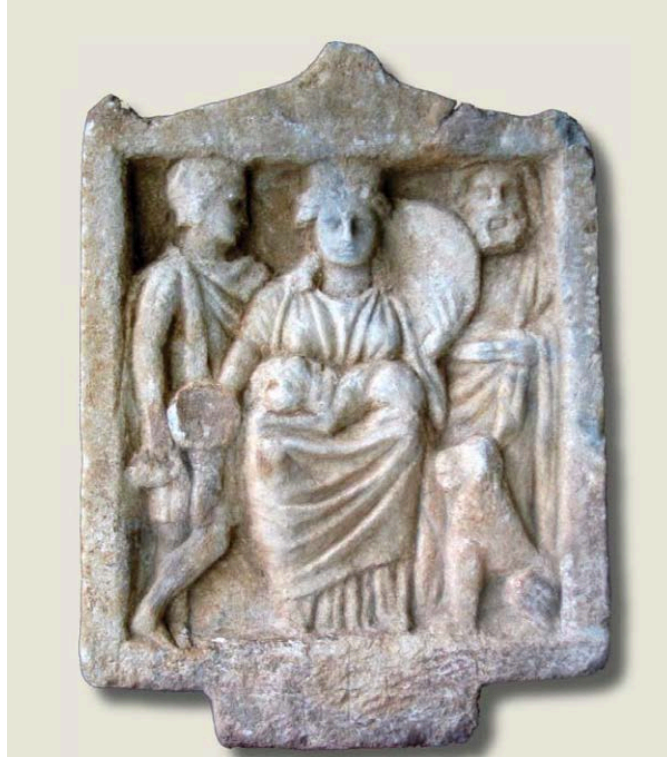
Resim 35: İzmir Arkeoloji Müzesi 680 envanter numaralı Kybele adak kabartması

Resim 36: Panayır Dağı'nda bulunmuş Kybele adak kabartması

Resim 37: İzmir Arkeoloji Müzesi 003.267 envanter numaralı Kybele adak kabartması ve khiton kıvrım detayı

Resim 38: Panayır Dağı'nda bulunmuş Kybele adak kabartması

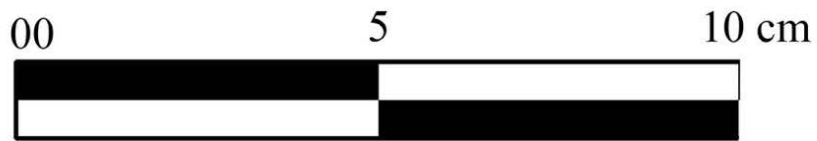
Resim 39: İzmir Arkeoloji Müzesi 004.586 envanter numaralı Kybele heykelciği ve khiton kıvrım detayı

Resim 40: İzmir Arkeoloji Müzesi 019. 270 envanter numaralı Kybele heykelciği ve khiton kıvrım detayı

Resim 41: Kat. No. 5 Khiton kıvrım detayı

Resim 42: Kat. No. 6

Resim 43: Kat. No. 6

Resim 44: Kat. No. 6

Resim 45: Kat. No. 6

Resim 46: Atina Agorası'nda bulunan Hekate Herme'sinin çevresindeki kharitler

Resim 47: Atina Agorası'nda bulunan Hekateion

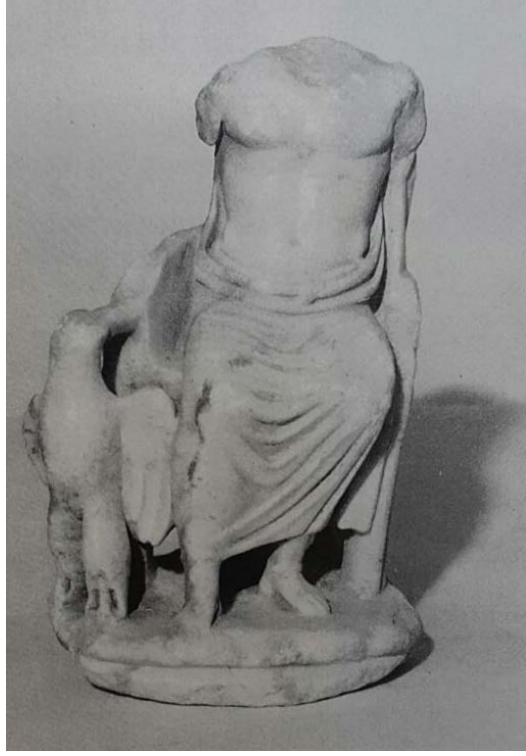

0

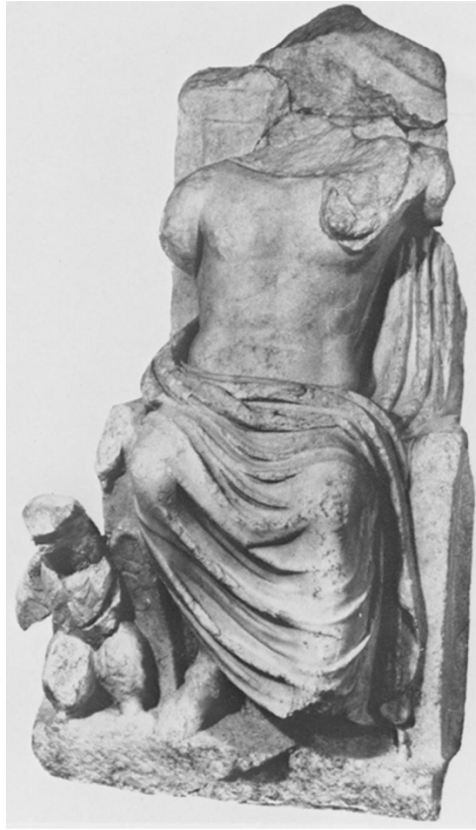
20

Resim 48: Kat. No. 7

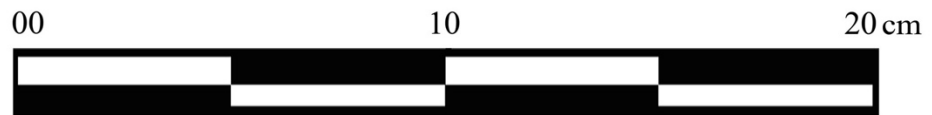
Resim 49: Selçuk Efes Müzesi 1/24/83 envanter numaralı Zeus

Resim 50: Salamis'ten Zeus Heykeli

Resim 51: Paul Getty Müzesi 73.AA.32 Envanter Zeus Heykeli

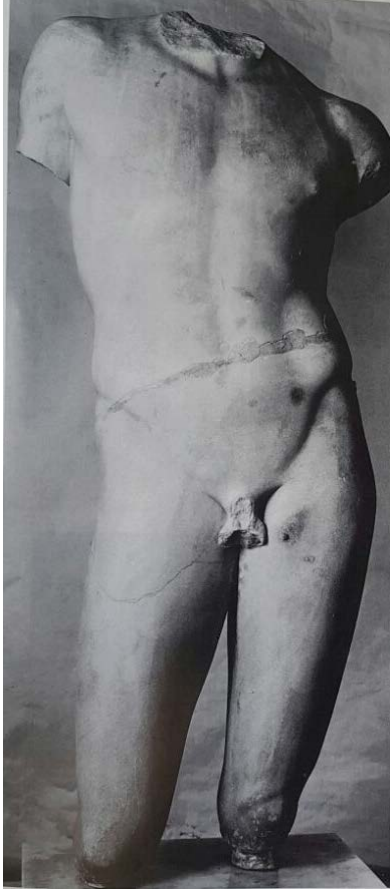
Resim 52: Kat. No. 8

Resim 53: Kat. No. 8

Resim 54: Kat. No. 8

Resim 55: Viyana Efes Müzesi I 823 envanter numaralı Apollon Heykeli

Resim 56: Viyana Efes Müzesi I 823 envanter numaralı Apollon Heykeli

Resim 57: İstanbul Arkeoloji Müzesi 2455 envanter numaralı Apollon Heykelciği

Resim 58: Roma Capitolin Müzesi 736 envanter numaralı Apollon Lykeios

Resim 59: Roma Capitolin Müzesi 736 envanter numaralı griphon ve Kat. No. 8 griphon detay

Resim 60: Kat. No. 9

Resim 61: Kat. No. 9

Resim 62: Selçuk Efes Müzesi 1357 envanter numaralı ırmak tanrısı

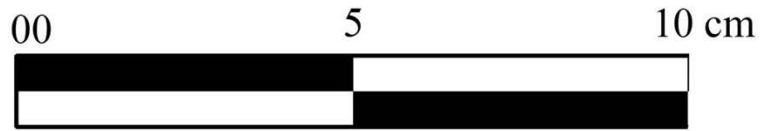
Resim 63: Selçuk Efes Müzesi 1/36/72 envanter numaralı ırmak tanrısı heykeli

Resim 64: 4281 envanter numaralı uzanan ırmak tanrısı heykeli

Resim 65: İzmir Arkeoloji Müzesi 78 envanter numaralı ırmak tanrısı heykeli

Resim 66: Kat. No. 10

Resim 67: Kunsthistorisches Müzesi'nde yer alan I 877 envanter numaralı eser

Resim 68: Kunthistorisches Müzesinde yer alan I 925 envanter numaralı baş

Resim 69: Kunsthistorisches Müzesi I 827 envanter numaralı Dionysos Başı

Resim 70: Selçuk Efes Müzesi 1/57/79 envanter numaralı Dionysos Büstü

ÖZGEÇMİŞ

Adı: Suat

Soyadı: PEÇEN

Doğum Tarihi: 17.06.1988

Eğitim Durumu: Lisans

Mezun Olunan Okul/Bölüm: Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü

E-Posta: suatcambaz@gmail.com

İş Deneyimi:

- Laodikeia Kazısı, Kazı Başkanı: Prof. Dr. Celal ŞİMŞEK, Öğrenci olarak, 2009.
- Laodikeia Kazısı, Kazı Başkanı: Prof. Dr. Celal ŞİMŞEK, Öğrenci olarak, 2010.
- Aizanoi Kazısı Kazı Başkanı: Prof. Dr. Elif ÖZER, Arkeolog olarak, 2011.
- Ayasuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı Kazıları, Kazı Başkanı: Yrd. Dr. Mustafa BÜYÜKKOLANCI, Arkeolog olarak, 2012.
- Ayasuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı Kazıları, Kazı Başkanı: Yrd. Dr. Mustafa BÜYÜKKOLANCI, Arkeolog olarak, 2013.
- Ayasuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı Kazıları, Kazı Başkanı: Yrd. Dr. Mustafa BÜYÜKKOLANCI, Arkeolog olarak, 2014.
- Ayasuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı Kazıları, Kazı Başkanı: Yrd. Dr. Mustafa BÜYÜKKOLANCI, Arkeolog olarak, 2015.
- Ayasuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı Kazıları, Kazı Başkanı: Yrd. Dr. Mustafa BÜYÜKKOLANCI, Arkeolog olarak, 2016.
- Aizanoi Kazısı Kazı Başkanı: Prof. Dr. Elif ÖZER, Arkeolog olarak, 2016.
- Aizanoi Kazısı Kazı Başkanı: Prof. Dr. Elif ÖZER, Arkeolog olarak, 2017.

Katıldığı Projeler:

- ‘Ayasuluk Tepesi ve Aziz Yuhanna Teologos Bazilikası Kazılarında Devşirme Malzeme Olarak Kullanılmış Heykeltıraşlık Eserler’, Pamukkale Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projesi, Proje No: 2016ARKE001, Proje Yürütücüsü Prof. Dr. Elif ÖZER, Proje Yardımcısı olarak, 2016-...